

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BOZKURTUN YERİ VE ÖNEMİ

VOLKAN ÖZKAN

2501110045

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MUALLÂ UYDU YÜCEL

İSTANBUL 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : VOLKAN ÖZKAN Numarası : 2501110045
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH / GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL
Tez Savunma Tarihi : 14.08.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : " Türk Kültüründe Bozkurt'un Yeri ve Önemi "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ SUAT VURAL		Kabul edilmiştir.

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖMER KUL		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ M. EBRU ZEREN		

ÖZ

TÜRK KÜLTÜRÜNDE BOZKURTUN YERİ VE ÖNEMİ

Volkan ÖZKAN

Yayılm gösterdiği coğrafya ve devamlılık sağladığı tarihsel süreçte bir bütün olarak ele alınan Türk kültürünün kadim unsurlarından biri olan bozkurdun Türkler için ifade ettiği anlamın ortaya konulduğu bu çalışma, giriş kısmının haricinde dört bölümde ele alınmıştır.

Türk kültüründe bozkurt motifinin gelişim sürecinin ve kozmolojik temellerinin tahlil edildiği giriş bölümünde, bozkurdun totem olup olmadığı gibi bazı ihtilaflı konular üzerinde durulmuştur.

Tarihi kaynaklarda bozkurdun izini tesbit etmeye çalıştığımız birinci ve ikinci bölümde, destanlar ve efsaneler gibi sözlü kaynaklardan başlanılarak özellikle yazılı kaynaklar incelenmiştir. Arkeolojik kalıntıların yanısıra Türk yazıt ve kitabelerinde, yabancı milletlerin kaynaklarında ve Türk-İslâm dönemi eserlerinde önemli bulgular elde edilmiştir.

Eski Türk dininde, halk inanışlarında ve Türk sosyal hayatında bozkurdun yerinin ve öneminin çeşitli dönem ve coğrafyalardan örneklerle izah edilmeye çalışıldığı ikinci bölümde, bozkurtla ilgili hatırı sayılır miktarda yer, kişi ve boy adının bulunduğu görülmüştür.

Yaygın kanaate göre daha çok Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önceki çağlarına ait bir kültür unsuru olarak düşünülen bozkurdun aslında böyle bir dönemseller ayrıma tabi tutulmaması gerektiğinin çok sayıda örnekle ispatlanmaya çalışıldığı tezin son bölümünde; Selçuklu ve Osmanlı devrinde bozkurt kültürünün yoğun bir biçimde yaşadığı görülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Gâzî Mustafa Kemal Atatürk döneminde Türklük şuurunun yeniden tezahürünün bir nişanesi olarak bozkurt motifinin, bizzat Atatürk'ün eliyle işlendiğine şahit olunmuştur. Atatürk sonrasında bozkurdun Türkiye'deki seyri ayrı bir başlık olarak ele alınmış ve en az üç bin yıl öncesinden somut veriler sunan eski Türk çağları ile XXI. yüzyıl Türk kültürü arasında bozkurdun üstlendiği rolün niteliği gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozkurt, Kurt, Türk, Kültür

ABSTRACT

THE IMPORTANCE AND PLACE OF GRAYWOLF IN TURKISH CULTURE

Volkan ÖZKAN

This study except introduction has four parts in which the meaning of graywolf for the Turks revealed. Graywolf which is one of the archaic component of Turkish Culture will be discussed in its geographical spread and continuous historical progress as a whole.

In the introduction part gray wolf's motif development process and its analysis of cosmological basis in Turkish culture has been discussed like some dispute subjects whether gray wolf is a totem or not.

First and second parts in which we tried to follow the leads of the gray wolf in historic sources we started our researches with oral documents like legends and epics and then continued especially with written sources. Besides archeological remains there were important findings in Turkish inscriptions and epitaphs, in other nations sources and in Turk-Islamic period studies.

In the second part we tried to explain gray wolf's importance and place in old Turkish religion, public belief and Turkish social life with samples from various periods and geographies. It has seen that there are considerable amount of place, person and tribe names.

In the last part we tried to prove with a lot of samples that according to the common sense which gray wolf mostly considered as a culture before Turks accepted Islam, shouldn't be seperated periodically like this and you can see graywolf culture intensely in Seljukid and Ottoman Empire period. It was witnessed that at Turkish Republic's establishment and in Gazi Mustafa Kemal Atatürk's period graywolf motif was embroided by Atatürk personally as a mark of Turkish sense of manifestation again. Graywolf's progress after Atatürk in Turkey has been discussed as a separate title and the quality of the role of graywolf in old Turkish periods which provide us concrete datas from at least 3000 years ago and between 21.century Turkish culture displayed.

Keywords: Graywolf, Wolf, Turkish, Culture

ÖNSÖZ

Yaklaşık üç bin yıl önce Chou Devleti ile birlikte siyasi tarih sahnesine çıkan Türklerin kültür tarihlerini daha eski çağlara götürebilmek mümkündür. Arkeolojik buluntular, kaya resimleri ve diğer maddî kültür kalıntıları, Türk tarihinin temellerine ışık tutmakla birlikte millî kimliği inşa eden ortak değerleri de gözler önüne sermektedir. Diğer bir tanımlama ile bütün Türk boylarını aynı gök çadır altında tutan yegâne olgu, ortak bilinçaltı hafızasına sahip olmalarıdır. Sözü edilen ortak değerlerin şüphesiz en önemli öğelerinden birisi bozkurttur. Tanrı tarafından gök dona büründürüldüğüne inanılan bozkurt, bu özelliğinden dolayı *canis lupus* kimliğinin ötesinde bir bakış açısıyla incelenmelidir.

Türk Edebiyat Tarihine tesirlerinden ötürü M. Fuad Köprülü tarafından sınırlı bir tetkike konu olan bozkurdun Türk tarihi ve kültüründeki varlığı üzerine Türkiye’de yapılan ilk ilmî değerlendirme 1926 yılı Türkiyat Mecmuası’nın II. cildinde Abdulkadir İnan tarafından yapılmıştır. “*Türk Rivayetlerinde Bozkurt*” adını taşıyan bu makale, bozkurda dair sınırlı bilgiler içermesine rağmen konu üzerine çalışacak araştırmacılar için anahtar niteliğindedir. Günümüze uzanan süreçte Yaşar Kalafat başta olmak üzere birçok bilim adamının bozkurt üzerine çeşitli tetkikleri olmuş ancak bozkurdun Türk kültür tarihindeki yeri ve önemini bütünüyle ele alan bir çalışmanın mevcut olmadığı dikkat çekmiştir. Sahadaki bu eksikliği gidermek ve bazı çevrelerde hâlâ bir rivayet olan bozkurt gerçeğini ortaya koymak, bu çalışmanın ana gayesidir. Ondan dolayı tezde bozkurt meselesi, tarih öncesi dönemlere ait arkeolojik veriler ve maddî kültür kalıntılarıyla birlikte Türk Tarihinin en eski yazılı kaynaklarının ışığında karşılaştırmalı tetkiklerle ele alınmıştır. Bununla birlikte bozkurtla ilgili en güncel bilgiler de dahil edilerek sözlü kültür eserleri ile halk inanışları ayrıntılı olarak tahlil edilmiştir.

Bu uzun çalışma sürecinde konuyla ilgili desteklerini gördüğüm Ardahan Üniversitesi Tarih Bölümü’ndeki değerli hocalarıma ve çalışma arkadaşlarıma, ilmî tecrübesinden ve kıymetli tavsiyelerinden istifade ettiğim hocam Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural’a, göstermiş olduğu sabır ve anlayışlarından ötürü eşim Özge Özkan’a ve aileme teşekkür ederim.

Konunun belirlenmesinden itibaren her zaman büyük bir fedakârlıkla ilgisini ve desteğini gördüğümüz, akademik birikimimizin gerçek sahibi ve ufkumuzun mimarı Sayın Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel’e minnettarlığımızı kelimelerle ifade etmek mümkün değildir.

Volkan ÖZKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜ KAYNAKLARDA VE YAZITLARDA BOZKURT

1. SÖZLÜ KAYNAKLARDA BOZKURT MOTİFİ.....	7
1.1. Türeyiş Efsaneleri ve Bozkurt.....	7
1.1.1. Wu-sun Efsanesi.....	8
1.1.2. Hunların Kurt Ata Mağaraları.....	11
1.1.3. Köktürklerin Türeyiş Efsanesi.....	11
1.1.4. Uygurların Türeyiş Efsanesi.....	13
1.1.5. Oğuz Kağan Destanında Bozkurt.....	14
2. ARKEOLOJİK BULUNTULARDA BOZKURT MOTİFİ.....	17
2.1. Kaya Resimlerinde Bozkurt Motifi.....	21
2.2. Kitabe ve Yazıtlarda Bozkurt.....	26
2.2.1. Bugut Yazıtı.....	26
2.2.2. Bilge Kağan ve Kül Tegin Yazıtları.....	27
2.2.3. Begre Yazıtı.....	28
2.2.4. Altın-Köl Yazıtı.....	29
2.2.5. Talas-6 Yazıtı.....	30
2.2.6. Çaçıkey Yazıtı.....	30
2.2.7. Uybat VI Yazıtı.....	31
2.2.8. Cimsar/Yemiş Tutuk Yazıtı.....	31
2.2.9. Madara Kaya Kitabesi.....	32

İKİNCİ BÖLÜM
YAZILI KAYNAKLARDA BOZKURT MOTİFİ

1. ÇİN HANEDAN YILLIKLARINDA BOZKURT.....	35
2. BUDİST TÜRK YAZITLARINDA BOZKURT.....	36
2.1. Irk Bitig’de Bozkurt.....	36
3. LATİN VE BİZANS KAYNAKLARINDA BOZKURT.....	36
4. ARAP VE FARS KAYNAKLARINDA BOZKURT.....	44
5. ERMENİ VE SÜRYANÎ KAYNAKLARINDA BOZKURT.....	45
6. TÜRK-İSLÂM KAYNAKLARINDA BOZKURT.....	50
6.1. Kutadgu Bilig’de Bozkurt.....	50
6.2. Dede Korkut Hikâyelerinde Bozkurt.....	53
6.3. Köroğlu Destanında Bozkurt.....	61
6.4. Seyahatnamelerde Bozkurt.....	63
7. SÖZLÜKLERDE BOZKURT.....	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BOZKURT

1. GÖK TANRI DİNİNDE BOZKURT.....	72
2. HALK İNANIŞLARINDA BOZKURT.....	74
3. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE BOZKURT.....	77
4. YER, KİŞİ VE BOY ADLARI İLE UNVANLARDA BOZKURT.....	82
4.1. Yer Adlarında Bozkurt.....	82
4.2. Kişi ve Boy Adları ile Unvanlarda Bozkurt.....	89
5. TÜRKLERİN KURT BAŞLI SANCAKLARI.....	93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İSLÂMÎ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BOZKURT

1. SELÇUKLU DEVRİNDE BOZKURT.....	100
2. OSMANLI DÖNEMİNDE BOZKURT.....	101
3. TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE BOZKURT.....	106
3.1. Gâzi Mustafa Kemâl Atatürk ve Bozkurt.....	106

3.2. Atatürk Sonrasında Bozkurt.....	121
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA.....	132

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
C.	: Cilt
CC	: Codex Cumanicus
Çev.	: Çeviren
DLT	: Divânü Lugâti't Türk
DKK	: Dede Korkudun Kitabı
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Edt.	: Editör
Enst.	: Enstitüsü
İFD	: İstanbul Fethi Derneği
İOTK	: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
KB	: Kutadgu Bilig
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
MSGÜ	: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
MTTB	: Millî Türk Talebe Birliği
Nşr.	: Neşreden
Örn.	: Örneğin
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
s.y.	: Sayfa numarası yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Terc. Ed.	: Tercüme Eden

TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TKAE	: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TKTG	: Türk Kùltür Tarihine Giriş
TM	: Türk Mitolojisi
TMT	: Türk Mukavemet Teşkilatı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz	: Yayına Hazırlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
Yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih sahnesine çıktığı andan itibaren içinde yaşadığı doğayı algılama ve ardından onu yönetme arayışına girmiştir. Yaşamını sürdüreceği kadar yönetebildiği, ancak çoğunlukla anlamlandıramadığı doğanın gerçeklerini ise “gizemli” veya “doğaüstü” olarak nitelendirmiş; bilinçaltı korku ile örülü bir saygıyla onu izlemiştir. Daha çok kozmoloji ile birlikte mitolojinin konusunu teşkil eden bu algılama ve yönetme arayışının soyut ve somut öğeleri, dünyanın farklı kültür coğrafyalarında çeşitlilik göstermektedir. Bu maddî ve manevî unsurlar, kültürün ve onun üst çatısı olan medeniyetin de ortak ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı, sözü mavi gökten yağız yere indirmeden¹ evvel sesi yaratmıştır.² Ses, tabiatın ve eşref-i mahlûktan³ aldıklarıyla dili meydana getirmeden önce; motif, simge ve ongunlara dönüşmüştür. Söz ve yazının bilinmediği ya da gelişmediği devirlerde insanın kendini ifadesi ve çevresini tasviri, bu sembol ve motiflerle olmuştur. Yüklendikleri mana açısından kelimelerin sınırlarını aşarak sözlerin yetersiz kaldığı anlamları karşıya taşıyabilen görsel semboller,⁴ tarihin ilk çağlarından günümüz sanatkârlarına kadar kullanılagelmiş etkili bir ifade aracıdır. Tarihin ana konusu olan insanın ve onun oluşturduğu toplumların arkeolojik, yazılı, sözlü ve benzeri kalıntıları incelendiğinde, millet olgusuna ulaşabilmiş toplumların bir kolektif bilinçaltına ya da daha kapsamlı bir ifadeyle “ortak bilinçaltı hafızasına”⁵ sahip oldukları görülmektedir. Çoğunlukla kutsiyet atfedilen ortak motifler, milletlerin kültür dokularını oluşturmaktadırlar. Zira millet olabilmenin en önemli hususu da millî mukaddesatın⁶ varlığıdır.

“*Tengri teg Tengride bolmış*”⁷ olarak varlık hudutlarının mavi gök ile yağız yer arasında⁸ belirlendiğine inanan Türkler, bağlı bulundukları inanç dairesi içerisinde millî bir ruh ve kültür meydana getirmişler, onu geleceğe taşımışlardır. Çalışmamızın da çatısını teşkil eden İslamiyet öncesi Türk kültürünün kutsallık atfedilen unsurları⁹ güneş, ay ve yıldızlar gibi gök

¹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2008, s.124.

² Zelimxan Yağub, **Eserleri On Üç Cildde V**, Haz. Musa Nebioğlu, Şark-Garb Neşriyat, Bakü 2012, s.219.

³ Kur'an-ı Kerim, “İsra Suresi”, Ayet 70.

⁴ Gözde Sazak, **Türk Sembolleri Hun Dönemi Motif ve Sembollerin Sanata ve Hayata Yansıması**, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2004, s.90.

⁵ Sazak, **a.g.e.**, s.95vd.

⁶ Hüseyin Nihal Atsız, **Tarih, Kültür ve Kahramanlar**, Ötüken Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2011, s.55 vd.

⁷ Kül Tegin Yazıtı, Güney Yüzü I. Satır; Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2011, s.22.

⁸ Orkun, **a.g.e.**, s.29.

⁹ Fatma Aysel Dıngıl, **İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddî Unsurlar**, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s.65.

cisimlerinden; dağ¹⁰, nehir, göl, taş¹¹, ağaç¹² ve bitkiler gibi tabiat varlıklarından ve kurt, at¹³, geyik, koç, koyun¹⁴, dağ keçisi, kartal gibi hayvanlardan oluşmaktadır.¹⁵ Gök Tanrı dini ve Kamlık inanç sistemi içerisinde bir tamamlayıcı araç vazifesi gören bu kutsal varlıklar, Türklerin farklı din ve inançlara girdiklerinde dahi tamamen terk etmedikleri ve saygı duydukları kültürel öğeler olarak yer bulmuşlardır. Tek olan Tanrıya ulaşmada, onunla irtibat kurmada bir araç olarak kullanılmasının yanında Tanrının bir kutsalı olarak kabul gören bu özel unsurlar, ilkel kabile ve klan sistemlerinde görülen totemizm figürlerinden tamamen farklıdır. Onun totem gibi görülmesi kendisine karşı duyulan korku ile karışık bir saygı hissinden ileri gelmektedir.¹⁶

Bu çalışmanın üçüncü bölümünde de belirtildiği üzere Türklerin hiçbir zaman Tanrı'nın bir tasvirini oluşturmadıkları, put yapmadıkları ve tek Tanrı dışında bir şeye tapmadıkları görülmüştür.¹⁷

Yukarıda söz konusu edilen kutsal unsurların yanında, herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutulamayan ve kutsallığı zaman geçtikçe artan, maddî yapısının çok üzerinde bir manası olan “toprak” vardır. Türk boylarının dört bir yana yayıldıkları coğrafyalarda yurt tutup “vatan” olarak nitelendirdikleri toprak; hacim ve ölçüye sığdırılmaksızın “iduk”¹⁸ olma vasfını Tanrıcut Mou-tun'dan¹⁹ bu yana sürdürmektedir. Bengü taşlara kazınan ifadelerle göre de kutsal toprak

¹⁰ Fuzuli Bayat, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor/Edebiyat*, C. XII, S. 46, Ankara 2006, s. 49.

¹¹ Hakkı Acun, *Türk Kültüründe Taşlar*, AKM Yay., 2010.

¹² Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, AKM Yay., Ankara 2002.; Seher Arslan, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. I, S. 1, İstanbul 2014, s.59-71.

¹³ Osman Fikri Sertkaya, “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu*, İstanbul 11-14 Mayıs 1994, s.25-31.

¹⁴ Abdülhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel - Mezar Taşları ve Türkler'de Koç - Koyun Meselesi*, TKAE Yay., Ankara 1983.

¹⁵ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004, s.11 vd.; Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s.300 vd.

¹⁶ Totemci ailede ana hukuku câridir. Türk ailesi ise «pederî» karakter taşımıştır. Klanda akrabalık totem bağı üzerine dayanmakta iken, Türklerde kan akrabalığı temel teşkil eder. Klanda mülkiyet ortaklığı yürürlükte olduğu hâlde, Türk ailesinde ferdî mülkiyet büyük rol oynar. Totemli klanda ekonomi «parazit» vasıf taşır, yâni devşirmeye ve avcılığa dayanır. Hâlbuki Türk ekonomisi daha ziyade hayvan yetiştirme ve tarım üzerine kuruludur. Totemciliğin özelliklerinden biri de her klanın bir toteme sahip olmasıdır, yâni totemsiz «klan» mevcut değildir. Türklerde ise «ata» kabul edilen hayvan sadece kurttur. Eski çağlarda Türk aile ve soylarının ayrı ayrı totem-atalarının bulunduğu dair bir ize tesadüf edilmemiştir. Kurt efsanesinin Türklerde bir umumîlik göstermesinin, kurdun totem olmasından ziyade, bozkırların korkulu bir hayvanı olarak, bilhassa hayvan sürüleri için büyük tehlike teşkil etmesi dolayısıyla, ona karşı duyulan korku ile karışık bir saygı hissinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980, s.14.

¹⁷ Röşen Elizade, *Azerbaycan Folklorunda Tabiat Kültürleri*, Nurlan Yay., Bakü 2008, s.26.

¹⁸ İduk/ısuk= Kutsanmış, mübarek (Örn. Isık/ıduk Göl ve İdil Nehri) Mahmûd El-Kâşgarî, *Divânü Lugâti't-Türk*, Çev. S. T Yurtsever - S. Erdi, Kabalcı Yay., İstanbul 2007, s.280.

¹⁹ Ayşe Onat - S. Orsoy - K. Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK Yay., Ankara 2005, s.7.

parçasının üzerinde vücut bulan “il”, Türk’ün varlık sahası kutsal gök ve yer felakete uğramadığı sürece bozulmayacaktır²⁰.

Kurtlar ile yayıldıkları coğrafyada paydaş yaşayan insan topluluklarının etkileşimleri disiplinler arası çalışma yöntemiyle incelenmelidir. Göksel kutsiyetlerinden önce zoolojik bir mevcudiyete sahip olan bozkurdu değerlendirebilmek için öncelikle onun canlı türü olarak yapısının ve karakteristik özelliklerinin tanınması gerekir. Türk boylarının börü/böri, gökbörü, kaskır, canavar ve farklı lehçelerdeki söylenişleriyle tanımladığı bozkurdun zoolojideki adı Latin kökenli bir kavram olan *canis lupus*’tur. *Köpekgiller (canidae)* ailesinin bir üyesi olan bozkurt sahip olduğu ayırt edici özellikleri ile kır kurdu, kızıl kurt, çöl kurdu, beyaz kurt gibi türler arasında farklılık gösterir. Yayılım alanı Asya, Avrupa ve Amerika kıta’larının kuzey kesimleridir.

Kurtlar, yeryüzündeki diğer yırtıcı memeliler içerisinde, görme ve işitme duyuları en gelişmiş olanlarındandır. Gövde uzunlukları 160 cm’ye, yerden yükseklikleri 90 cm’ye ve kuyruk uzunlukları 52 cm’ye kadar uzanabilen kurtların ağırlıkları 35 ile 80 kg arasında değişmektedir. Kendilerine has avlanma stratejisi ve becerisiyle diğer canlılardan beslenirler. Hatta aç kalan kurtların yabani meyve ve bitkileri tükettikleri bilinmektedir. Bir günde yaklaşık 20 kilometre yürüyebilen kurtların koku alma duyuları, insanlarınkinden yüz bin kat daha gelişkindir. Yetişkin olanlarının 42 dişi bulunur.

Arkeolojik verilere göre insanoğlu ile birlikteliği 14.000 yıl öncesine kadar uzan kurtlar en fazla 20 yıl yaşarlar. 60 günde doğumu gerçekleşen kurdun 12 günde gözleri açılır, 20 günde duyuları gelişir. Yavrular 21. günden sonra yuvadan dışarıya çıkar. 12. haftadan itibaren avlanmaya başlar. Örnek bir aile yapısına sahip olan kurtlar, kışları sürü halinde yazları ise tek ya da küçük gruplar halinde yaşarlar. Bir kurt sürüsü genelde dar veya geniş bir aileden oluşur. Yabancı bir kurdun bu grup içinde barınması pek görülen bir şey değildir.²¹

Tarih boyunca bozkır coğrafyasında hayvan yetiştiren toplumlara önemli bir tehdit arz eden kurtlar, sıklıkla evcil hayvan sürülerine saldırmış ve zarar vermişlerdir. 1900 yılında Kazakistan’ın Semey, Akmolla ve Tuğay bölgelerinde yapılan bir istatistiğe göre kurtların bir yıl içerisinde 250 bin civarında koyunun yaklaşık 100 binini telef etmeleri bunun önemli örneklerinden biridir.²²

²⁰ Orkun, **a.g.e.**, s.40.

²¹ David Douglas, “Wolves”, **National Wildlife Federation**, <https://www.youtube.com/watch?v=ouWYCDPQM2k>, 30.10.2017, 20:30.

²² Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937, s.66.

Kurt saldırılarını önleyebilmek için çoğunlukla güçlü ve dayanıklı köpek türleri yetiştirilme yoluna gidilmiştir. Bu sebeple Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa bozkırlarında meskûn Kuman/Kıpçaklar, Komondor cinsi kalın tüylü köpekleri, Anadolu'ya gelen Türk boyları Kangal, Akbaş ve Malaklı gibi türleri, Kafkasya'da yaşayan Türkler ise Kafkas çoban köpeklerini yetiştirmişlerdir.

Büyük sürüleri kurtlara karşı koruyan Komondor ve Kafkas cinsi çoban köpekleri ²³

Türk'ün yaradılışının, varoluşunun ve dünya üzerindeki yön tayininin nişanesi olan bozkurdun binlerce yıllık Türk kültür çizgisinde üstlendiği rol ve etkilerinin incelendiği bu çalışmada, yazılı ve sözlü tarihi kaynaklardaki verilerin ışığında, onun neden kutsal olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Tarihsel geçiş dönemlerindeki²⁴ değişimlere ve kesintilere rağmen bozkurdun koruyucu, yol gösterici ve kuvvet verici özelliklerinin âdeta bir genetik yoluyla Türk boyları arasında yeniden vücut bulduğu tesbit edilerek, “börü”nün “kurt”a dönüşümüne kadar olan süreci ve sonrasında, kültürün günümüze sağlıklı bir şekilde aktarıldığı gözlemlenmiştir.

Türk kültür kodlarının bir anlamda anahtarı vazifesini taşıyan Türk Millî Destanları²⁵, Türklerin tarih öncesi denilebilecek çok eski çağlarda yaşadığı din, fazilet ve kahramanlık olayları etrafında teşekkül etmiştir.²⁶ Klasik tarih yazımında kaynak güvenilirliği daha çok ikinci planda kalan ancak Türk kültür tarihinde önemli bir referans olarak kabul gören destanların taşıdığı bilgilerin ehemmiyeti, arkeolojik verilerle örtüştürüldüğünde daha iyi anlaşılmaktadır. Destanların oluşumunda doğuş unsuru olarak değerlendirebileceğimiz efsane ve mitler de geçmişteki etkileyici olayların yansımalarıdır.

²³ <https://retrieverman.net/2012/09/29/komondor-vs-coyote/> , 03.05.2018, 03:02.

<https://www.akc.org/dog-breeds/caucasian-shepherd-dog/> , 03.05.2018, 03:07.

²⁴ Araştırmacılar tarafından insan hayatının doğum, evlenme(düğün) ve ölüm başlığı altında üç evresini ele alan ve alt başlıklarda diğer evreleri sınıflandıran geçiş dönemleri, toplum ve milletler için daha kapsamlı ve farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Savaşlar, kırgınlar, göç, salgın hastalıklar, doğa olayları, dini etkileşimler ve buna bağlı olay ve olgular milletlerin geçiş dönemlerini oluşturlar. Sedat Veyis Örnek, **Türk Halk Bilimi**, Bilgesu Yay., Ankara 2014, s.131.

²⁵ Mehmed Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2009, s.42.

²⁶ Kâzım Yetiş, “Destan”, **TDVİA**, C. IX, s. 203.

Türk destan geleneğinin oluşmasında İslâm öncesi düşünceyi de şekillendiren Yaradılış ve Türeyiş efsaneleri, Türk varoluşunu doğaüstü ve mitik bir temellendirmeye dayandırmaktadır. Bu temelin üzerine kurulmuş olan milletin tarih içerisinde yaşadığı hadiseler, yazılı vesikaların yanı sıra Bozkurt, Oğuz Kağan, Ergenekon, Alp Er Tonga, Göç ve Manas vs. gibi manzum ve mensur mirasta yer edinmiştir. Çalışmanın sözlü kaynakları kısmında yer alan Türk millî destanları ve buna ek olarak incelenen diğer milletlerin destanları, bozkurdun günümüz halk inançlarında yaşadığını ortaya koyması açısından önemlidir. İslâmiyet'in Türkler içerisinde kademeli olarak yayılışı sonrası oluşan destanlar ile İslâm öncesi destanların farklı varyantları ve bozkurdun bu destanlar içindeki konumu da incelenmiştir. Özellikle Oğuz Kağan destanındaki bozkurdun rol değişimi ve Köroğlu/Goroğlu²⁷ destanındaki bozkurt motifi, geçiş dönemlerinin yansımalarının tespiti açısından önemlidir.

Türklerin Gök Tanrı inancını aslında hiç bırakmadıklarını ve kabul ettikleri dinler içerisine sindirmek suretiyle hep devam ettirdiklerini söylemek mümkündür. Bu durum bozkurt motifinin ortak millî hafızanın bir unsuru olarak halen yaşamasında da ortaya çıkmaktadır.

Bozkurdun Türk kültüründeki yeri ve öneminin izahında, yaşayan millî söz varlığı ile halk inanışları tamamlayıcı unsur olarak tanımlanabilir. Sözlü kaynaklar, arkeolojik veriler ve tarihi kayıtların yanında, yaşayan kültür unsurları da Türk kültür coğrafyasının hudutlarını netleştirmeye yardımcı olacaktır. Bir diğer tanımla bozkurdun ayak izini bıraktığı her nokta, oradaki Türk varlığına delil sayılabilir. Bundan dolayı unvan, kişi, boy ve yer adları ile atasözleri, deyimler ve diğer sözlü kültür ürünlerinde geçen bozkurt motifi önem arz etmektedir.

Kaynaklar bahsinin ikinci kısmında bozkurda dair maddî kalıntılar tespit edilmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Türk boylarının/devletlerinin yayıldığı coğrafyalarda keşfedilen kurgan kalıntıları ile diğer arkeolojik kazılardan elde edilen bozkurt figürleri ve motifleri, Türk düşüncesinin maddî tezahürü olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca çeşitli devlet müzeleri ve arşivlerinde sergilenen bozkurt materyalleri ile Türkistan coğrafyasında yapılan araştırmalarda keşfedilen kaya resimlerinde kurt çizimlerinin ve resimlerinin çokluğu dikkate değerdir.

Tarih ilminin en önemli dayanak noktası kaynaktır. Tarihi kaynaklar içerisinde de yazılı olanlar esas kabul edilir. İslamiyet öncesi Türk tarihine ait kaynakların sınırlı olmasına rağmen, yazılı kaynaklarda bozkurda dair tetkik ve taramalar neticesinde önemli bulgular elde edilmiştir. Başta Hun, Köktürk, Uygur ve Bulgar yazıtları/kitabeleri şekil ve muhteva bakımından incelenmiştir. Bunlar içerisinde Köktürk devrine ait olan Kül Tegin, Bilge Kağan ve Bugut yazıtı önemli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁷ Elizade, **a.g.e.**, s.89 vd.

İslâmiyet öncesinden kalan Türk dilli ve menşei kaynakların azlığı, araştırmacıları tarihi süreçte Türklerin etkileşim içerisinde bulundukları milletlerin kaynaklarına yöneltmektedir. Türk tarihinin başka dillerdeki ana menbaaları Çin, Rus, Latin, Bizans, Arap, Fars, Süryanî, Ermeni ve Gürcü kaynakları şeklinde tasnif edilebilir. Chou, Hun, Köktürk ve Uygur devrine ait bilgilerin büyük kısmını edindiğimiz Çin kaynakları üzerinde XIX. yüzyıldan beri büyük ölçüde batılı Sinologlar ve son elli yıldır da Türk bilim adamları çalışmaktadır. Çin yıllıklarının yanı sıra Rus, Latin, Bizans, Arap ve Fars kaynaklarına yansıyan bozkurt motifi, bu eserlerden istifade etmiş değerli araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Bunun yanı sıra bir kısım tarihi sözlükler, seyahatnameler ve edebi eserler de çalışmaya ışık tutmuştur.

Çalışmada Türk kültüründe bozkurdun önemi ortaya koyulurken, günümüze ışık tutan yönleri de analiz edilmekte ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dinamiklerine etkileri vurgulanmaktadır. Nitekim Millî Mücadele döneminde kendisinde bozkurt ruhu bulan Türk milleti, onun esir edilemeyişi, azmini ve kararlılığını, zor koşullara karşı direncini benimsemiştir. Bu özümseme Mehmet Akif Ersoy'un kaleminde en güzel ifadesini bulmuş ve İstiklâl Marşı'nı doğurmuştur. Dönemin aydınları, yazarları ve sanatkârlarının eserlerinde bozkurt temasının etkili bir şekilde işlemiş olması dikkate şayandır. Batılılarca bozkurt olarak tanımlanan Gâzî Mustafa Kemâl Atatürk, bu unvanı fazlasıyla hak etmiş²⁸ ve asırlar öncesine gönderme yaparcasına Türk tefekkürünün bu önemli sembolünü her fırsatta yaşatmaya gayret etmiştir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarından Atatürk'ün vefatına kadar yoğun bir biçimde işlenen bozkurt motifi, devletin resmi kurumlarından sosyal hayata kadar yurdun tüm sathında kendine yer bulmuştur. Bozkurt sembolünün taşıdığı mananın bilincinde olan Atatürk; her şeyin bittiği anda yeniden dirilen ve XX. yüzyılın başında hapsediği Ergenekon'dan yeniden çıkmayı başaran Türk milletinin bu kutlu ongununu hafızalarda tazelemiştir.

1940'lı yılların başlarından itibaren sistematik olarak arka plana itilen Türk kimliği ve buna bağlı kültür unsurları içerisinde bozkurt; Atatürk dönemindeki yükselişini devam ettirememiş ve kademeli olarak silinmiştir. 1944 Irkçılık-Turancılık davasına giden sürecin öncesinde yayınlanan Türkçü içerikli yayınlar, millî şef hükümetince engellenmiş ve bozkurt bir tabu niteliğine bürünmüştür. Ancak pulların, paraların ve amblemlerin üzerinden silinmek suretiyle geri plana itilmeye çalışılan bozkurt imgesi, Türk milletinin bilinçaltında manevî olarak kuvvetli bir yükselişe geçmiş ve 1950'de Kore'de, 1974'te Kıbrıs'ta, 1992'de Karabağ'da Türk askerlerince kullanılmıştır. Nitekim hâlihazırda da Suriye'de çarpışan Türk ordusunun kutlu ongunu olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

²⁸ H. C. Armstrong, **Bozkurt**, Çev. G. Çağalı Güven, Nokta Yay., İstanbul 2005.; Taner Ünal, **O Bir Bozkurttu**, Ankara 1997.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜ KAYNAKLARDA VE YAZITLARDA BOZKURT

1. SÖZLÜ KAYNAKLARDA BOZKURT MOTİFİ

1.1. Türeyiş Efsaneleri ve Bozkurt

Tanrıdan aldığı gücü kullanarak milleti idare eden hükümdarın olağanüstü özellikler ile büyük bir kudrete sahip ve efsanevî bir cedde mensup olması sıkça karşılaşılan bir durumdur.²⁹ Bu durum hükümdarın ve dolayısıyla bağlı bulunduğu boyun/hanedanın da bir karizma sahibi olmasını sağlıyordu.³⁰ Bozkırlı kavimlerin kendilerine olağanüstü ata motifi olarak çoğunlukla yırtıcı hayvanları seçmesi rastlantı değildir. Efsane ve destanlarda tesadüf edilen ı ışık ile diğer canlı motifleri, türeyişin ve soy kökünün yardımcı unsurlarıdır.³¹ Bozkurdu kendilerine ata kabul eden Hun ve Köktürkler'den sonra, Uygur çağında ortaya çıkan ı ışık motifi Oğuz destanında da kendisini göstermiştir. Türklerle eski kuşaktan akraba olan Moğollar, menş efsanelerinde gök kurdun yanında beyaz bir dişi geyiği³² başrole koymuştur. Öte yandan Wusunlarda bu rolü karakuş üstlenmiştir.³³

Kurt, Türk boyları ve Türk kültür dairesi içerisinde yaşayan diğer boyların inançlarında merkezî bir rol oynar.³⁴ Hun, Köktürk ve Uygur gibi Türk devletleri ile Çingizlilerin yazılı ve sözlü tarihinde sabit olmasının yanında, Sibirya ve Altaylar bölgesinde yaşayan pek çok boy ve kabile, atalarının kurt olduğu inancını taşır.³⁵ Kurttan türeme, bir aidiyet ve soybağının göstergesi olarak kaynaklarda da zikredilmektedir. Boy/kabile tanımlarında “*kurttan türeyen kimselerden veya kurttan türeyenlerden olmayan*” ifadeleri dikkat çekicidir.³⁶ Türk boyları bu

²⁹ Gyula Németh, **Atilla ve Hunları**, Terc. Ed. Şerif Baştav, AÜ DTCF Yay., Ankara 1982, s.97vd.

³⁰ Köktürklerin Aşina sülalesi buna örnek verilebilir. Saadettin Y. Gömeç, “Kök Börüler ve Arslanlar”, **Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri**, Yay. Haz. Y. Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yay., Ankara, 2001, s.77-85.

³¹ Bozkurdun bir ı ışık şeklinde ata donuna bürünmesi bunun en güzel örneğidir. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi II**, TTK Yay., Ankara 1995, s.114.

³² Manghol-Un Niuça Tobça'an, **Moğolların Gizli Tarihi I**, Terc. A. Temir, TTK Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2010, s.3.

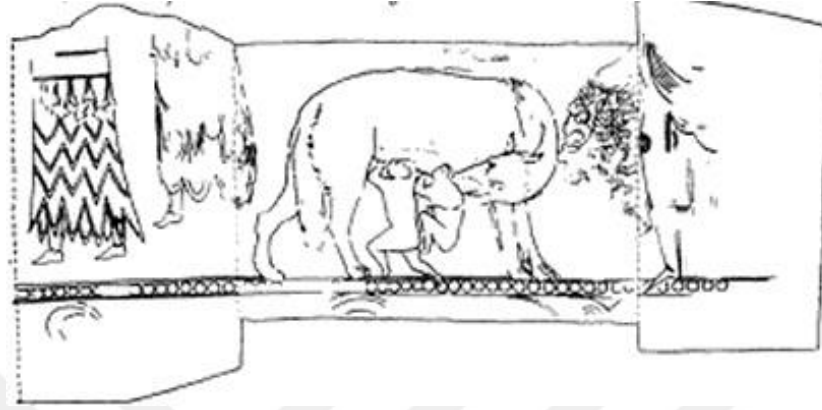
³³ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, TTK Yay., Ankara 2010, s.14.

³⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, TDAV Yay., İstanbul 2003, s.100.

³⁵ Uno Harva, **Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar**, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2015, s.381.

³⁶ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1996, s.67.

inancın hatırası ve aynı zamanda hakanlık nişanesi olarak kurt başlı sancak kullanmışlardır.³⁷ Türklerden başka milletlerde de efsanevi hayvan ve yaratıklar türeyiş motiflerine konu olmuşlardır. Çinlilerde kaplumbağa ve ejderha, Ruslarda ayı, İngilizlerde leopar, Romalılarda kurt, Fransızlarda horoz önemli yer tutar.³⁸

Tacikistan'ın Pencikent bölgesinde bulunan Qal'a-i Qahqaha'da yer alan Soğd dönemine ait duvar resimlerinde iki çocuğu emziren dişi kurt tasviri³⁹

1.1.1. Wu-sun Efsanesi

Adları ilk kez M.Ö. 176'da Mo-tu (Mete)'nun Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta geçen⁴⁰, kökenleri konusunda tartışmalar bulunan ve Wu-sun ya da U-sun adıyla bilinen boy hakkında Çinlilerin Han Shu ve Shih Chi yıllıklarında '*Gelenekleri Hunlarla aynıydı*'⁴¹ tanımlaması yapılmaktadır. Yine Wu-sunların diğer kuzeyli kavimlerde olduğu gibi tarımla uğraşmadıkları, ağaç yetiştirmedikleri, hayvanları ile birlikte su ve otlakları takip ederek dolaştıkları ifade edilir. Önceleri Hunlara tabi olan bu boyun, sonradan çok güçlenip Hunlar'dan ayrıldıkları ve bundan sonra Hun sarayındaki kurultaylara katılmadıkları belirtilmektedir.⁴²

³⁷ Candarlıoğlu, a.g.e., s.41.

³⁸ D. Ahsen Batur, **1200 Yıllık Sürgün: "Türk" Sözü'nün Hazine Serüveni**, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2013, s.20.

³⁹ Guitty Azarpay, **Sogdian Painting The Pictorial Epic In Oriental Art**, 1981, s.142.

⁴⁰ Onat, vd., a.g.e., s.13 vd.; Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Kültür Bakanlığı Yay., Birinci Baskı, Ankara 1981, s.487.

⁴¹ Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, TTK Yay., Ankara 2012, s.45.

⁴² Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III.-M.S. X. Asır)**, TTK Yay., Ankara 2004, s.17.; Eberhard, a.g.e., s.104.; J. M. De Groot - G. Ahmetcan Asena, **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2010, s.280.

Çin'in Shensi eyaletindeki Han-chung ilinden olan ve M.Ö. 140-135 yılları arasındaki Chien Yüan devrinde "Lang" unvanlı bir devlet görevinde bulunan Chang Ch'ien⁴³, Çin imparatorunun diğer kavimler hakkında malumat almak üzere sorduğu sorular esnasında Wu-sunlar hakkında şöyle der; *"Ben Hunlar içinde yaşarken, Wu-sun Kralı'nın unvanının K'un-mo olduğunu duydum. K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, aslında Büyük Yüeh-chih'larla birlikte Ch'i-lien ve Tung-huang arasında oturuyordu ve küçük bir devlettiler. Büyük Yüeh-chih'lar Nan-tou-mi'ye saldırıp onu öldürdüler, topraklarını ele geçirdiler ve halkı Hunlara kaçtı. Tam bu sırada Nan-tou-mi'nin oğlu K'un-mo yeni doğmuştu. Bakıcısı Pu-chiu Hsi-hou onu kucaklayarak kaçtı. Yiyecek aramak için onu otlar üzerine bırakıp geri döndüğünde bir kurdun onu emzirdiğini gördü, ayrıca kuş sürüleri ağızlarında et parçalarıyla etrafında uçuyordu. Onun Tanrı olduğuna inanarak alıp Hunlara götürdü. Ch'an-yü, çocuğu çok severek onu büyütüp yetiştirdi. Büyüdüğünde ona, babasının halkını verdi."* Chang Ch'ien imparatora aktardığı bu bilgilerin akabinde Wu-sunlar'a bol hediyeler eşliğinde bir prenses gönderilerek bir akrabalık bağı kurulmasını önermiş ve bu neticeyle Hunları iyice zayıflatacaklarını, diğer kavimleri de Han'ın tebaası kılacaklarını belirtmiştir. İmparator da bu önerileri kabul etmiş ve Wu-sun ve Han Devleti arasında bir evlilik bağı tesis edilebilmiştir. Wu-sun Kralının teşekkür mahiyetinde gönderdiği onlarca atı kabul eden Çin imparatoru, bu atlara "T'ien-ma" yani "gök/semavî/tanrısal atlar" adını vermiştir.⁴⁴

Wu-sunların menşesine dair Chang Ch'ien'in verdiği bilgilerin farklı bir varyantında çocuğa et veren hayvanın karga olduğu bildirilmektedir.⁴⁵

⁴³ Onat, a.g.e., s.79.

⁴⁴ "Kun-mo emrindeki askerlerle, birçok zafer kazandı. O sırada Yüeh-chih'lar, Hunlar tarafından yenilgiye uğratılmış ve batıya gelerek Sai Kralı'na saldırmışlardı. Sai Kralı güneye, uzaklara kaçtı, Yüeh-chih'lar da onların yerlerine yerleştiler. K'un-mo büyüyüp güçlenince, babasına karşı gösterilen haksızlığın intikamını almak için Chan-yü'den izin istedi ve hemen batıda Büyük Yüeh-chih'lara saldırarak onları mağlup etti. Büyük Yüeh-chih'lar tekrar batıya doğru kaçarak Ta-hsia topraklarına geldiler. K'un-mo Ta-hsia halkını yağmalayarak oraya yerleşti, ordusu gittikçe güçlenmişti ve tam o sırada Chan-yü ölünce yeniden Hun sarayına gelip bağlılığını bildirmek istemedi. Hunlar, asker göndererek saldırdılar; ancak başarılı olamayınca, onun doğaüstü bir kişi olduğuna inanarak uzaklaştılar. Şimdi ise Ch'an-yü, Han Devleti karşısında yeniden zor durumda kalmış ve K'un-mo'nun ise toprakları genişlemişti." Onat, a.g.e., s.84vd.

⁴⁵ "Wu-sunların Kırılma Kun-mo derler. İşittiğimize göre, bu kırılın babasının, Hunların batı sınırında küçük bir devleti varmış. Hun hükümdarı, bu Wu-sun kırılma taarruz etmiş ve Kun-mo'nun babası olan bu kırılma öldürmüştü. Kun-mo da, o sıralarda çok küçükmüş. Hun Hükümdarı ona kıyamamış. Çöle atılmasını ve ölümü ile kalımının, kendi kaderine bırakılmasını emretmiş. Çocuk çölde emeklerken, üzerinde bir karga dolaşmış ve gagasında tuttuğu eti, ona yavaşça yaklaşıp vermiş ve uzaklaşmış. Az sonra çocuğun etrafında, bu defa da bir dişi kurt dolaşmağa başlamış. Kurt da çocuğa yaklaşarak memesini çocuğun ağzına vermiş ve iyice emzirdikten sonra yine oradan uzaklaşmış. Bütün bu olan biten şeyleri, Hun Hükümdarı da uzaktan seyredirmiş. Bunları görünce, çocuğun kutsal bir yavru olduğunu anlamış ve hemen alıp adamlarına vermiş. İyi bir bakımla da büyütülmesini emretmiş. Çocuk büyüyerek bir yiğit olmuş. Hun Hükümdarı da onu ordularından birine komutan yapmış. Gittikçe gelişen ve başarı kazanan çocuğa gönül bağlayan Hun Hükümdarı, babasının eski devletini ona vererek, onu Wu-sun kırılma yapmış." J. M. de Groot'tan naklen Ögel, **TM I**, s.14.

Wu-sun Kralı Kun-mo'nun çöle bırakıldıktan sonra olağanüstü bir şekilde hayatta kalmasının hikâye edildiği ve aşağı yukarı aynı olan iki anlatımda göze çarpan farklılık; Chang Chi'en'in Han Shu kaynağında verdiği bilgilerde Wu-sunlar'ın Yüeh-chihler tarafından saldırıya uğraması, De Groot'un yine Shih Chi (123) kaynağından yaptığı aktarmada ise Wu-sun Kralını Hun hükümdarının öldürdüğüdür. Konumuz itibariyle dikkatimizi daha çok celbeden mesele ise, Kun-mo'ya süt vererek hayatta kalmasını sağlayan dişi kurdun yanında bir de ‘ağzında et taşıyan kuş’ motifinin bulunmasıdır. Birinci varyantta bu kuşun cinsi belirtilmezken, ikinci hikâyede bu kuşun karga olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

Kartal ve kutsal kurt motifinin birlikte görülmesi, kamlık inanç sisteminde kamın kurt donuna/suretime girebildiği ve kartal vasıtasıyla göğe yükseldiği göz önünde bulundurulduğunda büyük önemi haizdir. Öte yandan kurt ile kuşun birlikte görülmesi, bize Remus ve Romulus efsanesini de hatırlatmaktadır. Tiber Nehri kenarına bırakılan iki çocuğa yardım edenler bir kurt ile ağaçkakan idi. Bu durum Remus ve Romulus efsanesi ile Wu-sun efsanesi arasında bir bağlantı kurmayı sağlayabilir.⁴⁷ Altay Türklerine göre ağaçkakan kuşu, Tanrının bir elçisidir. Bu sebeple kurban törenlerinde kam ile kutsal suyla arasında münasebeti kuran elçi, ağaçkakan kuşudur.⁴⁸

Diğer taraftan da Wu-sun efsanesi Köktürkler'in Bozkurt efsanesinin temeli sayılabilir. Öldürülen Wu-sun Kralının oğlunun hayatta kalmasını sağlayan kurt, göksel/semavî nitelikteki bozkurttur. Bozkurttan süt emerek güçlenen ve ileride büyük bir komutan olup en sonunda da Wu-sun Kralı olan Kun-mo'nun bu özelliğini hem Hun hükümdarı hem de Han imparatoru fark etmiştir. Han imparatorunun Wu-sun atlarını dahi ‘gök atlar’ olarak adlandırması da bu sebeptendir.⁴⁹

Wu-sun efsanesinin izlerini diğer Türk boyları arasında görmek mümkündür. Bir Yakut anlatısına göre Ulu Toyon (Gök-Han) adlı kahraman Ay Toyon (Gök Tanrı)'un kızı Güneş Hanım'a âşık olur. Ulu Toyon, babası Seçen'den Ay Toyon'un kızını istemesini rica eder.

⁴⁶ ‘‘Kara kuş’’un karga (bkz., Ögel, **Hun Tarihi I**, s.489.) veya kartal (bkz., Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s.88.; Ögel, **TM II**, s.127vd.) olması mümkündür. Kanaatimizce ağzında et taşıyan bu ‘‘karakuş’’ kartal cinsinden bir yırtıcı kuş olmalıdır. Çünkü karga bir ruh kuşu olmadığı gibi kamlık inancında ve daha sonraki şaman ritüellerinde görülmemektedir. Zira kartalın günümüz Anadolu Türkçesindeki karşılıklarından biri de kara kuştur. Ömer Asım Aksoy – Ayla Bayaz – Aysel Dikmen vd., ‘‘karakuş’’, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV**, TDK Yay., Ankara 2009, s.2649.

⁴⁷ Namu Jila, ‘‘Myths and Traditional Beliefs about the Wolf and the Crow in Central Asia Examples from the Turkic Wu-Sun and the Mongols’’, **Asian Folklore Studies**, Volume 65, 2006, s.161vd.

⁴⁸ Ögel, **TM I**, s.47 vd.

⁴⁹ Türkler için gök renk her şeyin üzerindedir. Gök yeleli kurt, Tanrının rengi olan göklüğe bürünmüş kurttur. Yaşlı ve tecrübeli kişiler için ‘‘ak sakallı’’ denilir ancak ‘‘gök sakallı’’ daha üstün olanıdır. Tıpkı tüyleri ağaran ve sürüsünün önünde yürüten ihtiyar lider kurt gibi. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, Kültür Bakanlığı Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000, s.59.

Babası da ister. Ay Toyon da razı olur ancak biri dalga yani “*göl incisi*”, biri de serap yani “*çöl incisi*” adıyla iki nişan ister. Ulu Toyon bu nişanları ele geçirmek için yeraltı ve yerüstü bütün ruhları çağırır. Çağrısını birkaç kez yeniler ancak cevap bulamaz. En nihayetinde bir kurt ve karga belirir ve görevi kabul ederler. Kurt, dalgayı tutabilmek için uzun bacaklar, karga ise serabı görebilmek için keskin gözler ister. Ulu Toyon istedikleri şeyleri onlara verir ancak başarıya ulaşamazlar. Netice olarak da Ulu Toyon, Güneş Hanım’ı alamaz.⁵⁰ Yakut hikâyesinde dikkat çeken husus kurt ve karganın Gök Tanrı’nın isteklerine ulaşmak için yardımcı unsur olarak zuhur etmesidir. Wu-sun efsanesinde de Kun-mo’ya yardım eden kurt ve karakuş/karga da Gök Tanrı’nın bir alâmeti olarak belirmişti.

1.1.2. Hunların Kurt Ata Mağaraları

Çin yıllıklarından elde edilen bilgilere göre Tu-kiu’ların Han’ı Du-gin dağında otururdu. Her yıl burada atalarının mağarasında kurban takdim ederdi. Messerschmidt ve Müller’in verdiği malûmata göre Yenisey Nehri boyunda, Kemçik Nehri üzerinden, Çakal Nehri mansabından yarım günlük mesafede, içerisinde birçok obje ve yazmanın yer aldığı, çevresi mezarlık olan bir mağara vardır. W. Radlov’a göre burası Köktürk efsanesinde de zikredilen dişi kurdun on erkek çocuk doğurduğu kurt ata mağarası olabilir.⁵¹

1.1.3. Köktürklerin Türeyiş Efsanesi

V. asrın ikinci yarısından dağıldıkları döneme kadar Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşayan Köktürkler, Hunların soyundan olup, onların bir koludur. Bu yüzden Hunlar’da olduğu gibi Köktürkler’de de kurttan türeme efsanesinin varlığına Chou Shu, Pei Shih, Ts’e-fu Yüan-kui, ve T’ung Tien gibi Çin hanedan yıllıklarının Köktürkler ile ilgili bölümlerinde rastlanılmaktadır. Chou Shu 50, 1a-3a’da bulunan malûmata göre onların hanedan boyu olan A-shih-na’lar, Etsin Göl bataklıklarının kuzeyinde yaşarken komşu bir devletin (Lin-kuo/Lin) saldırısına uğrar. Tamamı kırıma uğrayan A-shih-na’lardan geriye yalnızca on yaşında erkek bir çocuk kalır. Bu küçük çocuk öldürülmeyip, kolları ve ayakları kesilerek bir bataklığa atılır. Bu esnada ortaya çıkan bir dişi kurt, çocuğu etle besleyip ölümden kurtarır. Hayatta kalmayı

⁵⁰ Ziya Gökalp, **Türk Uygarlığı Tarihi (Günümüz Türkçesiyle)**, Haz. Yusuf Çotuksöken, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991, s.76vd.

⁵¹ Wilhelm Radloff, **Sibirya’dan I**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1954, s.132.

başaran erkek çocuk ile dişi kurdun münasebeti neticesinde kurt hamile kalır. Çocuğun hayatta kaldığını öğrenen komşu ülke hükümdarı, onu yakalatmak üzere adamlarını gönderir ancak ruhlar tarafından haberdar edilen dişi kurt, çocuğu Turfan ülkesinin kuzey batısındaki dağa kaçıır. Dağın yukarısında, içinde bol ot bulunan düz ve geniş bir mağara vardır. Kurt bu mağarada saklanarak on erkek çocuk doğurur. Bu on erkek çocuk büyüyünce her biri evlenip bir soyadı aldılar ve günden güne çoğalırlar. Birkaç nesil geçtikten sonra mağaradan çıkıp, Juan-juanlar’a vassal olarak A-hsien (Akı Şad) liderliğinde Altay Dağının güney eteklerinde demircilikle uğraşırlar. Şekli miğfere benzeyen Altay Dağlarından dolayı onlara T’u-chüe denildi. Bu ecdat efsanesinin hatırası olarak T’u-chüe’lerin bayraklarının üzerinde kurt tasviri bulunmaktadır.⁵²

Köktürkler’in Suo ülkesi efsanesine göre de büyüklü küçüklü on yedi kardeşten oluşan boyun bir mensubu olan İ-chih-ni-shih-tou (İçik İni Kutlug) da kurttan neşet etmiştir. Bu kardeş diğerlerinden farklı özelliklere sahipti. Yaz ve kış ruhlarının/iyelerinin⁵³ kızlarıyla evlendiğinden rüzgâr ile yağmura hükmedebilme kudretindeydi. Dört erkek çocuğundan en büyüğünün adı Chien-ssu-ch’u-che-shih, kendi adıyla bilinen dağda oturmaktaydı. Babası gibi üstün özelliklere sahip olan bu beye Na-tou-liu Şad unvanı ve reislik verilmiştir. On karısından en küçüğünün oğlu, Köktürkler’in boyu olan A-shih-na’dır. Na-tou-liu’nun ölümünden sonra oğulları arasında yapılan bir müsabakaya göre reis olarak A-shih-na’nın oğlu A-hsien Şad seçilir. T’ang Shu isimli Çin kaynağının 215B, 2b bölümündeki bilgiye göre T’u-men (Bumin) Kağan, A-hsien Şad’ın torunudur.⁵⁴

Çin hanedan yıllıklarında geçen bu iki efsanede ortak motif, Bumin Kağan’ın ve dolayısıyla A-shih-na sülâlesinin soyunun kaynağı olan dişi kurttur. Wu-sun efsanesinde de karşılaşıldığı üzere, soyun devamlılığını sağlayan ve bir milleti yok olmaktan kurtaran dişi kurt, bazı araştırmacıları Türkler’in aile yapılarında anaerkilliğin olabileceği hususunda düşünmeye yöneltmiştir. Kadının en eski çağlardan bu yana Türk sosyal hayatındaki yeri ve önemi her zaman üst seviyelerde olmuş ancak “pederî” anlayışa sahip Türk boyları arasında en erken zamanlardan beri anaerkil yapıya rastlanılmamıştır. Bazı âlimlerin ifade ettiği gibi, küçük değişikliklere rağmen aynı millî hafızanın ürünü olan türeyiş efsanelerinde yer alan dişi kurt bir

⁵² Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. E. Kayaoğlu - D. Banoğlu, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2011, s.13 vd.; Eberhard, **a.g.e**, s.86 vd.; Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, TTK Yay., Birinci Baskı, Ankara 2012, s.9 vd.

⁵³ Eski Türk inancında birden fazla Tanrı olmadığı için, Çin kaynağında “yaz ve kış tanrıları” olarak verilen ifadeyi, “yaz ve kış ruhları/iyeleri/kutsalları” şeklinde anlamak daha isabetli olacaktır.

⁵⁴ Taşağıl, **Göktürkler**, s.11 vd.; Mau-Tsai, **a.g.e**, s.13vd.

kadın olabilir.⁵⁵ Kanaatimizce de dişi kurt şeklinde beliren kadın, kamlık özellikleri taşımalıdır. Nitekim Türk boylarını koruyup kollayan, onların dağılma ve yok olma tehlikesiyle karşılaştıkları zamanlarda ortaya çıkarak destan ve efsanelerde dişi kurt suretinde görülmesi bunu çağrıştırmaktadır.

1.1.4. Uygurların Türeyiş Efsanesi

Çin hanedan yıllıklarından Wei Shu'nun yüksek tekerlekli arabalılar bölümünde kayıtlı olan Uygurlar'a ait türeyiş efsanesine göre; Vaktiyle Hun kağanının, kimseyle evlendirmeye kıyamadığı güzellikte iki kızı varmış. Kağana göre onlar ancak Tanrı ile evlenebilirlerdi. Bu yüzden ülkenin kuzey tarafında insan ayağının basmadığı bir yüksek yerde kale yaptırarak kızlarını buraya yerleştirir. Birkaç yıl müddetten sonra kale etrafında bir erkek kurt görünür. Kızlardan küçük olanı kaleden çıkıp bu erkek kurtla evlenmek ister ancak ablası, “bir hayvanla evlenemeyeceğini, eğer evlenirse atalarının şerefini zedeleyeceğini” söyleyerek karşı çıkar. Bunun üzerine küçük kız “onun hayvan olmadığını, aslında kurt kılığına bürünmüş Tanrı olduğunu” ifade ederek, kaleden iner. Kurtla evlenir ve çocukları olur. Bu çocuklar zamanla büyüyerek çoğalırlar. Onların torunlarına Kao-ch'e (Kanglı) yani “yüksek tekerlekli arabalılar” adı verilir.⁵⁶ Netice olarak Uygurlar'ın tarih sahnesine çıkışı bu efsaneye dayandırılmaktadır. Ayrıca türeyiş efsanesine bağlı olarak Uygurların şarkılarının kurt ulumasına benzediğine inanılır.⁵⁷

Wu-sun ve Köktürk türeyiş efsaneleriyle karşılaştırıldığında görünen en bariz fark kurdun cinsiyetidir. Chou çağından Uygurlar zamanına kadar dişi olarak gördüğümüz kurt, Uygurlar'da erkek türünde karşımıza çıkmaktadır.⁵⁸ Bu cinsiyet değişimini, daha önce de belirtildiği üzere Türk aile yapısının anaerkil olduğu şeklinde yorumlamak isabetli olmasa gerektir.

Efsanede dikkat çeken en önemli husus, erkek kurdun Tanrı'nın bir sureti olarak görülmesidir. Bu kurt, Gökbörü yani semavî kurttur.

⁵⁵ Joseph de Guignes, **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Tatarların Tarih-i Umûmîsi I**, Mütercim: Hüseyin Cahit, Ötüken Yay., İstanbul 2018, s.432.; Saadettin Y. Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Berikan Yay., İkinci Baskı, Ankara 2015, s.172.

⁵⁶ Turgun Almas, **Uygurlar**, Çev. A. Batur, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2013, s.46 vd.; Orkun, **a.g.e.**, s.223 vd.

⁵⁷ Eberhard, **a.g.e.**, s.73.; Ögel, **TM I**, s.17.

⁵⁸ Hâlbuki T. Almas, kurdun efsanelerde erkek ve dişi olarak görülmesinin “*ilkel Hun toplumunun anaerkil ve babaerkil akrabalık dönemi*”nden kalma olduğunu ifade etmektedir. Almas, **Uygurlar**, s.49.

Rusya'nın Kamçatka yarımadasındaki araştırmalarını 1774'te yayınlayan Steller, burada meydana gelen ikiz doğumlarda çocuklardan birinin babasının kurt olduğuna inanıldığını aktarır. Bu sebeple her sene Ekim ayında yapılan kutlama ve şenliklerde içi samanla doldurulmuş bir kurt yapılır ve bu kurt, köydeki kızlardan biriyle evleneceği inancıyla bir yıl boyunca saklanır.⁵⁹ Bu inanış bize Uygur Türeyiş Destanının izlerini hatırlatmaktadır.

1.1.5. Oğuz Kağan Destanında Bozkurt

Tarihin canlılığını yitirmeyen sözlü kaynakları olan destanlar, Türk boyları arasında yüzlerce yıldır korunan ortak millî hafızanın en bariz ürünleridir. Duygu yoğunluğu yüksek ve sanatkâr bir millet olan Türkler, tarihi süreci destanlaştırmak suretiyle nesilden nesile aktarmayı başarmıştır. Büyük Hun Kağanı Mo-Tun'un (M.Ö. 209-174) hayatının konu edilmiş olabileceği düşünülen⁶⁰ Oğuz Kağan Destanı, içeriğinde bozkurt motifinin farklı yönlerini barındıran, bir sözlü kültür mirasıdır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazıya geçirilen destanın, biri Uygur harfli⁶¹ diğeri de Farsça olmak üzere iki temel nüshası vardır.

Bozkurdun çevikliği, gücü ve kıvraklığıyla özdeşleştirilen Oğuz Kağan, dünyaya gelişiyle ve kırk gün içerisinde gösterdiği fiziki gelişme ile ileride bir destan kahramanı olacağının haberini vermektedir.⁶² Destanda Oğuz Kağan, büyük bir toy düzenler. Bütün halkı davet eder. Yemeklerin yenildiği, içkilerin içildiği ziyafetin sonunda beylere ve halka “*Ben sizlere oldum Kağan, alalım yay ile kalkan, nişan bize olsun buyan, kök böri olsun bize uran, demir kargı olsun orman, av yerinde yürüsün kulan, daha deniz daha müren, güneş bayrak, gök çadır.*” şeklinde hitap etmesine bakılırsa savaş uranı⁶³ olarak kökbörü/bozkurt narasını seçtiği görülür. Gerçekten de Türk savaşçıları, cenk öncesinde ve esnasında kurtlar gibi sesler çıkarıp düşmanın psikolojisini bozmaktaydılar. Cirit/çevgan gibi bir savaş talimi olan ve halen

⁵⁹ Harva, a.g.e., s.382.

⁶⁰ Saadettin Y. Gömeç, “Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kağan Destanı Üzerine Bir-İki Söz”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 22, S. 35, Ankara 2004, s.115.

⁶¹ Uygur harfli Oğuz Kağan destanına göre, günlerden bir gün Ay Kağanın güzeller güzeli bir oğlu olur. Olağanüstü özelliklere sahip olan çocuğun fizyolojik özellikleri tanımlanırken yapılan benzetmeler şöyledir; “*Ayakkalı oküz ayağı gibi, beli böri beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi.*” Willi Bang - R. R. Arat, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936, s.10vd.

⁶² ...Günler geçtikçe ata binen, ava giden bir yiğit haline gelen Oğuz, büyük ormana gidip canavar karakterli gergedanı da öldürmeyi başarır ve büyük bir bahadır olur. Günlerden bir gün Tanrı'ya yalvardığı sırada gökten inen gök ışık içerisinde çıkan güzel bir kızla evlenir. Bu evlilikten Kün (Gün), Ay ve Yultuz (Yıldız) adlı üç erkek çocuğu olur. Yine bir gün ava gittiği sırada bir gölün ortasındaki ağaç kovuğunda gördüğü kıza âşık olur ve onunla da evlenir. Bu evliliğinden de Kök (Gök), Tağ (Dağ) ve Tengiz (Deniz) adlı üç oğlu daha olur... **Oğuz Kağan Destanı**, s.16vd.

⁶³ Uran: Çağatay Türkçesinde savaş parolası manasına gelmektedir. Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVIII, s.311.

Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Afganistan Türkmenleri arasında oynanan “Kökbörü” oyunlarında, atlıların kurtlarınkine benzer sesler çıkarmaları geleneği sürmektedir.

Kağanlığını ilan edip çevresindekilere haber salan Oğuz’a, Altun Kağan isimli biri itaat eder. Kendisine bağlılık göstermeyen Urum Kağan’ın üzerine yürüyerek Muz Tağı’nın eteğine çadır kurup uyurken, tan vaktinde şöyle bir hadise ile karşılaştı; “Çadırına güneş gibi bir ışık girdi. Işıktan gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek böri çıktı. Bu böri Oğuz Kağan’a hitap etti. Ve dedi ki; ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun, ey Oğuz senin önünde ben yürümek istiyorum. Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürdü gitti. Gördü ki askerin önünde gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek böri yürümektedir. O börinin ardı sıra ordu gelmektedir. Bir kaç günden sonra gök tüylü, gök yeleli bu büyük erkek böri durdu. Oğuz ve askeri ile durdu. Burada İdil Müren adında bir deniz vardı.”⁶⁴ Oğuz Kağan’ın karşısına, Tanrı tarafından kutsal bir ışık içerisinde gönderilen bozkurdun, ordunun önüne düşerek yön göstermesi, onun kılavuzluk rolünü ortaya koymaktadır. Bu yüzden “gök tüylü, gök yeleli bozkurt”un sesi, ordu için savaş uranı olarak seçilmiş olmalıdır.

İtil Müren’in önünde Urum Kağan’ı yenilgiye uğratıp yoluna devam eden Oğuz Kağan, İtil Nehri’ni geçtikten sonra da kılavuz kurdu takip eder. “Oğuz Kağan yine gök tüylü ve gök yeleli erkek böriyi gördü. O kök böri Oğuz Kağan’a dedi ki; şimdi Oğuz sen asker ile buradan yürüyerek halkı ve beyleri götür, ben önden sana yol gösteririm. Tan ağarınca Oğuz Kağan gördü ki erkek böri askerin önünde yürümektedir. Sevindi ve ilerledi... Yine bir gün gök tüylü ve gök yeleli erkek böri durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdurdu. Bu, tarlasız ve çorak bir yerdi. Buraya Çürçet diyorlardı... Ondan sonra yine bu gök tüylü ve gök yeleli erkek böri Hint, Tangut ve Şam taraflarına yürüdü. Pek çok vuruşmadan ve pek çok çarpışmadan sonra onları aldı ve kendi yurduna kattı.”⁶⁵ Oğuz Kağan’ın cenk yürüyüşünde, askerin önünde belli zamanlarda zuhur eden gök yeleli bozkurt, görüldüğü üzere semavî nitelikli ve yol gösterici vasıflıdır. Ortaya çıkış zamanı ile ilgili kesin bir bilgi olmayan Oğuz Kağan destanının, Türklerin batıya göçleriyle birlikte taşındığı ve Ortaçağ Süryanî kaynaklarına da yansıdığı görülmektedir. İlk olarak Süryanî Mihail’in vakayinamesinde farklı tarih aralıklarıyla iki kez değinilen Türklerin batıya ilerleyişi ile ilgili hadisede, *köpeğe benzer bir hayvanın öncülüğünde* hareket edildiği kaydedilmektedir.⁶⁶ Yine bir başka çağdaş kaynak olan Abû’l Farac Tarihi adlı eserinde Bar Hebraus, Meliknâme’de gördüğü aynı rivayeti kayda geçirmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Oğuz Kağan Destanı, s.18vd.

⁶⁵ Oğuz Kağan Destanı, s.22vd.

⁶⁶ Süryanî Patrik Mihail, Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195), Çev. Hrant D. Andreasyan, 1944, s.7vd.

⁶⁷ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), Abûl-Farac Tarihi I, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1999, s.293.

Her iki kaynakta da zikredilen “Türklerin askeri ilerleyişinde, önlerinde köpeğe benzer bir hayvanın yürümesi, yol göstermesi” meselesi, kanaatimizce Oğuz Kağan destanının etkisiyledir. Yol göstericilik ve kılavuzluk yapan gök yeleli bozkurt, önemli bir devlet adamını ya da bozkurt donuna girmiş bir kamı simgeliyor olabilir.

Oğuz Kağan Destanının ikinci temel nüshası, İlhanlı veziri Reşideddin Fazlullah’ın Câmiü’t Tevârih adlı eserinin “Târîh-i Oğuz û Türkân ve Hikâyet-i Cihangîrî Ü” bölümünde geçer ve Reşideddin Oğuznâmesi adıyla bilinir.

Rivayete göre⁶⁸; *“Yemekler getirilip aş yendiği sırada yaşlı bir kurt uluması duyuldu. Tuman Han bütün hayvanların dilini bildiğinden bu kurdun ne söylediğini de anladı. O diyordu ki: ‘Ne yazık ki artık yaşlandım; avlarımın peşinden koşup yetişemiyorum. Eğer yetişsem bile onu yakalayamıyorum; hattâ yakalasam da parçalayamıyorum.’*⁶⁹ *Yaşlı kurdun sözü bitince üç genç kurt şöyle cevap verdiler: ‘Eğer sen yaşlı ve güçsüzsün, bizim kudretimiz vardır; her genç yaşlıya yardım etmezse onun ne değeri olur. Bu gece sis, karanlık ve şiddetli bir fırtına olacak. Bundan istifâde edip toy için getirilmiş hayvanların hepsinin kuyruklarını ve karınlarını parçalayıp sana vereceğiz. Bunları gönül rahatlığı ile ye; zira her zaman böyle sana yardım edeceğiz.’* Bunun üzerine Tuman Han, Köl Erki Han’ın Qara-baraq adlı köpeğine, kurtlara karşı durması için sıcak ve yağlı bir kuyruk verir. Gece yarısı havanın karanlık, rüzgârlı ve yağmurlu olduğunu görünce kurtların sözünün doğruluğunu anlayan Tuman Han, Qara-baraq’ın kurtların peşinden gittiğini öğrenir. Peşlerinden gider, kurtların hepsini öldürür ve koyunları da kurtarır. Erkini ve yiğitliğini ispatlayan Tuman Han, bir müddet sonra Köl Erki Han’ın kızını da alarak tahta oturur.⁷⁰

Oğuznâme’de nakledilen bu hadisede iki husus dikkati çeker. Yaşlı kurt ve genç kurtların konuşmasında Tuman Han aslında bir kişileştirmede bulunmuştur. Kendisi genç ve istekli bir bey olarak, ömrünün son çağlarında bulunan Köl Erki Han’dan idareyi almak istediğini bu benzetme ile anlatmaktadır. Konumuz itibariyle bizi daha çok ilgilendiren diğer husus ise, Tuman Han’ın kurtların dilini bilmesi ve onların kendi aralarında konuştuklarını

⁶⁸ Bu Oğuznâme’de yer alan bilgilere göre; Oğuz’un neslinden gelen Ala Atlı Kış Donlu Qayı (Kayı) İnal Han vefat ettikten sonra bir oğlu dünyaya gelir. Çocuğa, “sis/duman” manasına gelen “Tuman” adı verilir. İnal Han’ın babasının hayatta iken öldürdüğü bütün hayvanlardan keserek topladığı dilleri koyduğu kutu tesadüfen Tuman doğduğu zaman bulunur ve ona verilir. Bu yüzden de çocuk büyüdüğünde bütün hayvanların dilini biliyor olacaktır. Tuman Han küçük olduğu için ülkenin idaresi Köl Erki Han’a verilmişti. Dokuz yıldan sonra Tuman Han erginlik çağına varınca tahtı istemesi üzerine endişelenen Köl Erki Han, Tuman’ın onuruna büyük bir toy düzenledi. A. Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili**, Enderun Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1982, s.57vd.

⁶⁹ Yaşlı kurdun bu serzeniş dolu ifadesi bize Mou-tun’un Çin imparatoriçesine mektubunu hatırlatmaktadır. Gerek bu husus, gerekse de Tuman adının kullanılışı efsanevi kültürün Hun çağından beri yaşadığına delâlet etmektedir. Bkz. Onat, vd., **a.g.e.**, s.11.

⁷⁰ Togan, **a.g.e.**, s.57.

anlamasıdır. Meydana geliş zamanı sebebiyle içerisinde İslâmî etkileri hissettiren destanda, bütün hayvanların dilini bilen Hz. Süleyman'ı ve Tur Dağı'nda koyun güderken dört kurtla karşılaşan ve onlarla konuşan Hz. Musa menkıbelerinin izlerini görmekteyiz. Yine Oğuznâme'de yer alan bu rivayet, ileride daha ayrıntılı değinilecek olan Kuman/Kıpçak başbuğu Bönek'in savaş öncesi kurtlarla konuşmasını ve Salur Kazan'ın kurtla haberleşmesini hatırlatmaktadır.

2. ARKEOLOJİK BULUNTULARDA BOZKURT MOTİFİ

Kemal Akişef başkanlığındaki arkeoloji araştırma heyeti 1961 yılında Issık Göl yakınlarındaki İskit/Sakalar'a ait Issık Korgan kalıntıları arasında hükümdar tacının üzerinde bir kurt kabartması bulmuştur.⁷¹

Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinin birinci cildinde Hun çağına ait kutsal kurt figürlerinin çizimlerini vermiştir. Nerede ve ne zaman bulunduğu dair bilgi verilmeyen numaralandırılmış figürlerin ağaç ve metal veya taş gibi işlenebilir maddelerden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kurt başından mürekkep figürler, günlük yaşamda kullanılan eşyaların bir parçası olabileceği gibi, kamların ayinleri sırasında kendilerine yardımcı olarak yaptıkları nesneler de olabilirler.

⁷¹ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, TDAV Yay., İstanbul 2000, s.240.

Hun çağına ait, kutsal kurtların figür ve resimleri⁷²

Hun çağına ait, ağaçtan oyulmuş ve üslûp verilmiş kurt figürleri⁷³

⁷² Ögel, **TKTG I**, s.70.

⁷³ Ögel, **TKTG I**, s.76.

Hun çağına ait kartal pençeli kurtlar⁷⁴

Ögel'in kitabında verdiği kurt başı figürlerinden biri, 20 Ağustos 1990'da SSCB'ye bağlı Moldova Cumhuriyeti'nden bağımsızlığını ilan eden Gagauz Özerk Cumhuriyeti'nin kabul ettiği bayrağın zemininde bulunan kurt başını andırmaktadır.

Hun çağına ait kurt figürü ve Gagauz Özerk Cumhuriyeti'nin bayrağı⁷⁵

Yine Ögel'in eserinde, C. Trever tarafından Altaylarda bulunan ve kumaş üzerine aplik tekniği ile yapılmış bir kurt figürü görülmektedir. Baş kısmı ve ön ayakları görülen kurdun ağzında dairesel bir nesne bulunmaktadır. Yeri ve zamanını bilinmeyen bu kalıntının, göksel bir hadiseyi simgelediği kanaatindeyiz. Kurdun ısırdığı on iki kollu dairesel nesne, güneş veya ay gibi bir gök cismini simgeliyor olabilir. Ayrıca bu resim bize Gagauzlar arasındaki, 'kızıl renkteki ayın kurtlar tarafından ısırılması' inancını hatırlatmaktadır.⁷⁶

⁷⁴ Ögel, **TKTG I**, s.78.

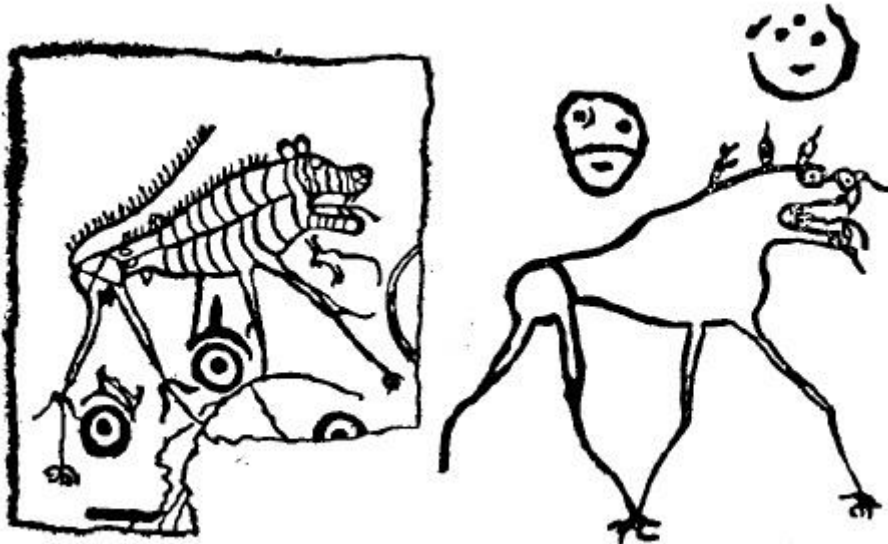
⁷⁵ Ögel, **TKTG I**, s.78.; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, Kültür Bakanlığı Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000, s.4.

⁷⁶ Atanas Manov, **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, Çev. M. Türker Acaroğlu, TTK Yay., Ankara 2001, s.67.

Hun çağına ait, kumaş üzerine aplik tekniği ile yapılmış bir kurt⁷⁷

Ögel'in astronomik bir varlık olarak tanımladığı ve eserinde aktardığı kurdun gökyüzünde yıldızlarla bir arada resmedildiği görülmektedir. Kurdu semavî bir varlık olarak bilen Türk boyları arasında, Büyük Ayı burcunun yedi kurttan meydana geldiği ve bu yedi kurdun durmadan Küçük Ayı burcunun iki kısrağını kovaladığı inancı göz önünde bulundurulduğunda kurt ve gök cisimlerinin alâkası daha iyi anlaşılmaktadır.

Hun çağına ait kudsî kurt gökte ve yıldızlar arasında⁷⁸

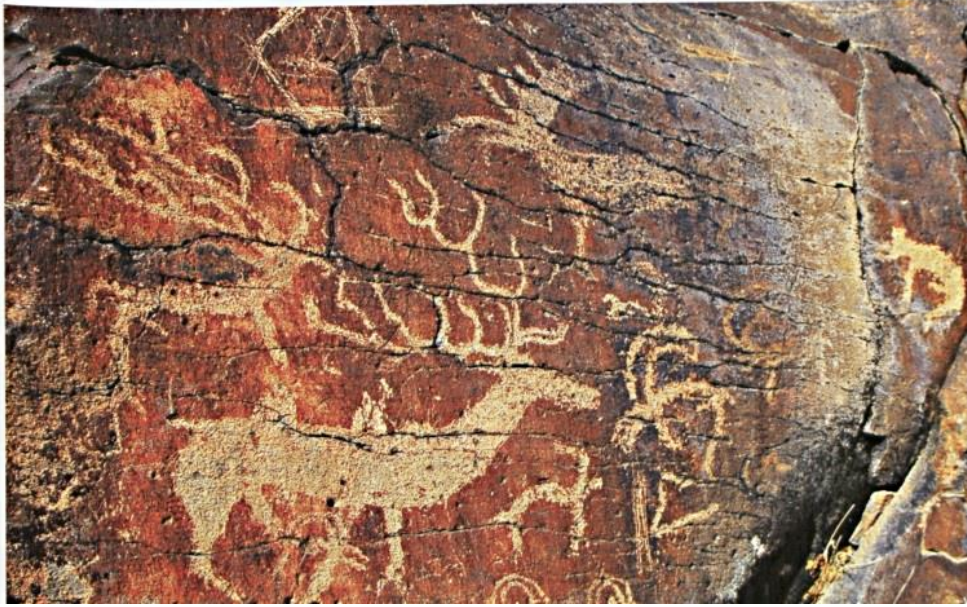
⁷⁷ Ögel, **TKTG I**, s.72.

⁷⁸ Ögel, **TKTG I**, s.72.; Ögel, **TKTG VI**, s.181.

2.1. Kaya Resimlerinde Bozkurt Motifi

Türk tarihinin eski devirlerine ait en zengin kaynakları kaya resimleridir. Yazının bilinmediği çağlarda Türkler, kendilerini ifade edebilmek için kayaların üzerine çizme, oyma, dövme gibi yöntemlerle resim yapmışlardır. Türkistan'dan Avrupa içlerine kadar çok geniş bir coğrafyada rastlanılan petroglifler, eski Türk yazısının da bir manada temelini oluşturmaktadır.

Özellikle Moğolistan bölgesi, kaya resimleri bakımından oldukça zengindir. Bozkır sosyal yaşamının ve düşünce yapısının izlerini yansıtan petroglifler, belirli bir üslûp taşımaktadır.

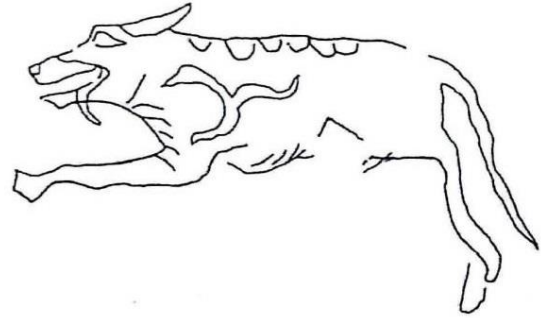

Üzerinde geyik, dağ keçisi ve kurt resimleri olan Gurvan Mandal bölgesindeki pano⁷⁹

⁷⁹ Cengiz Alyılmaz, **İpekyolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 2015, s.251.

Doğu Türkistan’da Urumçi’nin kuzeybatısındaki Hutubi’de kaya üzerinde kurt tasviri⁸⁰

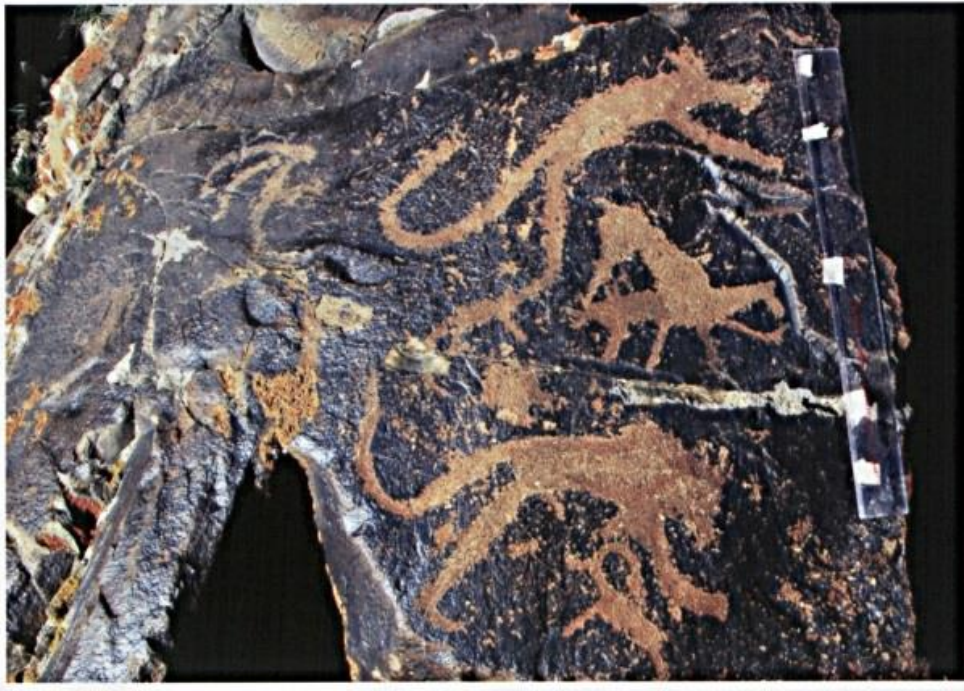
Kazakistan’ın güneydoğusunda yer alan Eşkiölmes Dağı’nda kaya üzerine ince çizim tekniği ile yapılmış VI. ve VIII. yüzyıllara tarihlendirilen kurt tasviri⁸¹

⁸⁰ Alyılmaz, **İpekyolu**, s.252.

⁸¹ Saule İbekeyeva, **Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri**, MSGÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s.149.

Kazakistan'ın güneydoğusunda yer alan Bayan Jürek Dağı'nda kaya üzerine oyma tekniği ile yapılmış VI. ve VIII. yüzyıllara tarihlendirilen kurtlar ve dağ keçisi tasviri⁸²

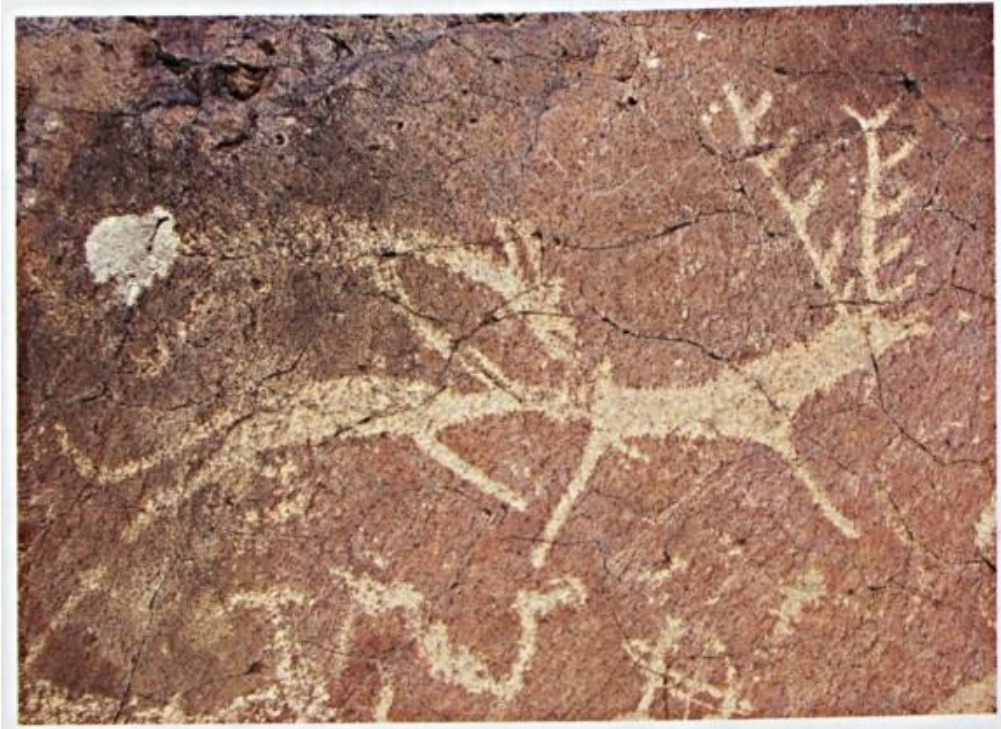
Moğolistan Şaahar bölgesinde kurt tasvirli pano⁸³

⁸² İbekeyeva, a.g.t., s.184.

⁸³ Alyılmaz, İpekyolu, s.252.

Doğu Türkistan'da Altay İli müzesinde bulunan ve üzerinde dağ keçisi, kurt ve insan tasvirlerinin yer aldığı bir pano⁸⁴

Moğolistan bölgesinde bulunan ve dağ keçisi avlayan iki kurdu tasvir eden kaya resmi⁸⁵

⁸⁴ Alyılmaz, **İpekyolu**, s.253.

⁸⁵ Alyılmaz, **İpekyolu**, s.253.

Ögel'in Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinin birinci cildinde, Hun çağına ait kutsal kurt figürlerinin çizimleri ile birlikte petroglif olması muhtemel bazı resimlere de yer verilmiştir. Nerede ve ne zaman tespit edildiğine dair bilgi verilmeyen bu resimler içerisinde anatomik yapı itibarıyla kurt olabilecekler çoğunluktadır.

Hun çağına ait, kutsal kurtların figür ve resimleri⁸⁶

Tarih boyunca sürekli hareket halinde olan Türkler, gittikleri coğrafyalara sanat ve inanışlarını taşımış ve her vesileyle kutsallık atfettikleri bozkurdun hatırasını kesintisiz bir şekilde yaşatmışlardır. Nahcivan'da bulunan koç formu mezar taşının üzerindeki bozkurt figürü buna örnektir.

Nahcivan'da bulunan ve üzerinde kılıç ve kurt kabartması yer alan koç şeklinde mezar taşı⁸⁷

⁸⁶ Ögel, **TKTG I**, s.70.

⁸⁷ Alyılmaz, **İpekyolu**, s.254.

2.2. Kitabe ve Yazıtlarda Bozkurt

2.2.1. Bugut Yazıtı

I. Köktürk Kağanlığı çağında ticari, dini ve siyasi iletişim dili olarak genellikle Soğdca kullanılmıştır. Soğdca Türk yazıtlarından en önemlisi bugünkü Moğolistan sınırları içerisinde Arhangay bölgesinde bulunan Bugut yazıtıdır. I. Köktürk Kağanlığı'nın 572-580 yılları arasında gerçekleşen siyasi olaylarının yanı sıra Türk kültür ve sosyal hayatının özelliklerini yansıtan yazıt, Mahan Tigin'in ölümü üzerine Türk Bilge Kaganı Nivar tarafından diktirilmiştir.

Kaplumbağa kaidesi ile birlikte 245 cm yüksekliğinde olan yazıtın sağ tarafı büyük ölçüde parçalanmış olmasına rağmen tepe kısmında bir çocuğu emziren kurt figürü görülebilmektedir.⁸⁸ Kendilerinden önceki Türk boyları gibi bozkurdu ata kabul eden Köktürkler, onun hatırasını yaşatmak ve ebediliğini sürdürmek için anıtın üzerine nakşetmişlerdir. Bugut yazıtı bu özelliği ile sonraki dönemlerde dikilecek olan Köktürk ve Uygur yazıtlarına şekil ve muhteva bakımından örnek teşkil etmiştir.

Bugut Yazıtı (582)⁸⁹

⁸⁸ Cengiz Alyılmaz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 3, s.12vd.

⁸⁹ Alyılmaz, *İpekyolu*, s.193.

2.2.2. Bilge Kağan ve Kül Tegin Yazıtları

Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında⁹⁰ şekil ve özellikle muhteva bakımından bozkurt motifi açıkça işlenmiştir. Geçen asırlar neticesinde tahrip olan iki yazıtın da tepe kısmında bulunan sanatsal kabartmanın bir çocuğu emziren kurt⁹¹ veya karşılıklı ejder⁹² motifi olabileceği görüşü öne sürülmüştür. Kabartmalardaki figürleri bugünkü belirsiz görüntüleri üzerinden ifade edebilmek zordur. Ancak aynı veya yakın dönemde inşa edilmiş ve günümüze kadar yıpranmadan ulaşmış bazı Çin ve Uygur eserleriyle karşılaştırıldığında, yazıtların tepesinde karşılıklı çift ejder motifini görebilmek mümkündür.

Çin imparatoriçesi Wu Zetian⁹³ (624-705) ile Kül Tegin⁹⁴ ve Bilge Kağan yazıtları⁹⁵

⁹⁰ Türk kitabe ve yazıtlarının varlığından ilk defa Çin hanedan yıllıklarında ve Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinde haber verilmiştir. Ancak bu yazıtları bilimsel olarak ilk tanıtan Alman kökenli İsveçli bir harita subayı olan Philip Johan von Strahlenberg'tir. XVIII. asrın ilk yarısından itibaren Pallas, Spassky, Jean-Pierre Abel Rémusat ve Nikolay Yadrintsev gibi birçok araştırmacının ilgisini çeken Orhun Türk yazıtlarının çözülmesi XIX. yüzyılın sonunda Vilhelm Thomsen tarafından yapılmıştır. Bkz. Orkun, a.g.e., s.18vd.; Köktürk çağıının 720 ile 735 yılları arasında Kül Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilen bu abide niteliğindeki yazıtların en bariz özelliği, Türk tarihinin bu güne kadar bilinen en eski yazılı eserleri olmalarıdır. Aynı zamanda Türk hitabet ve hatıra sanatının eşsiz bir örneği olan bu yazıtlar, bugünkü Moğolistan topraklarında Orhun ırmağı ve Koşo Çaydam bölgesinde bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996, s.7vd.

⁹¹ Cengiz Alyılmaz, **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Kurmay Yayınları, Ankara 2005, s.15.; İlhami Durmuş, **Türk Tarihinin Öncüleri Alp Er Tonga Tomris Mo-Tun Attila Bilge Kağan**, Akçağ Yay., Birinci Baskı, Ankara 2013, s.128.

⁹² Esin, **İkonografik Motifler**, s.155.; Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2007, s.164.

⁹³ Wu Zetian yazıtı için bkz. http://china.org.cn/travel/2013-04/12/content_28525625_9.htm ,27.06.2018, 14:37.

⁹⁴ Kültegin yazıtı için bkz. <http://eye-of-tengri.blogspot.com/2015/04/khushuu-tsaidam.html> ,27.06.2018, 14:56.

⁹⁵ Bilge Kağan yazıtı için bkz. <http://hbilgin.yolasite.com/elliott-fibonacci/hakk-mda-teknik-analiz-ama-lar-> , 27.06.2018, 15:02.

Kül Tegin yazıtının güney yüzünün 11 ile 13. satırları arasında geçen “...Çin hakanından san’atkâr getirttim. Nakışlar yaptırdım. ... Abideyi yontturdum...”⁹⁶ ifadelerinden yazıtların inşasında ve süslemelerinde Yolluğ Tigin’in yanında Tang ülkesinden gelen san’atkârlar aracılığıyla Çin üslûbunun da uygulandığını anlayabiliriz. Choulardan itibaren Türk ve Çin kozmolojisinin kadim unsurlarından biri olan ejder motifinin, Bilge Kağan ve Kül Tegin yazıtlarına da ayrı bir karakter verdiği görülmektedir. Mitolojik bir varlık olan ejder, bozkurttan bağımsız düşünülmemelidir. Gök çarkını eviren ve bu sebeple evren adıyla da bilinen ejder, Türk sanatında çoğunlukla kurt başlı olarak resmedilmiştir.

Kurt ve ejder çoğu zaman alplik ongunu olarak kullanılmıştır. Kül Tegin yazıtının doğu yüzünün 12. ve Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 11. satırlarında geçen “*tenri küç birtük için akanım kağan süsi bõriteğ ermiş, yagısı koyteğ ermiş. (Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.)*”⁹⁷ cümlesi, Çin yıllıklarında “*fu-li*” adıyla telaffüz edilen Türk kağanlarının hassa ordusunun askerlerini tanımlar.⁹⁸ Çin yıllıklarındaki bilgiye göre 584 yılında Köktürk kağanı İşbara’yı ziyaret eden Çin elçisinin kulağına eğilen kağanın Çinli katunu, “*Kağanın karakteri kötü ve kızgın bir kurt gibidir. Eğer onunla kavga çıkarırsan seni ısırmaya başlayabilir*” demiştir.⁹⁹

2.2.3. Begre Yazıtı

1892 yılında bugünkü Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Büyük Yenisey’in bir kolu olan Begre Nehri civarında Oşurkov tarafından keşfedilmiş ve 1926 yılında Minusinsk Bölgesel Tarih Müzesi’ne taşınmıştır.¹⁰⁰ Dört yönü de yazılı olan taşın sağ cenahında üç satırdan oluşan yazının son bölümünde “*yeti bõri öldürdim barsıg yükmekiğ öldürmedim (yedi kurt öldürdüm. Barsı yükmeği öldürmedim)*”¹⁰¹ ifadeleri geçer.

⁹⁶ Orkun, **a.g.e.**, s.28.

⁹⁷ Orkun, **a.g.e.**, s.35.

⁹⁸ Radloff, **Sibirya’dan I**, s.130vd.

⁹⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VII**, Kültür Bakanlığı Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000, s.336vd.

¹⁰⁰ <http://www.runiform.lingfil.uu.se/wiki/Begre> , 27.06.2018, 21:23.

¹⁰¹ Orkun, **a.g.e.**, s.483.

Begre Yazıtı¹⁰²

Yazıtta öldürüldüğü belirtilen “yedi kurt”, av sırasında öldürülen hayvanlar olabileceği gibi bir savaşta veya mücadelede öldürülen yedi askeri/savaşçı eri simgeliyor da olabilir. Yazıtın ilk satırlarında geçen “on beş yaşında ...erlik erdemim için... güç kazandım” ifadelerinin buna dikkat çektiği söylenebilir.

2.2.4. Altın-Köl Yazıtı

1878 yılında bugünkü Hakasya Özerk Cumhuriyeti’nin Abakan bölgesindeki Altın-köl adlı küçük bir gölün yakınlığında bulunmuştur. Yazıtın ön yüzünün ikinci satırında “at aşar alp ertiniz it ut aşar küç ertiniz iniliğ böri uça bars adılmay itu (at aşan kahraman idiniz; et öküz aşan güç idiniz yavru kurt, uça bars ayrılma ey!)” yazılıdır. Hüseyin Namık Orkun, “iniliğ” kelimesini yavru manasında tercüme etmiştir.¹⁰³ Pars ve kurt isimleri birer kahramanlık sıfatıdır.

Altın-Köl Yazıtı¹⁰⁴

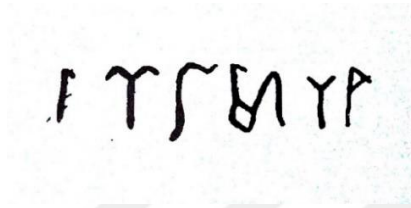
¹⁰² Orkun, a.g.e., s.486.

¹⁰³ Orkun, a.g.e., s.511vd.

¹⁰⁴ Orkun, a.g.e., s.519.

2.2.5. Talas-6 Yazıtı

1897 yılında Talas şehrinin kuzeybatısında, Dolono nahiyesi sınırları içerisinde yer alan Tereksay (Kulansay) deresinin Şarkıratma mevkiinde bulunan ve Çiyimtaş olarak bilinen yüksek bir granit kayanın yüzeyinde V. A. Kallaur ve ekibi tarafından bulunmuştur. Toplam beş satırdan oluşan yazıtın yanında ayrıca Soğdca bir yazı bulunmaktadır. Çetin Cumagulov'un okuma önerisine göre yazıtta “1-(e)l törü, 2-(okunmuyor), 3-kü y(a)ruk, 4-(a)k böri kutı, 5-i(p)ik” yazmaktadır.¹⁰⁵ Ak börü ismi şahıs adı olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁶

Talas-6 Yazıtı¹⁰⁷

2.2.6. Çaçıkey Yazıtı

2003 yılında Talas şehrinin 20-25 km kuzeyinde yer alan Çaçıkey dağlarında bulunan yazıt yedi harften ve üzerinde çeşitli yabani hayvan tasvirlerinden oluşmaktadır. Yazıtta Nurdin Useev'in okumasına göre “k(a)ra böri” yazmaktadır.¹⁰⁸

Çaçıkey Yazıtı¹⁰⁹

¹⁰⁵ Rysbek Alimov, **Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme**, Kömen Yay., Birinci Baskı, Konya 2014, s.103vd.

¹⁰⁶ Ak Börü adı XII. yüzyılda bir başka Türk coğrafyasında tekrar görülmektedir. Selâhaddin Eyyûbi'nin eniştesinin adı, Emir Er Guş'un oğlu İzzeddin Ak Börü'dir. Bkz. Faruk Sümer, **Türk Devletlerinin Tarihinde Şahıs Adları II**, TDAV Yay., İstanbul 1999, s.511.

¹⁰⁷ Alimov, **a.g.e.**, s.212.

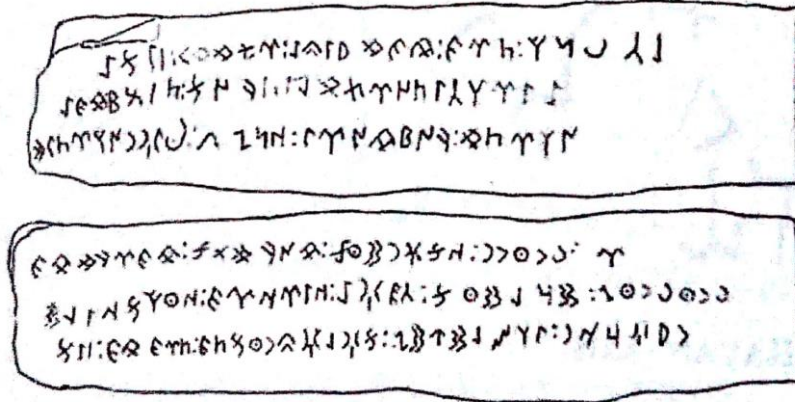
¹⁰⁸ Alimov, **a.g.e.**, s.149vd.

¹⁰⁹ Nurdin Useev, “Talas'ta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 41, Erzurum 2009, s.19.

DLT’de geçen “*kara kızıl böri kördüm (kara ve kızıl kurtlar gördüm)*” dizesini hatırlatan¹¹⁰ ve Çaçıkey yazıtında kişi adı olarak kullanıldığı muhtemel olan “kara böri”, günümüzde Kırgızlar’da bir boy adı¹¹¹ ve ayrıca Dobruca, Basarabya ve Kars’ta “Karakurt” namıyla yer adı olarak yaşamaktadır.

2.2.7. Uybat VI Yazıtı

1964 yılında M. I. Borgoyakov tarafından bugünkü Hakasya Özerk Cumhuriyeti’nde bulunan ve Abakan’daki Hakas Müzesi’ne nakledilen taş üzerindeki yazıtta altı satır bulunmaktadır. Son satırında “...ölürtüm kök böri kara as buğu? ölürtüm(...öldürdüm. bozkurt, kara kakım ve Sibirya panteri? öldürdüm)”¹¹² yazılıdır.

Uybat VI Yazıtı¹¹³

2.2.8. Cimsar/Yemiş Tutuk Yazıtı

Doğu Türkistan’da Uygurların tarihî başkentlerinden Beş Balık’ın güneyinde Cimsar ilçesi sınırlarında Ergong Irmağı yakınlarında bulunan ve o civarda bir müzede sergilenen Cimsar/Yemiş Tutuk Yazıtının alt kısmında stilize bir kurt tamgası yer almaktadır.

¹¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Haz. A. B. Ercilasun - Z. Akkoyunlu, TDK Yay., İkinci Baskı, Ankara 2015, s.442.

¹¹¹ Useev, *a.g.m.*, s.22.

¹¹² Erhan Aydın - R. Alimov - F. Yıldırım, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Bilgesu Yay., Birinci Baskı, Ankara 2013, s.187vd.

¹¹³ Aydın, vd., *a.g.e.*, s.189.

Cimsar/Yemiş Tutuk yazıtının müzeye taşınmadan önce bulunduğu yerdeki görüntüsü¹¹⁴

Cimsar/Yemiş Tutuk yazıtının altında yer alan kurt tamgası¹¹⁵

2.2.9. Madara Kaya Kitabesi

Tuna Bulgarlarının hakanı Krum Han (803-814) adına, oğlu Omurtag Han (814-831) tarafından yaptırılan Madara Kitabesi, Bulgaristan'ın Şumnu şehrinin yaklaşık on beş kilometre

¹¹⁴ Alyılmaz, **İpekyolu**, s.226.

¹¹⁵ Alyılmaz, **İpekyolu**, s.250.

doğusunda bulunan Madara yerleşim yerinin doğusunda yer almaktadır. Yüksekçe bir kayalık pano üzerinde kabartma resimlerden ve Grekçe yazıttan oluşan kitabenin kapladığı alan yaklaşık kırk metrekare civarındadır. Kuyruğu Türk usûlü bağlanmış bir at üzerinde, elinde kadeh tutan süvari, sırtına kargı saplanmış bir aslan ve süvarinin arkasında koşar vaziyette bir kurt rölyefinin bulunduğu kitabenin, üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde Tuna Bulgarlarına ait olduğu kesinleşmiştir.¹¹⁶

Madara Kaya Kabartması¹¹⁷

¹¹⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması ve Kitâbeleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.35, İstanbul 1994, s.35vd.

¹¹⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Madara_Bulgaria.jpg , 29.06.2018, 00:32.

Madara Kaya Kabartmasında Kurt Figürü¹¹⁸

Bulgaristan'da üzerine Madara kaya kabartmasının işlendiği 1943 tarihli metal para¹¹⁹

Süvarinin arkasındaki figür G. Feher gibi bazı araştırmacılarca köpek olarak kabul edilmiştir. Ancak hayvanın kafa, çene ve kulak yapısına bakıldığında kurt olduğu net olarak görülebilmektedir.¹²⁰

¹¹⁸ <https://goo.gl/maps/uYANtXSzdvx> , 29.06.2018, 00:34.

¹¹⁹ <http://s30983408019.mirtesen.ru/blog/43756525498/Madarskiy-vsadnik> , 29.06.2018, 00:55.

¹²⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, TKAE Yay., Ankara 1985, s.56.

İKİNCİ BÖLÜM

YAZILI KAYNAKLARDA BOZKURT MOTİFİ

1. ÇİN HANEDAN YILLIKLARINDA BOZKURT

Türklerle ilgili bilgiler veren en eski yazılı Türk ve Çin kaynaklarında bozkurt/kurt kelimesinin karşılığı, böri/börü/pörü şeklindedir. Çin yıllıklarında geçen “*fu-li*” kelimesi, böri kelimesinin fonetiğinin bozulmuş hali olup aynı zamanda Türk kağanlarının hassa ordusuna verilen addır. Çinliler “b/p” sesini “f” ile “r” sesini de “l” ile ifade ederler. VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait, Tibet diline çevrilmiş eski Çince ile yazılı bir coğrafi belgede sayılan kabile isimlerinden birinin adı da “*fu-li*”nin farklı bir telaffûzu olan “*ha-li*”dir.¹²¹

Han hanedanlığı yıllığında verilen bir bilgiye göre Chou Devleti zayıflamaya başladığında, Chou Mu Wang, Ch’üan Jung kavmine saldırmış, dört beyaz kurt ve dört beyaz geyik ele geçirip geri dönmüştü.¹²² Yine aynı yıllıktaki M.Ö. 121 yılına ait bir kayda göre Han imparatoru, Hsiung-nu ülkesine saldırarak sekiz binden fazla insanı esir almış ve öldürmüştü. Ayrıca “*Hsiu-t’u Beyinin göğşe tapma törenlerinde kullandığı altın heykeli*” de ele geçirmişti.¹²³ Burada ele geçirilen heykelin, Hsiung-nuların altından kurt başlı sancaklarının olması muhtemeldir.

Tanğ-şu yıllığında verilen bilgiye göre, Sir Tarduşlar (Hi-yen-to’lar)’a kurt başlı bir adam görünerek, onların mahvolacaklarını bildirmiştir. Bu olay Yü-du-cün (Ötüken?) isimli Türklerin kutsal dağı civarında meydana gelmiştir.¹²⁴

Hunlar’da olduğu gibi Tabgaç (To-ba)’larda da kurt soyundan gelindiğine inanılmakta ve kurda saygı duyulmaktaydı. Veğ-şu isimli Çin yıllığının 106a bölümündeki bilgiye göre, Tabgaçların yaşadığı Kuzey Çin’de kurt dağları, kurt nehirleri ve kurt dağının koruyucu ruhlarına/iyelerine ait bir mabet¹²⁵ vardır.¹²⁶ Yine kaynakların aktardığı bilgiye göre kendisi de börü unvanını taşıyan Tabgaç hükümdarı Tao (T’ai-wu)’nun “*Kurt sürüsünü andıran Türk*

¹²¹ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, Çev. A. Batur, Selenge Yay., Yedinci Baskı, İstanbul 2011, s.207.

¹²² Onat, vd., **a.g.e.**, s.2. Kaynakta ele geçirildiği belirtilen dört beyaz kurt, bir hükümdarlık ve bağımsızlık alâmeti olan kurt başlı sancakları veya kurt tasvirli bir takım objeleri ifade ediyor olmalıdır. Nitekim Yıllıkların Tuki’lar hakkında verdiği bilgilere göre onların bayraklarında altın bir kurt kafası bulunurdu. Muhafızlarına “*fu-li*” derlerdi. Efsaneye göre bir erkek çocuk ve dişi kurttan türemişlerdir. Radloff, **Sibirya’dan I**, s.130vd.

¹²³ Onat, vd., **a.g.e.**, s.26.

¹²⁴ Eberhard, **a.g.e.**, s.88.

¹²⁵ Çin kaynağında verilen “*kurt dağının Tanrısına ait bir mabet*” cümlesini “*kurt dağının koruyucu ruhlarını/iyelerinin bulunduğu yer (belki de kurt ata mağarası)*” şeklinde anlamak daha doğru olacaktır.

¹²⁶ Eberhard, **a.g.e.**, s.88.

ordusu karşısında Çin askeri taydan ve düveden farksızdı” ifadesi konuyu açıklığa kavuşturmaktadır.¹²⁷

2. BUDİST TÜRK YAZITLARINDA BOZKURT

2.1. Irk Bitig’de Bozkurt

Eski Türk runik yazısıyla kitap şeklinde yazılıp günümüze ulaşan tek Türkçe yapıt olma özelliği taşıyan Irk Bitig, Doğu Türkistan’ın Kansu eyaletindeki Dun-huang bölgesinde, Bin Buda Mağaraları’ndaki el yazmaları deposunda bulunmuştur. Yazılış tarihi bilinmemekle birlikte dil ve yazım özellikleri bakımından IX. yüzyıl başlarından kalma olduğu tahmin edilmektedir. Eserin tek yazma nüshası British Museum’da bulunmaktadır.

Bir fal kitabı özelliği taşıyan eserin yirmi yedinci beyitinde “Zengin bir adamın koyunu ürküp kaçmış. Yolda bir böriye rastlamış. O sırada börinin ağzı emsimiş(zehirlenmiş). Koyun böylece sağ salim kalmış, der. Öylece biliniz: Bu fal iyidir”¹²⁸ yazmaktadır. Irk Bitig’i ilk çözümleyen V. Thomsen ve ardından G. Clauson, “emsi-“ kelimesini “sulanmak” olarak, T. Tekin ise “zehirlenmek” manasında okumuştur.¹²⁹ Esasen buradaki “böri ağzı emsimiş” cümlesini “kurdun ağzı bağlandı” şeklinde okumak daha doğru olacaktır. Zira kurdun ağzı bağlanmış ve koyun sağ kalmıştır. Buradan hareketle Türk kültür coğrafyasında geniş ölçüde yayılmış olan kurt ağzı bağlama¹³⁰ inancının temellerini IX. yüzyıl Uygur çağında belgelemek mümkündür.

3. LATİN VE BİZANS KAYNAKLARINDA BOZKURT

M.Ö. V. yüzyılda yaşayan tarihçi Herodotos, Tarih adlı eserinde Agathyrslar, Massagetler, Amazonlar, İskitler ve Neurilerin kültürleri hakkında bilgiler verirken, görenekləri İskitlerinkine benzeyen Neurilerin, “Yunanlılar ve İskitlerin dediklerine göre yılda bir veya birkaç gün için kurt kılığına girdiklerini ve sonra eski hallerine döndüklerini”¹³¹ söyler.

¹²⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yay., Yirmisekizinci Baskı, İstanbul 2009, s.288.; Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s.38.; Batur, **a.g.e.**, s.21.

¹²⁸ Talat Tekin, **Irk Bitig**, TDK Yay., Birinci Baskı, Ankara 2013, s.22.

¹²⁹ Tekin, **Irk**, s.40vd. Orkun da Thomsen’in tercümesini aynen kabul etmiştir. Orkun, **a.g.e.**, s.272.

¹³⁰ Bugün Kars, Ardahan, Iğdır yöresindeki inanç ve fıkralarda da yaşayan Türk kültüründe kurt ağzı bağlama inancı hususunda geniş bilgi için bkz. Elxan Memmedli, **Borçalı Folklor Örnekleri I**, Bakü 2013, s.116.

¹³¹ Herodotos, **Herodot Tarihi**, Terc. M. Ökmen, A. Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s.261.

Hunların IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın içlerine doğru başlattıkları akınlar neticesinde başlayan Hun-Roma ilişkileri, 395 yılında Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra başka bir boyut kazanmıştır. Balamir ve Uldız zamanından başlayarak¹³² hem Batı hem de Doğu Roma (Bizans)'yı yaklaşık bir asır baskı altında tutan Hunlar, Attila zamanına gelindiğinde Avrupa'nın yegâne hakîmi konumunda idiler.¹³³ Hunlardan önce karşılaştıkları İskitler ve Sarmatlar vesilesiyle Türk karakteristiğini çok iyi tanıyan¹³⁴ Romalılar, Attila gibi bir hükümdar önderliğinde Avrupa ve Balkanlar'da at üstünde yay geren büyük bir ordunun karşısında ayakta kalabilmek için pek mahir bir diplomatik siyaset takip etmişlerdir.¹³⁵

Roma imparatoru Theodosios'un ölümünü müteakip yıllarda Hunlar, Basık ve Kursık idaresinde Daryal geçidinden aşp, Fırat vadisine doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da keşif harekâtında bulunmuşlardır. Tarihçi rahip Hieronymus Jeromos, daha sonra Roma topraklarını tehdit edecek olan bu Hunları diğer kavimlerden ayırt etmek için onlara, *“kuzey kurtları”* demiştir.¹³⁶ Avrupalılar, Tanrının kendilerini cezalandırmak için gönderdiğini düşündükleri Attila ve Hunlar hakkında sayısız menkıbe türetmişlerdir. İlahî bir kaynaktan gelen tehlikeyi yine ilahî umutlarla bertaraf etmek isteyen halk, bazı aziz ve rahiplerin kutsal şehirleri koruduklarına inanmışlardır. Mesela Fransa'daki Troyes şehrinin St. Lupus yani *“Aziz/mukaddes Kurt”* adlı bir piskopos tarafından korunduğuna inanılmıştır. Menkıbeye göre St. Lupus, Attila'yı Galya seferinde Troyes'e zarar vermemesi konusunda ikna etmiştir. Şehrin koruyucu azizi olan Lupus'un hikâyesi daha sonraları Macar kroniği Thuróczy'de de yer bulur. Menkıbeye göre Lupus Attila'ya, *“Bu toprakları tahrip eden ve çiğneyen sen kimsin?”* diye sorar. Attila da cevaben, *“Ben Hunların kralı Attila'yım, Tanrı'nın kılıcıyım”* der. Buna karşı Lupus, *“Ben ise heyhat, Tanrı'nın sürülerini telef eden kurdum ve Tanrı'nın kamçısına müstahakım”* demiştir.¹³⁷ Bir anlamda hikâyeye göre bir kurdu ancak başka bir kurt durdurabilmiştir. St. Lupus menkıbesinin kaynağı Etrüsk ve Roma mitolojisinin önemli bir unsuru olan Remus ve Romulus efsanesinde aranabilir. Roma'nın kurucusu Romulus, bilindiği üzere kardeşi Remus ile birlikte dişi bir kurt tarafından büyütülmüştür.

¹³² Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK Yay., Ankara 2001, s.45.

¹³³ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.60vd.

¹³⁴ İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, Akçağ Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2012, s.112 vd.

¹³⁵ S. G. Klyashtorny – T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2004, s.74 vd.

¹³⁶ Németh, **a.g.e.**, s.65.

¹³⁷ Németh, **a.g.e.**, s.140.

St. Lupus'un Attila'yı Troyes şehri önünde durdurması

(H. Grobet, Historie de France'dan)¹³⁸

Cermen kavimleri arasında efsanevî bir karakter olarak yer alan Attila'nın siması umumiyetle vahşi bir kurt karakterinde ve mübalağalarla tasvir edilmiştir. Kuzey Cermenleri arasında, İzlanda dilinde yazılan Edda şarkılarının birinde Attila'nın yanı sıra karısı Gurdun hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Atlaquida adlı şarkıya göre, Gurdun'un kurt kılırları ile örtülü bir altın yüzüğü bulunmaktadır.¹³⁹

Avrupa Hunlarının siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesinden ayrılmasından sonra onların bakiyeleri üzerinde hâkimiyet tesis eden Sabir/Sibirler, Avarlar ve Tuna Bulgarları, Karadeniz'in kuzeybatısı ve Balkanlar üzerinden gelerek (İstanbul'u kuşatacak kadar) Bizans'ı yer yer ciddi baskı altına alıyorlardı.¹⁴⁰ Doğu'da ise Köktürklerle tanışan Bizanslılar, karşılıklı gidip gelen elçiler vasıtasıyla ilişkilerini diplomatik boyutta gerçekleştiriyordu.¹⁴¹ Köktürkler'in yanı sıra doğuda diğer güçlü bir unsur olarak Sasaniler bulunmaktaydı.

Hazar Kağanlığı zamanında da özellikle Kafkasya üzerinde denge siyasetini devam ettiren Bizans, X. ve XI. yüzyıllarda batıda Peçenek, Uz ve Kuman/Kıpçaklarla, doğuda ise

¹³⁸ <https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUWD93V21.html> , 17.12.2017, 23:20.

¹³⁹ Németh, a.g.e., s.155.

¹⁴⁰ Laszlo Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler**, TKAE Yay., Ankara 1983, s.17vd.; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yay., İkinci Baskı, Ankara 1992, s.12vd.

¹⁴¹ Saadetin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Berikan Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2001, s.59vd.

Selçuklularla karşı karşıya kalmıştır. Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan saha içerisinde cereyan eden Türk siyasi hareketliliğinden ve Balkanlar ile Karadeniz'in kuzeyinde vuku bulan Peçenek-Kuman/Kıpçak mücadelesinden iyi bir biçimde faydalanan Bizans, bu becerikliliği sayesinde yaklaşık dört asır daha ömrünü uzatmıştır.¹⁴²

Türk tarihi için ana kaynak vazifesi gören Bizans kroniklerinin özellikle X. ve XII. asırlar arasında yazılmış olanları, Anadolu ve Balkanlardaki Türk siyasi ve kültürel varlığının önemli vesikalarıdır. Bizanslı tarih yazıcılarının eserlerindeki bilgilerden, ülkelerini dört bir yandan kuşatmış olan Türkleri en ince ayrıntılarına kadar tanımaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bizans'ı kuşatan tehdit unsurları her ne kadar farklı dini inançlara ve farklı boylara mensup olsalar da Bizanslıların nazarında birleştikleri yegâne payda Türklük idi. Buna, incelediğimiz tarihi kroniklerde açıkça şahit olmaktayız.¹⁴³

1078 yılında Bizans tahtındaki karışıklıktan faydalanıp VII. Mihail Dukas'tan yönetimi ele geçirmek isteyen Niképhoros Botaneiatés, o sırada Selçuklu Sultanı Melikşah ile çekişme halinde olan ve Anadolu'da güçlenmeye çabalayan Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın yaklaşık iki bin süvariden müteşekkil desteğini de alarak İznik üzerinden İstanbul'a yürür.¹⁴⁴ Rum tarihçi Mikhael Attaleiates, Bizans tahtını ele geçiren Botaneiatés'in Selçuklularla yaptığı anlaşmayı, *"Davut peygamberin sözü doğru çıkarak; kuzular kurtlarla, parslar oğlaklarla birlikte otlayacak"* benzetmesiyle ifade eder.¹⁴⁵ Burada kurt ve pars benzetmesi yapılan tarafın Selçuklular olduğu aşikârdır. Bu ittifakta arabuluculuk görevini üstlenen kişi ise, Sultan Alparslan Hamedan'dan Anadolu'ya hareket ettiği sırada ona âsi olup idaresinde bulunan Yabgulu Oğuzlarından bir taife ile birlikte Bizans'a sığınan Emir El-basan/Er-basgan'dır.¹⁴⁶ Selçuk Bey'in torunlarından biri ve aynı zamanda Sultan Alparslan'ın eniştesi olan El-basan'ın Bizans kaynaklarındaki adı Khrysoskoulos/Hrusosculos (Sarı Perçemli) olarak geçmektedir.¹⁴⁷ Bir diğer lâkabı ise Kurt Bey'dir.¹⁴⁸

¹⁴² Kurat, **Peçenek Tarihi**, s.106vd.

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Moravcsik Gyula, **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları**, Çev. H. N. Orkun, Çığır Dergisi Neşriyatı, Ankara 1938.

¹⁴⁴ Bu sırada Botaneiatés'in yalnızca üç yüz askeri bulunmaktaydı. Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s.135.; Mikhael Attaleiates, **Tarih**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s.263.; Adem Tülüce, **Öteki Selçuklu Kimliği**, Selenge Yay., İstanbul 2011, s.51.

¹⁴⁵ Attaleiates, **a.g.e.**, s.263.; Tülüce, **a.g.e.**, s.52.

¹⁴⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, TKAE Yay., Ankara 1965, s.120.

¹⁴⁷ Nikephoros, **a.g.e.**, s.45.

¹⁴⁸ El-basan= "*kurtçu*" anlamındadır. Işın Demirkent, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", **Bizans Tarihi Yazıları Makaleler-Bildiriler-İncelemeler**, Dünya Kitapları, Birinci Baskı, İstanbul 2005, s.48.; Tülüce, **a.g.e.**, s.51. "*Arkalı it, kurt basar*" atasözünden de anlaşıldığı üzere "basmak" kelimesi, kurtlarla ilişkili bir strateji kavramı olabilir.

X. asrın sonlarında Balkanlar ile Doğu Avrupa üzerinden gelen Peçenek ve Kuman/Kıpçak tehlikesi Bizans'ı korkutmuştu. O sıralarda İzmir kıyılarında denizcilik faaliyetlerinde bulunan Çaka Bey ile ittifak görüşmeleri yapan Peçenekler, Çatalca önlerine kadar gelip İstanbul'u tehdit ediyorlardı. İmparator Alexios, Peçenek tehlikesini bertaraf etmek için yine başka bir Türk boyu olan Kuman/Kıpçakları kullanmıştır. Bönek ve Tugorkan gibi başbuğların komutasında kırk bin kişilik bir ordu ile Enez önlerine gelen Kuman/Kıpçaklarla anlaşma sağlayan Alexios, Kuman/Kıpçakların itikadı konusundaki şüphelerini saklı tutmakla birlikte, onları Peçenekler üzerine saldırmaya ikna etmiştir.¹⁴⁹ Ordular, Enez'in yedi kilometre batısındaki Lebounés (Hisarlı) Dağı eteklerinde yerleştiler. Alexios, Kuman/Kıpçakların Peçeneklerle anlaşabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak Roma'dan paralı askerlerin geleceği umuduyla savaşı geciktiriyordu. Bizanslıların kendilerini oyaladığını fark eden Kuman/Kıpçak başbuğları, savaşın öncesindeki akşam Alexios'a, *"Ne zamana kadar meydan savaşını erteleyeceğiz? Bilesin ki artık daha fazla beklemeyeceğiz; gün doğunca, ya kurdun ya da kuzunun etini yiyeceğiz"* diyerek tehdit içerikli bir nota vermişlerdir.¹⁵⁰ Peçenek ve Kuman/Kıpçakların dev orduları yanında çok cılız bir ordusu olan imparator, Kuman/Kıpçakların savaşma isteğini 1091 yılının 29 Nisanında çekinerek te olsa yerine getirdi. Kuman/Kıpçaklar, Lebounion meydan savaşında Peçenekleri tam anlamıyla kıyımdan geçirdiler. Savaş ganimetlerini alan Kuman/Kıpçak birlikleri savaş sonrasında Tuna'ya geri döndüler.¹⁵¹ İki büyük Türk boyunu birbirine kırdıran Bizans, izlediği mahir siyaset sayesinde tehlikeden kurtulmayı başarmıştır.¹⁵²

Bizans İmparatoru I. Alexios Komnenos'un kızı olan tarih yazıcısı Anna Komnena, yaklaşık kırk bin kişilik bir orduyu idare eden ve Sultan Kılıç Arslan oğlu Melikşah'a bağlı olan beylerden birinin adının Monolykos olduğunu söyler. B. Umar; yaşı, deneyimi ve yiğitliği bakımından seçkin bir bey olan Monolykos'un adının Hellen dilinde *"tek kurt/yalnız kurt"*¹⁵³ manasına geldiğini açıklamaktadır. Ona göre Anna, bu Türk beyinin adını çeviri olarak vermiş olabilir.¹⁵⁴ Hellencede lykos=kurt adına örnek olarak, Larissa'nın kuzeydoğusunda yer alan *"lykostomion=kurdun ağzı"* adında bir yer adı ve Yunanistan ve Anadolu'da pek çok sayıda rastlanan Lykos dereleri verilebilir.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Anna Komnena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s.250.

¹⁵⁰ Kuman/Kıpçaklar kendileri gibi bir Türk boyu olan Peçenekleri kurda, Bizans'ı da kuzuya benzetmiştir. Anna Komnena, **a.g.e.**, s.252.

¹⁵¹ Komnena, **a.g.e.**, s.254vd.

¹⁵² Kurat, **Peçenek Tarihi**, s.214vd.

¹⁵³ Azerbaycan Türkçesindeki *"yalguzaq"*, Anadolu'nun bazı bölgelerinde kullanılan *"yalınsak"* ve Rusça'daki *"biryuk"* kelimeleri *"yalnız kurt"* anlamına gelmektedir.

¹⁵⁴ Komnena, **a.g.e.**, s.458.

¹⁵⁵ Komnena, **a.g.e.**, s.167.; Bu konu, üçüncü bölümde geniş bir şekilde ele alınacaktır.

İmparator Alexios, 1116 sonbaharında İzmit'ten hareket ederek Konya'ya Sultan I. Kılıç Arslan oğlu Melikşah üzerine bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer ile Türkleri durdurmayı ve onlara gözdağı vermeyi planlayan Bizans İmparatoru, Akşehir civarlarına kadar gelip aynı yol üzerinden geri dönmüştür. Bu geri dönüş sırasında sultana bağlı Monolykos yol üzerinde pusular kurmuştur. Anna, Rum ordusunun geri çekilişi sırasında Türk birliklerinin bazı basit vur-kaç hamleleri dışında saldırıda bulunmadıklarını ifade eder. Tepelere çekilip çok sayıda ateşler yakan askerler Monolykos'un talimatı gereği, tüm gece boyunca kurtlar gibi ulumaya koyulmuşlardır. İçlerinde Rumca bilenler, Bizans askerleri ile onların dilinde alay etmişlerdir.¹⁵⁶ Askerlerin kurt gibi ulumaları, önemli bir stratejist olduğu anlaşılan Monolykos'un uyguladığı psikolojik bir harp tekniğidir. Türkler Hun çağından beri savaşlarda düşmanını alt edebilmek için türlü taktikler geliştirmişlerdir. Cenk esnasında korkutucu sesler çıkarmışlar ve bu sesleri çıkaran silahlar tasarlamışlardır. Tanrıcut Mou-tun'un meşhur ısıklık çalan okları da bu kabildendir.¹⁵⁷ Avrupa Hunlarının tasvirini yapan Plinius, Solinus ve İsidorus gibi Latin tarih yazıcıları, onların köpek başlı insanlara benzer olduklarını ve insan sesi yerine bir nevi havlamaya benzer sesler çıkardıklarını ifade ederler.¹⁵⁸ Ioannes Zonaras'ın Malazgirt Savaşı ile ilgili verdiği bilgilere göre, Romen Diyojen'in ordugâhını kuşatan Türkler, *"dört nala at sürerek oklarını fırlatıyorlar ve anlaşılmasız bağırma sesleri ile köpek havlayışına benzer narâ atarak Rum askerlerinin aklını başından alıyorlardı"*.¹⁵⁹ Türk boyları Oğuz Kağan destanından da hatırlanacağı üzere bozkurt sesini kendilerine bir savaş uranı olarak belirlemişlerdir. Bu savaş uranı zamanla yerini başka araçlara bırakmış ve sistemli hale getirilmiştir. Türk hâkimiyet alâmetlerinden ve harp gereçlerinden olan boru, nevbet ve davulların Hun ve Köktürk çağından bu yana kullanıldığı bilinmektedir. Kendi usûl ve esasları olan nevbet takımları hemen hemen bütün Türk devletlerinde kullanılmış, Osmanlı çağına gelindiğinde ise mehtere dönüşmüştür.¹⁶⁰ Boru ve nevbet sesleri, savaşların öncesinde ve sırasında düşman üzerinde ciddî etki yaratmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman, 1526 Mohaç zaferi sonrasında askerlerin mevkilerini terk etmemelerini ve gece yarısına kadar muzika/mızıkâ çalınmasını emretmiştir. Böylelikle düşmanın tüm direncini kırmak adına, tam bir zaferin nişanesi olarak Mohaç sahrası çınlatılmıştır.¹⁶¹ Osmanlı ordusunda yer alan deliler sınıfının başlarında ve bedenlerinde kurt

¹⁵⁶ Anna Komnena, **a.g.e.**, s.493.; Tülüce, **a.g.e.**, s.106.

¹⁵⁷ Mau-Tsai, **a.g.e.**, s.556.

¹⁵⁸ Németh, **a.g.e.**, s.128.

¹⁵⁹ Burada eski bir gelenek olarak askerlerin kurt gibi uludukları açıktır. Rum askerlerinin aklını başından alan bu psikolojik baskının Zonaras'ı da etkilediği aşîkârdır. Ionnas Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s.134.

¹⁶⁰ Abdülkerim Özeydin, "Nevbet", **TDVİA**, C. XXXIII, s.39.

¹⁶¹ Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi II**, TTK Yay., Ankara 2011, s.830.

derileri taşıyıp cenk esnasında kurt sesleri çıkardıkları bilinmektedir. Diğer yandan, bugün Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan geniş coğrafyada “Kökbörü, Buzkaşı, Kokpar, Oğlaktartış” gibi adlarla da bilinen Gökbörü oyununda, birbirine rakip olan takım oyuncularının kurt ulumalarına benzer sesler çıkararak psikolojik üstünlük sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bir savaş talimi olan Gökbörü oyununun hem adında hem de uygulanışında, kadim Türk harp taktiklerinin ve bozkurdun izleri hâlen görülmektedir.

Anna Komnena, Sultan Kılıç Arslan oğlu Melikşah'ın Poukheas¹⁶² adlı bir beyinin kendisine ihanetini anlatırken, “*maskesini attı ve kendisinin derisi altında gizlenen kurdu gösterdi*” demiştir. Poukheas, sultanı yanlış yönlendirmiş ve esir düşürülüp gözlerinin kör edilmesine neden olmuştur.¹⁶³

26 Ekim 1147'de Bathis (Batı Anadolu'da) kenarında Pamplanes/Kaplan Bey'in komutasındaki Türk birliklerine yenilen Fransız Haçlı kuvvetlerinin başında VII. Louis bulunmaktaydı. Bir müddet sonra Selçuklu ve Haçlı kuvvetleri bu kez Menderes Nehrinin iki yakasında karşı karşıya geldiler. Fransız Kralı Louis, atının üzerinde birliklerinin önüne gelip, onlara yüreklendirici mahiyette bir hitapta bulunurken, o vakte kadar süregelen Bizans-Selçuklu ilişkilerinin mahiyetini özetlercesine sarf ettiği “*Şu Bizanslıların, sanki onlara av olmak istermiş gibi, bu kurtları neden büyütüp beslediklerini bilmiyorum. Bizanslılar artık nihayet akıllarını başlarına alıp cesaretlenerek bu Türkleri vahşi hayvanlar gibi sürülerinden, ülke ve şehirlerinden söküp atmalıdırlar*”¹⁶⁴ cümleleri dikkat çekicidir. Kral Louis, Bizans'ın sürekli olarak orduyu Türk askeri ile takviye etmesinin büyük bir hata olduğunu ve bu uygulamanın devletin sonunu getireceğini düşünerek onların yok edilmeleri gerektiğini savunmuştur.¹⁶⁵

Sultan II. Kılıç Arslan 1176'da Myriokephalon'da¹⁶⁶ Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğrattı.¹⁶⁷ Savaş sonrasında yapılan anlaşmaya İmparator Manuel Komnenos uymadı. Bunun üzerine Sultan bir yıl sonra Atapakos (Atabeg) komutasındaki yaklaşık yirmi dört bin kişilik ordusunu Batı Anadolu kıyılarına gönderdi. Aydın ve civarını ele geçiren Selçuklu ordusu, sahil bölgelerini de zapt etti. Bunu duyan Bizans İmparatoru bazı tedbirler alarak, “*Bizden nefret*

¹⁶² B. Umar, bu adın Boğa kelimesinin bozulmuş hali olabileceğini öne sürmüştür. Anna Komnena, **a.g.e.**, s.489.

¹⁶³ Anna Komnena, **a.g.e.**, s.500.

¹⁶⁴ Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1995, s.47.

¹⁶⁵ Tülüce, **a.g.e.**, s.135vd.

¹⁶⁶ Savaşın yapıldığı yerin Eğirdir Gölü ve çevresi, Kûfi Çayı, Düzbel Mevkii, Karamık Beli ve Bağırsak Boğazı olabileceği hususunda görüşler için bkz. Abdulhalûk Çay, **II. Kılıç Arslan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s.68vd; <http://www.ttk.gov.tr/haberler/miryokefalon-savasinin-yeri-calistayi-tamamlanmistir/> 16.12.2017, 22:00.

¹⁶⁷ Niketas, **a.g.e.**, s.130vd.

edenleri, Davud'un söylediği gibi böğürerek başlarını kaldırmış olanları Bizanslıların ülkesinden kovmak için ok ve mızraklara ihtiyacımız var” demiştir.¹⁶⁸ Manuel, Zebur’daki Mezmûr (82-83)’a¹⁶⁹ atıfta bulunarak Selçuklu Türklerini uluyan kurtlara benzetmiştir.¹⁷⁰

1307-1321 tarihleri arasında Marino Sanudo de Torsello adında bir Venedikli tarafından yazılan “*Liber Secretorum Fidelum Crucis, Sive de Recuperatio Terrae Sanctae*” (Kutsal Haça İnananların Gizli Tarihi veya Kudüs’ün Tekrar Fethedilmesinin Tarihi) adlı eserde Türkler ile ilgili yapılan benzetmelerde bozkurt motifi işlenmiştir. XIII. yüzyılın sonlarında Kudüs ve çevresindeki önemli merkezler Memlûklular’ın eline geçmişti. Klikiya’da bulunan Ermeni Krallığı doğuda İlhanlı tehlikesi ve batıda Karamanoğulları gibi Anadolu beyliklerinin kuşatması altına girmişti. Akamete uğrayan Haçlı seferlerini tekrar canlandırmak maksadıyla yazılan kitap önce Papa V. Clement’e sonrasında ise Papa XXII. John’a sunulmuştur. Vatikan kütüphanesinde Latince el yazmaları bölümünde 2972 numarada saklanan kitap 1611 yılında matbu olarak Almanya’da yayımlanmıştır.

Orijinal nüshanın on dördüncü sayfasının alt kısmında resmedilen bir sahne dikkat çekicidir. Bu resme göre sol taraftan bir gemi yaklaşmakta, ortada kurt, pars, arslan ve ejderhanın kısılacında bir insan bulunmaktadır. Sağ tarafta ise bir parsın, kuyruğundaki kement ile esir aldığı insanlar görülmektedir. Yaklaşan gemi Haçlı ordusunu, sağ taraftaki insanlar ise Memlûklular’ın Akka fethinden sonra esir aldığı Nubya Krallığının siyahi Hristiyanlarını simgelemektedir. Yırtıcı hayvanlar arasında kalan insan ise Ermeni kralıdır. Güneyde yer alan ejderha ile Akdeniz korsanları, kuzeyde bulunan Arslan ile İlhanlılar, doğuda pars ile halifelîği de elinde bulunduran Memlûklular, batıda görülen bozkurt ile ise Anadolu Türk Beylikleri sembolize edilmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁸ Niketas, a.g.e., s.133.

¹⁶⁹ <https://incil.info/arara/Mezmur+82> 16.12.2017, 22:45.

¹⁷⁰ Tülüce, a.g.e., s.152.

¹⁷¹ Mehmet Tütüncü, “Vatikan’da Türkleri Bozkurt Olarak Sembolize Eden Bir Yazma Eser” **Düşünce ve Tarih** S.19, Nisan 2016, s.27vd.

Sayfada bulunan metin ve resim birbirini tamamlar niteliktedir. Metnin tercümesi şöyledir; “... Onlar (Ermeniler) dört yırtıcı hayvanın pençesinde kalmıştır. Bir tanesi arslandır, bu Ermeni krallarının haraç verdikleri Tatarlardır. Diğer tarafta ise Pars vardır. Bu da Hristiyan ülkeleri ve kralları günlük olarak yağmalayan (Memluk) sultanıdır. Üçüncü tarafta ise kurt vardır. Bu da krallığı yok eden Türklerdir. Dördüncü tarafta ise bir yılan (ejderha) vardır ki bunlar Akdeniz korsanlarıdır. Hristiyanların ve Ermenilerin kemiklerini sömürürler...”

Eserde resmedilen bozkurt ve diğer hayvanlar¹⁷²

XV. yüzyılın ortalarına kadar tutulan Bizans kronikleri özellikle Osmanlıların beylikten büyük bir devlete uzanan tarihinin de ana kaynağı durumundadırlar. Bizanslı tarih yazıcılarının, Hunlardan başlayan Türk tarih silsilesinin bir devamı olarak gördükleri Osmanlıları ve hükümdarlarını çoğunlukla kurtlarla özdeşleştirdiğini görmekteyiz.

4. ARAP VE FARS KAYNAKLARINDA BOZKURT

1126’da telif edilen ancak müellifi bilinmeyen Mücmel el-tavârih isimli Fars kaynağında Türklerin kökenleri ve onlar hakkında verilen bilgiler içerisinde “*Türklerin bedenlerinde az kıl bulunması*” ile ilgili anlatılanlar ilgi çekicidir. Rivayet, “*Yâfes çocuk iken şiddetli bir hastalığa yakalandı. İhtiyar bir kadın onun anasına ‘Karıncanın yumurtası bul. Bunu ezerek kurt sütüyle yoğur. Üç gün bundan ver. Yiyince iyileşir’ dedi. Bu sırada Sâm b. Nûh’un dişi bir kurdu vardı. Bu kurt birkaç gün önce yavrulamıştı. Yâfes’in anası karınca yumurtasını getirip kurdun sütüyle karıştırdı ve bu karışımı Yâfes’e verdi. Yâfes hastalıktan kalktı*”¹⁷³

¹⁷² M. Tütüncü’ye göre el yazmasının yedinci sayfasında bulunan resimde de bozkurt bulunmaktadır. Ancak dikkatli bakıldığında, buradaki hayvanın fiziki özelliklerinden pars olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.

¹⁷³ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., İkinci Baskı, Ankara 2001, s.34.

şeklindedir. Bu rivayetin bir benzeri, Gazneli Devletinin resmi tarihçilerinden Gerdîzî'nin Farsça olarak yaklaşık 1050'lerde yazdığı Zeyn el-ahbâr adlı eserinde geçmektedir. Türklerin az kıllı ve haşin olmalarının sebebini açıklayan Gerdîzî, *"Aralarından bir çocuk hastalandı. Bu çocuğun hastalığı hiçbir tedâvi kabul etmedi. Nihâyet yaşlı bir adam Yâfes'in anasına, 'Buna karınca yumurtası ve kurt sütü ver. Bu hastalık ondan gitsin.' dedi. Bunun üzerine, anası bir ay devamlı olarak ona bu şeyden yedirdi. Nihâyet, çocuk bu hastalıktan iyileşti. Kılırları çıkınca köse oldu. Onun oğulları da aynı şekilde doğdular. Bu az kıllılığın sebebi karınca yumurtası, haşin tabiatlılığın sebebi ise kurt sütüdür. Türklerin soyu bu kişiden gelir"*¹⁷⁴ demiştir. Bu iki Fars kaynağında dikkat çeken en önemli husus, Bozkurt ve Wu-sun efsanelerinin XI.-XII. yüzyıl İslâm kaynaklarına kadar taşınmış olduğudur. Türklerin savaşçı ve haşin olmalarının sebebi, kurt sütü içmelerine dayandırılarak Bozkurt efsanesinin farklı bir varyantıyla hâlâ hafızalarda yaşadığı görülmektedir.

Bir Arap şair Türklerden *"yırtıcı kurdun oğulları"* diye bahsetmektedir.¹⁷⁵ İbnü't-Tevazi *"Türk ordusu ceylana benzer fakat savaşta kurtlar gibidir"* der.¹⁷⁶

5. ERMENİ VE SÜRYANÎ KAYNAKLARINDA BOZKURT

VII. yüzyılda Kalankatlı Moses tarafından Albanca olarak yazılıp daha sonra Eski Ermeniceye çevrilen Alban Tarihi, Kafkasya'nın en eski sakinleri olan Albanlar ile Türklerin yanı sıra Gürcülerin, İranlıların ve Ermenilerin tarihi hakkında da ehemmiyetli bilgiler vermektedir. Kalankatlı'nın Köktürk ve Hazarların Kafkasya'daki varlığı hususunda aktardığı bilgiler içerisinde Tong Yabgu (Cebu Hakan)'nın büyük bir orduyla Tiflis'i ele geçirmesi, *"Onların isabetli ok atmaları kaledekileri daha sarstı; çünkü bu oklar yaylardan sanki sel gibi akıyordu. Şehre girince kan içen kurtlar gibi halka hücum ediyor, dar sokak ve dönemeçlerde merhamet etmeden herkesi kırıyorlardı"*¹⁷⁷ biçiminde ifade edilir. Tong Yabgu Tiflis'i aldıktan sonra yerine oğlu Börü Şad'ı bırakarak geri dönmüştür.

Ermeni tarih yazıcıları içerisinde, Yakındoğu ve Türk tarihi hakkında tafsilatlı bilgi sunan Urfalı Mateos'un Vekayi-nâme'si, Türklerin Anadolu harekâtının ana kaynaklarından biridir. 952-1136 ve Papaz Grigor'un zeyli ile 1162 yılına kadar vuku bulan hadiseleri ele alan eserde, Türkler hakkındaki ifadeler ilgi çekicidir. Mateos'un aktardıklarına göre 1021 yılında

¹⁷⁴ Şeşen, a.g.e., s.74.

¹⁷⁵ A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul 1981, s.108.; Batur, a.g.e., s.19vd.

¹⁷⁶ Batur, a.g.e., s.21.; Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.288.

¹⁷⁷ Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, Çev. Y. Gedikli, Selenge Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2006, s.146.

Horasan'daki Selçuklu Türkleri Ermenistan'ın Nig bölgesi üzerine akında bulunurlar. Buraya gelen orduyu karşılayan Ermeni başkumandanı Vasak, askerleri ile birlikte büyük bir vuruşmaya girer. Bu sırada Türklerin arasında “*yedi kurt*” unvanıyla tanınan bir zenci ortaya çıkar. “*Bir muharebede, bir koyun sürüsü içinde bir kurdun yaptığı telafattan daha fazlasını yaptığı için*” bu ismi almıştır.¹⁷⁸ Savaş esnasında Ermenilere korku veren savaşçının “yedi kurt” adında olması bize Türk mitolojisindeki Büyük Ayı burcunun yedi kurttan müteşekkil olduğunu¹⁷⁹ ve Dede Korkut Hikâyelerinin Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boyu'nda, Yegenek'in erleri için söylemiş olduğu “*Yedi bayırın kurduna benzerdi yigitlerüm*”¹⁸⁰ sözlerini hatırlatmaktadır.

Mateos, eserinde 1059-1060 olaylarını aktarırken Sultan Tuğrul'un Samukh, Amukafr ve Kicacici adlı üç emirinin fetihlerini kendi üslûbuyla anlatır. Sivas şehrinin Selçuklular tarafından ele geçirilmesi karşısında Greklerin Ermenileri yalnız bırakarak kaçışlarını; “*Kaçmayı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler*”¹⁸¹ diyerek tasvir eder. 1062-1063 yılı içerisinde Sultan Tuğrul'un Slar Horasan, Mıcmıc ve İsulv adlı üç emirinin Ermenistan'ın Pağın adlı bölgesindeki fetihlerini ve olayların şiddetini anlatırken “*Onlar, kana susamış kurtlar ve kudurmuş köpekler gibi bölge halkını kâmilten imha etmek üzere kılıçlarını çekip merhametsizce hücum ettiler*”¹⁸² der. Öte yandan 1085-1086 yılında Poltacı adlı bir Türk emirinin Çahan bölgesini Filartos'un elinden alması ve bölge katolikosu Teodoros'un Türklerin hâkimiyeti altına girmesi ile S. Grigor Lusavoriç'in tahtında kargaşa zuhur etmiştir. Türklerin neden olduğu karışıklık ile Ermeni kilisesi dörde bölünmüş ve kilise birliği bozulmuştur. Mateos bu durumu, “*Tanrının kilisesi bütün bu işlerden dolayı büyük bir matem içine düşmüştü. Çünkü aynı sürü dört çoban arasında paylaşılmış bulunuyor ve Hazreti İsa'nın koyunları kurtlar tarafından muhafaza ediliyordu*”¹⁸³ ifadeleriyle tasvir etmiştir. 1125-1226 tarihinde Dımaşk Emiri Tuğtekin ve Pursuki (Porsuk), Frankların elinde bulunan Azaz kalesine doğru 40 bin kişilik bir ordu ile harekete geçer. Frank ve Ermeni askerlerinden müteşekkil birliklerin başındaki Kudüs Kralı, Tereb (Athareb)'e çekilmeyi denerken bunu fark eden Emir Porsuk'un

¹⁷⁸ Urfalı Mateos, **Vekayi-Nâmesi (953-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2000, s.16vd.

¹⁷⁹ Ögel, **TM I** s.50. Ayrıca Hakaslar'da “*Çiti Püür*” yani yedi kurt adıyla bir boy bulunmaktadır. Useev, **a.g.m.**, s.22.

¹⁸⁰ Orhan Şaik Gökyay, **Dedem Korkudun Kitabı**, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s.140.

¹⁸¹ Mateos, **a.g.e.**, s.111.

¹⁸² Mateos, **a.g.e.**, s.114.

¹⁸³ Mateos, **a.g.e.**, s.166.

askerleri, Mateos'un tabiriyle, *"koyunların izinde yürüyen kurtlar gibi hep birden, korkunç bağırışlarla"* Frank askerlerinin arkasına düşmüşlerdir.¹⁸⁴

Moğol hükümdarı Ögeday (1227-1241)'ın Kafkasya ve Anadolu'nun istilası için görevlendirdiği Cormagun/Çarmoğan Noyan, Türk ve Moğol savaşçılarından mürekkep ordusuyla 1239 yılında Güney Kafkasya'yı ele geçirir. Bu dönemde yaşayan Ermeni tarih yazıcılarından Genceli Kiragos vaziyeti şöyle anlatır; *"Bütün evler, odalar köşe bucak taranmıştı. Hiçbir şey bunların elinden kurtulamıyordu. Taşıyamadıkları şeyleri bir geyik çevikliğiyle şuraya buraya sürüklüyor, kurtlar gibi parça parça ediyorlardı. Atları hiç yorulmak bilmezdi"*.¹⁸⁵ Kiragos yine bir ifadesinde, kuşatma altında bulundukları sırada önemli bir din adamı olan Vartapet Vanağan'ın maiyyetiyle birlikte sığındıkları yerden çıkarak Tatarlar'a¹⁸⁶ teslim olurken, *"Kurtların arasına girmiş kuzular gibi indik"* der.¹⁸⁷

Kiragos'un Moğollardan derlediği ve *"öğrenmek mecburiyetinde kaldık"* dediği kelimeler arasında kurt kelimesinin karşılığı olarak *"zina"* verilmiştir.¹⁸⁸ Büyük olasılıkla farklı bir telaffüzla kaydedilen kelimenin aslı *"çine/çino/çına"* olmalıdır. Kelimenin başına eklenen *"a"* takısı Çince'de *"saygıdeğer, vefalı"* anlamındadır. Açına/aşına kelimesi de saygıdeğer, vefalı kurt anlamını taşır.¹⁸⁹

Bir başka Ermeni müellifi Aknerli Grigor'un, *"Okçu Milletler Tarihi"* adlı eserinde, Tatarlar hakkında malûmat verilirken, kadınları ile ilgili *"Bu kadınlar çok doğururlar, çocuklarını kurt gibi beslerlerdi"* ifadeleri dikkat çekicidir.¹⁹⁰ Moğol ordularının tahribatının vahametini kendi üslubunca anlatan Grigor'un bir başka naklinde Tatarlar'ın yakaladıkları çocukları kurt gibi kaçırdıkları¹⁹¹ ve onların insan yiyen kurtlara benzedikleri¹⁹² ifade edilmiştir.

XII. yüzyılda yaşamış en önemli vakanüvislerden birisi de şüphesiz Süryanî Mihail'dir. Yaradılıştan başlayıp miladî 1195 yılına kadar olan tarihî vak'aları ihtiva eden vekayinâmesinin en uzun ve orijinal kısmı, kendi yaşadığı ve yakın devrin olaylarını içeren bölümüdür. Anadolu ve yakın çevresinde varlık gösteren Türkler hakkında oldukça kapsamlı bilgiler veren Süryanice yazılmış eserin Ermenice ve Fransızca tercümeleri yapılmıştır.¹⁹³

¹⁸⁴ Mateos, a.g.e., s.283.

¹⁸⁵ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s.35.

¹⁸⁶ Kafkasya ve Anadolu üzerine yürüyen bu *"Tatarlar"* tanımlaması Türk-Moğol toplulukları için kullanılmaktadır.

¹⁸⁷ Oktay, a.g.e., s.39.

¹⁸⁸ Oktay, a.g.e., s.55.

¹⁸⁹ Batur, a.g.e., s.19.; Gumilev, *Eski Türkler*, s.36.

¹⁹⁰ Oktay, a.g.e., s.114.

¹⁹¹ Oktay, a.g.e., s.134.

¹⁹² Oktay, a.g.e., s.232.

¹⁹³ Hrand D. Andreasyan, *"Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları"*, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.I, S. I, s.407vd.

Mihail, Türklerin yaşadıkları bölgelerden başka topraklara yaptıkları göçü anlatırken, bozkurt ile ilgili kadîm Türk destanının izlerini de nakleder. Mihail'e göre, *“Türklerin, Margiane memleketine yaptıkları istila, Arap istilasından yüz yıl önce, Perslerin son imperatorluklarının nihayetinde, yani bu devirden takriben 600 sene evvel vuku bulmuştur. Bunlara dair nakledildiğine göre, onlar şarktan garba geldikleri vakit, önlerinden giden köpeğe benzer bir hayvan görmüşlerdir. Bunun ne olduğunu ve nereden geldiğini bilmiyorlardı. Ona yaklaşamıyorlardı, fakat yola çıkmak zamanı gelince, o (yani hayvan) onları kendi diller ile çağırıp: "Kalkın!" diyordu. Onlar, ayağa kalkarak, onun gittiği istikamete doğru takip ediyorlardı. O yolu değiştirince, kendileri de derhal o cihete doğru gidiyorlardı. O durunca, orada karargâh kuruyorlardı. Onlar, hâkim oldukları memleketlere gelinceye kadar bu suretle hareket etmişlerdir. Sonra, bu öncü artık görünmez olunca, bulundukları yerden ileri gitmediler.”*¹⁹⁴

Mihail'in aktardığı rivayette bahsi geçen “köpeğe benzer hayvan” şüphesiz bozkurttur. Oğuz Kağan destanının Süryanî kaynağındaki bir varyantı diyebileceğimiz hadise, yazara göre Köktürk çağına tarihlenmektedir.

Türklerin ikinci göç hareketlerine dair bilgi veren Mihail, Türklerin önünde giden kılavuzun tekrar belirdiğini yazmaktadır. *“Türk kavmi hareket edince yeryüzünü kapladı. Daha evvel çıkmış olan ilk Türkler onlar tarafından tazyik edildiler, çünkü memleket bunların hepsini barındıramıyordu. Bundan dolayı, yeni gelenler, eskileri garbe doğru sürdüler. Onlar ilerlemeye başlayınca, ilk gelenlere öncülük eden ve köpeğe benzeyen hayvan, onlara da göründü. O, bunların önünden gidiyordu, fakat onlar ona yaklaşamıyorlardı. O (yani hayvan), hareket edilmesini isteyince, onlara yüksek sesle: “Guş”, yani “kalkın” diyordu. Onlar, ayağa kalkıp, o duruncaya kadar takib ediyorlardı. Hayvan, onlara uzun zaman rehberlik ettikten sonra gözden kayboldu. Bundan sonra, ondan bahsedildiğini ne okumuş, ne de işitmişiz. Biz, bunu, her milleti idare eden ve onlara iyiliğe doğru öncülük edenin (yani Allahın) bir nişanesinden başka bir şeyle izah edemeyiz. Çünkü İbranîlere koyun ve inek kurbanları ve “Mage”lara da yıldız vasıtasıyla öncülük eden, bunlara da kendilerinin alışmış oldukları hayvan tasviri vasıtasıyla öncülük etmiştir. Türkler, öncülerini kaybolduktan sonra, hükümdarların arasına geldiklerini ve memleketin de iskânlarına kâfi gelmediğini gördüler. Bunun üzerine, üç kısma ayrıldılar ve her bir kısmın, cenuba, şimale ve merkeze doğru ayrı bir memlekete gitmesine karar verdiler.”*¹⁹⁵

¹⁹⁴ Süryanî Mihail, a.g.e., s.7.

¹⁹⁵ Süryanî Mihail, a.g.e., s.9vd.

Türklerin anayurttan ayrılarak dört yöne dağılışlarını anlatan Mihail, bu ikinci göç rivayetinde de aynı kılavuzun ortaya çıktığını ifade ederek bir anlamda bu kutsi varlığın bütün Türk boyları tarafından yüzyıllardır kabul gördüğünü ispatlamaktadır. Eserini meydana getirirken Efesli Yuhanna gibi birçok kaynaktan faydalanan Süryanî Mihail, bu rivayeti uydurmamış, Köktürkler'in menşe efsanelerini ve Oğuz Kağan destanını bilinmeyen bir kaynaktan almış olmalıdır.

1225-1226 tarihlerinde Malatya'da doğan XIII. yüzyılın önemli vakanüvislerinden biri olan Bar Hebraeus ya da diğer adıyla Gregory Abûl-Farac, yazmış olduğu eserde dünyanın yaradılışından kendi ölüm tarihi olan 1286 yılına kadar tarihi hadiseleri kaydetmiştir.

Eserin Selçuklular ile ilgili bilgiler içeren kısmında, daha önce Süryanî Mihail'de tesadüf ettiğimiz ancak başkaca bir kaynaktan alınan aynı “kılavuz rivayeti” ile karşılaşmaktayız. Bar Hebraeus, Emir İnâîg (Emir İnanc)’ın Mülk-nâme (Meliknâme) adlı eserine atıfta bulunarak Tuğrul ve Çağrı Beylerin Türkmenlerden büyük bir ordu vücuda getirerek bugünkü İran ve Horasan bölgesi üzerine yaptıkları fetih hareketlerini anlatır. “Mübarek ihtiyar” dediği Emir İnanc Bey’i işaret ederek, “*güya bir köpeğin Selçuk oğullarına rehberlik ettiğine dair anlattığı hikâyeyi başka bir yerde göremedik. İhtimal ki kendisi bu hikâyeyi birinden işiterek yazdı, yahut bizim görmediğimiz bir kitaptan nakletti. Çünkü biz bunu hiçbir kitapta görmedik.*” diyerek bozkurdun kılavuzluğu rivayetinin Selçuklular çağında da devam ettiğini göstermiştir.¹⁹⁶

Bar Hebraeus, Tatarların Cengiz Han’ın ortaya çıkışından önceki yaşayışları hakkında bilgi verirken, onların köpek ve kurt derileri giydiklerini¹⁹⁷ ve savaş esnasında “*koyun sürülerine hücum eden kurtlar gibi*”¹⁹⁸ düşmanlarının üzerine saldırdıklarını ifade eder.

Kaynağın başka bir yerinde, Cengiz Han’ın baskınına uğrayan Celâleddin Harezmşah’ın 700 atlı birliğinin merkezinde “*bir kurt gibi bir yandan bir yana sıçrayarak*” dövuştüğü anlatılır.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Birçok araştırmacı Bar Hebraeus’un bu rivayeti Süryanî Mihail’in vekayinâmesinden aldığını ifade etmektedir. Ancak sanıldığının aksine ve yazarın da açıkça ifade ettiği üzere bu kılavuz rivayeti Meliknâme’den aktarılmıştır. Bkz. Gregory Abûl-Farac, **Tarih I**, s.292vd.

¹⁹⁷ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), **Abûl-Farac Tarihi II**, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1999, s.476.

¹⁹⁸ Gregory Abûl-Farac, **Tarih II**, s.531.

¹⁹⁹ Gregory Abûl-Farac, **Tarih II**, s.515.

6. TÜRK-İSLÂM KAYNAKLARINDA BOZKURT

6.1. Kutadgu Bilig’de Bozkurt

6645 beyitin yer aldığı Kutadgu Bilig’de²⁰⁰ bozkurt motifine birçok yerde rastlanmaktadır.

Yusuf Has Hacib dürüst, akıllı ve halkının refahını düşünen bir hükümdar olan Kün-Toğdı’nın her zaman ihtiyatlı ve uyanık olmasını öğütler. Bu tavsiyeye uyan Kün-Toğdı’nın memleketindeki iyi manzarayı,

*“ilin itti tüzdi bayudı budun (memleketini düzenledi, halkı zenginleştirdi)
böri koy bile suvladı ol ödün (kurt ile koyun aynı yerden su içti)”²⁰¹ ve*

*“ajunka badı kör tükel kut kurı (dünyaya mutluluk kuşağı bağladı)
kozi birle katlıp yorıdı böri (kuzu ile bir arada yaşadı kurt)”²⁰²*

*“tirildi bir anca yorıdı bu yang (bir süre böyle yaşadı, böyle davrandı)
böri toklı birle kozi boldı teng (kurt koyun ve kuzu denk oldu)”²⁰³ beyitleriyle*

ifade etmiştir.

Aklı, bilgisi ve iyi gönüllülüğüyle hükümdarın güvenini kazanan vezir Ay-Toldı, halkını zenginleştirmiş ve ülkedeki huzur ortamını sürdürmüştür. Yusuf Has Hacib’in bu durumu tasviri Kün-Toğdı’nınki ile aynıdır;

*“kutuldu budun kitti emgekleri (kurtuldu halk, ortadan kalktı zahmet)
kuzı birle katlıp yorıdı böri (kuzu ile bir arada yaşadı kurt)”²⁰⁴*

²⁰⁰ 1019’lu yıllarda doğduğu düşünülen Yusuf Has Hâcib tarafından 1069-1070’li yıllarda Karahanlı Hakanı Tavgaç Uluğ Buğra Han’a sunulan Kutadgu Bilig, İslâmî devir Türklüğünün ilk edebî eseri olarak kabul edilir. Adından da anlaşılacağı üzere iki cihanda kut bulmak ve ideal insan tipini yansıtmak için yazılan kitap mesnevi tarzındadır. Kün-Toğdı, Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş isimli dört karakter üzerinden konuşmalarla yazılmış olan eserde, adli konulardan siyasete, gündelik yaşamdan devlet yönetimine kadar birçok konuda özlü hikâyeler yer almaktadır. **KB**, s.13vd.

²⁰¹ **KB**, s.158vd.

²⁰² **KB**, s.160vd.

²⁰³ **KB**, s.562vd.

²⁰⁴ **KB**, s.258vd.

Keza vezir Ay-Toldı'nın hükümdar Kün-Toğdı'ya vasiyetnamesinde yer alan,
“*kapugda tirildi kalın aç böri (kapıda birçok aç kurt toplandı)*
ay ilig koyug ked küzedip yori (ey hükümdar koyunları iyice korumaya al)”²⁰⁵
beyitlerinde ve Odgurmış'ın hükümdar Kün-Toğdı'ya öğüt verdiği,
“*kalın aç bõriler yığıldı sanga (bir sürü aç kurt senin etrafına yığıldı)*
koyug ked küdezigil ay ilçı tonga (ey kahraman hükümdar, koyunları iyi koru)”²⁰⁶
ifadelerinde verilen mesaj açıktır.

Türk cihan hâkimiyetinin esaslarına göre yeryüzünde idareci vasfını taşıyan kişiöglü, Tanrı tarafından yetkili ve sorumlu kılınmıştır. Bu yetki ve sorumluluk bilincini hem hafızalarına hem de bengü taşlara kazıyan Türkler, İslâm'la şereflendikten sonra da Hz.Ömer'in deyiimiyle “*Fırat kenarında kurdun kaptığı sahipsiz koyunun hesabının kıyamet gününde sorulacağını*”²⁰⁷ biliyorlardı. Bu yüzden “*Tanrı güç verdiği için kurt gibi erleri olan ordusuyla*” memleketi idare eden hükümdar, hem kuzuyu hem de kurdu yaşatarak aynı yerden su içebilecekleri bir nizam-ı âlemi tesis etmek yükümlülüğündedir.

Kutadgu Bilig'de akıl ve ilmin timsali olan Ögdülmiş, hükümdara, kumandanın sahip olması gereken meziyetleri anlatırken,

“*tonguz teg titimlig böri teg küçi (domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli)*
adıglayu azgır kutuz teg öçi (ayı gibi azılı, yaban sığırı gibi kinci)”²⁰⁸ olmasını söyler. Bir başka devlet adamı olan kâtibin haiz olması gereken özellikleri sayarken ise,
“*üçinçi kür ersig er ol tong yürek (üçüncüsü cesur, mert ve yürekli yiğittir)*
yagıka bõrike bu ersig kerek (düşmana ve kurda karşı böyle bir yiğit gerek)”²⁰⁹ der.

Yine hükümdara memleket düzenlemenin usulünü anlatan Ögdülmiş, hizmette bulunan erlerin gelirlerinin artırılmasını ve rütbelerinin yükseltilmesini tavsiye ederek,

“*er at kaldı emdi sanga tapugçı(şimdi senin hizmetinde bulunan kimseler kaldı)*

²⁰⁵ KB, s.316vd.

²⁰⁶ KB, s.870vd.

²⁰⁷ Neşet Çağatay, **Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1993, s.348. Mehmet Akif Ersoy, Kocakarı ile Ömer adlı şiirinde “*Kenâr-ı Dicle’de bir kurt aşırda bir koyunu, Gelir de adl-i İlahi sorar Ömer’den onu!*” dizeleriyle bu menkıbeye atıfta bulunmuştur. Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, Yarımelma Yay., Birinci Baskı, Ankara 2008, s.102.

²⁰⁸ KB, s.450vd.

²⁰⁹ KB, s.508vd.

yagıka bōrike bu ol yortguçı(düşmana ve kurda karşı koyan bunlardır) ”²¹⁰

*“yagıka bōrike itinsü tolum(düşmana ve kurda karşı silahlarını hazır tutsun)
adaşka bolup öz yagıka ölüm(dosta yar düşmana ölüm olsunlar) ”²¹¹ der.*

Halkını tok tutup, onlara faydalı ve cömert davranan hükümdarın çetinlik çekmeyeceğini söyleyen Odgurmış, Kün-Toğdı’ya hitapla,

*“bōri tilkü arslan adıg ya tonguz (kurt, tilki, arslan, ayı veya domuz)
seningdin kutulmaz ölür avda tüz (senin elinden kurtulamaz, hepsini avlarsın) ”²¹²*

*“kalıkta uçuglı kara kuş yorı(havada uçan kara kuş sürüleri)
seningdin keçümez aya kök bōri(senin elinden geçemez ey bozkurt) ”²¹³ diyerek onun ulaşacağı güce işaret eder.*

Odgurmış ile münazara eden Ögdülmiş, er kişinin düşman sahibi olmasının doğal olduğunu, onun ancak düşmanla çarpışarak adını ve şanını yükselteceğini söyleyerek;

*“bōrimü bolur körgil itte kayar (bak, kurt mu olur kaçan)
udula işitse ming itler üni (arkasından işitse binlerce itin sesini) ”²¹⁴ demektedir.*

Bu beyit bize, “Arkasından yüz it havlamayan kurt, kurt değildir” atasözünü hatırlatmaktadır.

Ögdülmiş’e hitapla kişi hangi özelliklere sahip olursa olsun yalnızca Tanrı’nın inayeti ve yardımıyla mutlu olunabileceğini söyleyen Odgurmış,

*“kimi kodtı erse ay ersig ırı (ey cesur oğul, Tanrı onu terk ettikten sonra)
kerek bolsunı ıt kerek kök bōri (ister it olsun ister bozkurt, hepsi birdir) ”²¹⁵*

demektedir.

Eserinin son kısmında gençliğine büyük bir özlem duyarak yaşlılık çağını anlatan Yusuf Has Hacib,

*“tilek arzu birle yügürdüm neçe men (ben nice dilek ve arzunun arkasından koştum)
kuturmuş bōri teg ajunrı ulıttım (kudurmuş kurt gibi dünyayı inlettim) ”²¹⁶ der.*

²¹⁰ KB, s.932vd.

²¹¹ KB, s.932vd.

²¹² KB, s.900vd.

²¹³ KB, s.900vd.

²¹⁴ KB, s.608vd.

²¹⁵ KB, s.1022vd.

²¹⁶ KB, s.1074vd.

Kutadgu Bilig'te bozkurdun “böri” ve “kök böri” adlarıyla on beş kez geçtiği görülmektedir.

6.2. Dede Korkut Hikâyelerinde Bozkurt

Muhtevasında İslamiyet öncesi ve sonrası geçiş dönemlerinin izleri çok bariz görülen ve bu sebepten ehemmiyeti çok yüksek olan Dede Korkut Hikâyelerinin²¹⁷ ön plana çıkan motiflerinden birisi de bozkurttur. Oğuzlar arasında adı “kurt” olarak ifade edilen “börü”, hikâyeler içerisinde “boz donlu” olarak göksel kutsiyetini üzerinde taşımaya devam etmiştir. İlk olarak, hikâyelerin ikincisi olan “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy”da görülen iki farklı kurt motifi vardır. Salur Kazan’ın yanında beyleri ile ava çıktığını casuslar aracılığıyla haber alan Şökli Melik, bir gece yarısı beyleriyle Kazan’ın yurduna gelir ve her yeri yağmalar, büyük zararlar verir. Son olarak ta Kapılı Derbend’de²¹⁸ bulunan on bin koyunu da ele geçirmek üzere hareket eder. Buraya vardığında koyunların başında bulunan Karacuk Çoban büyük bir mukavemet gösterip koyunları vermez ancak çobanın kardeşleri ölür. Bu sırada Salur Kazan gördüğü bir rüya üzerine tüm olanlardan haberdar olur. Rüyasını yorması için kardeşi Kara Göne’ye şöyle anlatır,

“Kara kaygulu vakıa gördüm

Yumruğumda talbınan şahın benüm kuşumu alur gördüm

Gökden ıldırım ağ ban evüm üzerine şakır gördüm

Düm kara pusu ark ordumun üzerine dökülür gördüm

Kuduz kurtlar evümü dalar gördüm

²¹⁷ Dede Korkut Kitabı’nı, Destanî Oğuz hikâyeleri mecmuası olarak tanımlayan Muharrem Ergin, Dede Korkut Hikâyelerini incelediği eserinin 1969 baskısının ön sözüne, “*Türk edebiyatı tarihinin en büyük âlimi Prof. Fuad Köprülü’nün, derslerinde söylediği bir söz vardır: Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u da öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar*” ifadesiyle başlar. Dede Korkut Hikâyeleri’nin meydana geliş süreçleri hakkında birçok görüş vardır. (bkz. Orhan Şaik Gökay, **Dedem Korkudun Kitabı**, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s.707vd.) Hatta Müslüman Oğuzların büyük gruplar halinde Anadolu’ya gelişleri (bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Dede-Korkut Oğuznâmeleri I. Kitap**, İstanbul 1952, s.26vd.) ve bu hareketlilik sırasında karşılaştıkları Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu’da daha evvelki zamanlardan beri yerleşik olan Ortodoks Kuman/Kıpçakların arasında yaşayıp geliştiği söylenebilir. (bkz. Yunus Zeyrek, **Kitâb-ı Dedem Korkud Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân**, Eskişehir 2015, s.VIII.) XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında yazıya geçirilen hikâyelerin, biri Dresden’de, diğeri de Vatikan’da olmak üzere iki yazması bulunmaktadır. Dresden nüshası 12, Vatikan nüshası ise 6 hikâyeyi içinde barındırmaktadır. (bkz. Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük**, Ebru Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul 1986, s.5.)

²¹⁸ Jeopolitik açıdan çok stratejik bir bölge olup, Dağıstan’ın Hazar Denizi kıyısında bulunmakta ve demir kapı adıyla anılmaktadır. Bkz., Elşan İzzetgil, “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, **Bölgesel Çalışmalar**, C. I, S. 1, s.54vd.

*Kara deve ensemden karvar gördüm
Kargu gibi kara saçum uzanur gördüm
Uzanuban gözümü örter gördüm
Bilegümden on barmağumu kanda gördüm
Nice kim bu düşü gördüm ayruk uyumadum
Şundan berü aklum usum derebilmem.”²¹⁹*

Salur Kazan buradaki “*kuduz kurtlar*” tabiriyle Şöklı Melik ve adamlarını, kurdun korkulan ve beşeri özelliğiyle özdeşleştirerek evine ve yurduna verdiği tahribatı ifade eder. Hayvancılık iktisadiyatına bağlı yaşayan bozkırlı Oğuzların, kurdun göksel niteliğinin yanı sıra onun korkutan yüzünü de çok iyi tanıdıklarını ifade etmeliyiz.

Hikâyenin devamında Salur Kazan yağmalanan yurduna varmış ve karşılaştığı manzara karşısında malumat alabilmek için önce yurdu ile haberleşmiş ve evini yağmalayanların peşine düştüğü sırada önüne bir akarsu çıkmıştır. “*Su Hak didarın görmüşdür*”²²⁰ diyerek suyla haberleşmiştir. Bu noktada Türk boylarının inanç sisteminde önemli bir yer tutan kutsal yer-su iyelerine tesadüf etmekteyiz.²²¹ Suyun hafızasından haber almaya çalışan Salur Kazan, akabinde yolda bir “*kurda duş olur*”. “*Kurt yüzü mübarekdür, kurdılan bir haberleşeyim*” der;

*“Karañu aħşam olanda günü doğan
Kar ile yağmur yağanda er gibi duran
Karakoç atları gördüğünde kişneşdüren
Kızıl develer gördüğünde buzlaşduran
Ağca koyun gördüğünde kuyruk çarpup kamçılayan
Erkecüñ semüzün alup kaçan
Arkasını urup berk ağıluñ ardın söken
Karmayugeç semüzün alup tutan
Kanlu kuyruk üzüp çap çap yudan
Avazı kaba köpeklere kavga salan
Çakmakluca çobanları dünile yügürden
Mere sırtı yoluk boz kurt*

²¹⁹ Gökyay, **DKK**, s.42.

²²⁰ Gökyay, **DKK**, s.42.

²²¹ Ramazan Korkmaz, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu” **Türk Kültürü**, S. 418, 1998, s.91-98.; Özkul Çobanoğlu, “Türk Kültür Tarihinde Su Kültü”, **Türk Kültürü**, S. 361, 1993, s.32-42.

Ordumuñ haberin bilür müsün degil mana
Kara başum kurban olsun kurdum sana
Yoksa karış verürin şimdi saña”²²²

Salur Kazan kurda olan sözünü bitirir ve “*Kurt kaçan haber verse gerek. Kurtdan dahi geçti*” ifadesiyle hikâye devam eder. Bu bölümde Salur Kazan’ın bozkurtla karşılaştığında “*yüzünün mübarek*” olduğunu söylemesi, onun semavî yönünü ortaya koymaktadır. Günümüzde dahi Anadolu ve diğer Türk yurtlarında yolculuk veya sefer esnasında karşılaşılan durumların ya da canlı veya cansız varlıkların etkileyici özelliklerinin olduğuna inanılır. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde tesadüf ettiğimiz yaygın bir inanışa göre, yolculuğa bulutlu/kapalı havada ya da gece vaktinde çıkılması, yolculuk esnasında tavşanla karşılaşılması uğursuzluk alâmeti olarak yorumlanır. Bunun aksine güneşli/açık havada yola çıkmanın, yolda at nalı bulmanın ve yolculuk sırasında tilki, geyik ya da daha çok umulanı bozkurtla karşılaşmanın uğur ve bereket getireceği düşünülür.²²³ Gürcistan’ın Borçalı bölgesinden olan Şair Nizami Saraçlı’nın “Tanrı Türk’e Yar Olsun” adlı şiirinde, “*Her azaba katlaştım, atlanıp dağlar aştım, bir kurtla karşılaştım, dedi uğurlar olsun*” dizeleri bu kadim inancın hissiyle yazılmıştır. Gagauzlar arasında da yolun kurt tarafından kesilmesi iyiye yorulur. Kedi ya da tavşan uğursuzluk getirir.²²⁴ Bu örnekler Salur Kazan’ın bozkurdun uğuruna, yüzünün mübarekliğine inanmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Dede Korkut’un Dresden nüshasında olmayıp, Vatikan nüshasında geçen “*mere (bre) sırtı yoluk boz kurt*” ifadesi Orhan Şaik Gökyay tarafından kurdun küçültülmesi ve aşağı görülmesi şeklinde yorumlanmıştır.²²⁵

Salur Kazan’ın bozkurdu betimlerken söylediği “*Karañu aħşam olanda günü doğan, kar ile yağmur yağanda er gibi duran*” ifadesi, bize onun doğasıyla ilgili bilgiler vermektedir. Çalışmanın, birinci bölümünde de değinildiği üzere, gerçekten de “*kurdun gündüzü gecedir*”. Kurtlar avlanmaya ya şafak vaktine yakın bir zamanda ya da gece ile akşam karanlığında çıkarlar. Özellikle havanın puslu olduğu akşam vakitleri, bozkırda hayvancılıkla uğraşan sürü

²²² Gökyay, **DKK**, s.44.

²²³ Sebahat Özkan, 76 yaşında, Okuma-yazma biliyor, Ev hanımı, Çıldır/Kayabeyi Köyü, 01.08.2014.

²²⁴ Manov, **a.g.e.**, s.121.

²²⁵ Gökyay, **DKK**, s.1168. Ancak “*sırtı yoluk*” ifadesinin başka bir anlamı olmalıdır. Sırt kelimesi suret/surat kelimesinin sesli harf düşüklüğüne uğramış hali olabilir. Yoluk ise “*yolunmuş*” anlamının ötesinde bir anlam taşımaktadır. Kars-Ardahan bölgesinde kullanılan “*yüzü yola*” deyimini “*söylenilen, istenilen işi yapmaya niyetli/iyi huylu/uyumlu*” anlamını taşımaktadır. Buradan hareketle Salur Kazan’ın “*sırtı yoluk bozkurt*” ifadesinin “*yüzü yola bozkurt*” olarak anlaşılmasının daha uygun olacağı görüşündeyiz. Zira onun “*kara başum kurban olsun kurdum saña*” dediği de bu mübarek yüzlü kurttur.

sahipleri ve çobanlar için korku vericidir. “Çakmakluca²²⁶ çobanları dünile (geceleyin) yügürden (koşturan)” ifadesi tam da bu durumu izah eder. Kurtlar üstün koku alma ve hassas duyuları sayesinde gece karanlığında dezavantajlı duruma düşen avı karşısında başarıya ulaşabilirler. “Kurt puslu havayı sever/Qurd çenli havayı sever” atasözü de bu durumdan mütevellittir. Yine çetin mevsim koşulları karşısındaki mukavemeti ile “er gibi” övgüsünü almıştır. Çakmaklıca çobanın, kaba avazlı köpeklerin, karakoç atların, kızıl develerin ve ağca koyunların korkulu rüyası olan bozkurdun yapısı Salur Kazan’ın, onunla olan haberleşmesinde apaçık tanımlanmıştır. “Arkasını urup berk ağıluñ ardın söken” denilirken onun kuvvetine ve gücüne atıf yapılmıştır. Bu durum bize Oğuz Kağan Destanı’nda, Oğuz’un olağanüstü fizyolojik özellikleri tanımlanırken kullanılan “beli kurt beli gibi” ifadesini hatırlatmaktadır.²²⁷

Tüm bunların yanı sıra Salur Kazan’ın bozkurtla haberleşmesi, tarihi bir kayıttaki benzerlikle dikkat çekicidir. 1098 yılında Kuman/Kıpçak başbuğlarından Bonyak (Bönek)’in²²⁸ idaresinde küçük bir süvari ordusu Przemyśl²²⁹ kalesi altında, çok mahir bir taktikle ağır silahlı Macar süvari ordusuna karşı parlak bir zafer kazanır. Eski bir Rus salnamesine göre savaş zamanında bir gece Bonyak (Bönek) dışarı çıkar. Bir kurt gibi ulur. Bir kurt ona cevap verince diğer kurtlar da katılırlar. Bu haberleşmeden neticeyle kendisinin üstün çıkacağını anlamıştır.²³⁰ Hikâyede geçen “hurafeye inanan Bonyak” ifadesinden, onun bozkurtla alâkalı inançları yaşattığı ve Kuman/Kıpçaklar içerisinde bu inancın devam ettiği anlaşılmaktadır.²³¹

Bir başka hususta ise Türklerle hemen hemen aynı kültür ve inanç dairesi içerisinde bulunan Baykal gölünün batısındaki Buryat Moğollarında, bir kamın “Kurt, bizim haber getiricimiz”²³² sözü de kurtla haberleşme inancının temeline ışık tutmaktadır.

Salur Kazan, evini yağmalayan Şökli Melik ve adamlarını ararken yurduyla, suyla, bozkurtla, kaba avazlı köpekle ve son olarak çoban ile haberleştikten sonra yanına çobanı da alarak yoluna devam eder. Hikâyede pek mahir biri olarak tanımlanan çobanın “üç yaşar dana

²²⁶ “Çakmakluca” ifadesi ile çobanın kurt huyunda ve yaratılışında olduğu vurgulanmaktadır. Çakmakluca çoban, çetin doğa koşulları karşısında kurt karakterli bir duruş sergilemektedir. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş IV**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1978, s.117vd.

²²⁷ **Oğuz Kağan Destanı**, s.11.

²²⁸ Bonyak=Boynu Ak (Beyaz), Özü (Dnyeper) Kuman/Kıpçaklarının başbuğudur. Muallâ Uydu Yücel, “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Ait Şahıs İsimleri”, **İÜ Tarih Dergisi**, S.39, İstanbul 2004, s.188.

²²⁹ Bugün Polonya sınırları içerisinde, Orta ve Doğu Avrupa’yı birbirine bağlayan ticaret yolları üzerine önemli bir şehirdir. Matematik konumu 49°47’02” Kuzey 22°45’57” Doğu. Bkz. <https://goo.gl/maps/wAXbi4CxKvA2>, 08.07.2018, 19:26.

²³⁰ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, TKAE Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1993, s.139.; Muallâ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK Yay., Ankara 2007, s.316.

²³¹ Aynı yıllıkta geçen “Polovets alaylarının yaklaşık 1000 kişinin arasından kadın ve çocukları sayarak geçtik. Polovetsler bize kurtlar gibi yalanarak baktılar” ifadesi, Kuman/Kıpçakların Ruslar tarafından kurt suretinde görüldüğünün bariz örneğidir. Yücel, **a.g.e.**, s.308.

²³² Ögel, **TM I**, s.47.

derisinden ayası, üç keçi tüyünden kolları, bir keçi tüyünden çatlayıcısı olan ve on iki batman taş atan; yere düşmeyen, düşse dahi toz gibi savrulan ve düştüğü yeri obruk gibi çökerten” güçlü sapanı tariflenirken kurt motifli şu ifadeler geçer;

“Üç yıla dak taşı düşdüğü yerün oti bitmezdi,

Semüz koyun, aruk toklı bayırda kalsa kurt gelüp yemezdi sapanının korhusundan”²³³

Karacuk Çobanın sapanının olağanüstü özelliklerinin verildiği bu bölümde, daha önceki ifadelerde kendisiyle haberleşilen, semavî yönüyle ön plana çıkan kurdun, tıpkı Salur Kazan’ın evini yağmalayan Şökli Melik ve adamlarını “kuduz kurtlar” şeklinde tarif ettiği bölümde olduğu gibi, beşeri yönü vurgulanmaktadır. “Kurtla – koyun/kuzu” motifi hayvancılıkla uğraşan tüm milletlerin ve özellikle bozkırlı Türk boylarının hafızasında yüzyıllardır yer edinmiş, sözlü kültürüne de yansımıştır. “Kurtla koyun, kılıçla oyun olmaz”, Çobansız koyunu kurt kapar” gibi atasözleri bunun bariz örnekleridir. Öte yandan semavî dinlerin kitaplarında ve buna bağlı yazılan eserler ile özellikle İslâm tarihçilerinin vakayinâmelerinde bazı hükümdarların devirleri için “kurtla koyun/kuzunun aynı yerden su içmesi, birlikte yaşaması” gibi adalet ve huzur temalı motifler sıkça işlenmiştir. İslamî dönem Türk yazılı eserlerinden DLT’de geçen “il törü yetilsün, toklı böri katılsun (ülke barışa kavuşsun, kurtla kuzu beraber yürüsün)”²³⁴ ifadeleri, Firdevsî’nin Şahnâme adlı eserindeki bölümler²³⁵ ile Kutadgu Bilig’deki kayıtlar bu hususta örnek teşkil edebilir.²³⁶ XVII. asır seyyahlarından Evliyâ Çelebi, eserinde “Bir padişahı övseler, zaman-ı devletinde kurt ile koyun yürür dedikleri Kenaneli’dir ki Osmanlı’nın hükmündedir. Bu mahalle Vadi-i Zi’b yani Kurt Vadisi’dir” der.²³⁷

“Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boyu”nun anlatıldığı yedinci hikâyede Yegenek, Düzmürd Kal’asında tutsak olan babası Kazılık Koca’yı kurtarmak üzere yola çıkacak iken rüyasında dayısı Aman’ı görür. Kendisinin de daha önce Düzmürd Kal’asına gittiğini ancak başarılı olamayıp geri döndüğünü anlattığı bölümde şu ifadeler geçer;

²³³ Gökyay, DKK, s.51.

²³⁴ Kaşgarlı Mahmud, DLT, s.52.

²³⁵ “Cihana hâkim olan Sultan Mahmud’un, bu büyük padişahın adaleti sayesinde artık kurtlarla koyunlar aynı yerden su içebiliyorlar” Firdevsî, Şahnâme, Çev. N. Lugal, Kabalcı Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2009, s.57. Kâvûs’un “Adaleti tüm yer yüzüne yayıldı; kurt kuzuya dokunamaz oldu” Firdevsî, a.g.e., s.335. Menûçehr’in padişahlığı zamanında “Bu yeni bayram gününde kurtlarla koyunlar bile arkadaş oldu” Firdevsî, a.g.e., s.127.

²³⁶ Gerard Clauson, “Turks and Wolves”, *Studia Orientalia Edidit Societas Fennica*, XXVIII/2, Helsinki 1964, s.8. Evliyâ Çelebi de eserinde aynı tabiri sıkça kullanmıştır. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IX/I*, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2011, s.53.

²³⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: IX/II*, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2011, s.565.

*“Yetdügümde yel yetmezdi yedi urgunum
Yedi bayırın kurduna benzerdi yigitlerüm”²³⁸*

Türk kültüründe üç, dokuz, kırk gibi yedi sayısının da önemi büyüktür. Tanrının yani mükemmeliyetin ifadesi olan yedi, Divan-ı Lügat’it Türk’te *yêt-* ~ *çêt-* “yetmek, başarmak, erişmek, gütmek, hakkını vermek” anlamındaki fiil kökünden gelmektedir.²³⁹ Ögel kurdu astronomik bir sembol olarak tanımlarken verdiği bilgilerde, Küçük Ayı burcunun bir arabayı çeken iki attan, Büyük Ayı burcunun ise yedi kurttan oluştuğunu, eski Türk mitolojisine göre de bu yedi kurdun durmadan Küçük Ayı burcunun iki kısrağını kovaladığını aktarır. Bu yedi kurdun, atları bir türlü tutamadığını söylerken; zaten tutmuş olsalar, göğün ve yerin düzenin bozulacağına ve kıyametin kopacağına inanıldığını belirtir.²⁴⁰ Yine Radlov’dan aktarılan bilgiye göre Güney Sibirya’daki Abakan Tatarlarının efsanesinde dünyanın ortasında, göklere kadar uzanan büyük bir demir dağ vardı. Bu dağın üzerinde de “*yedi dallı bir kayın*” ağacı bulunmaktaydı.²⁴¹ Yedi sayısı, “*göğün yedi katı*”²⁴² ve “*yeryüzünün yedi iklimi*” örnekleri gibi daha birçok şekliyle Türk kültüründe sıkça karşımıza çıkmaktadır. Ögel’e göre Doğu Türklerinde dokuz sayısının, Batı Türklerinde ise yedi sayısının daha ön planda olmasının sebebi Ortadoğu ve İran kültürünün tesiriyledir.²⁴³ Yegenek’in rüyasında dayısından işittiği “*yedi bayırın kurdu*” tabirine, hem İslâmiyet öncesi Türk kültüründen hem de İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlık tesiriyle meydana gelmiş kültürlerden fazlaca örnek verilebilir.²⁴⁴ Ancak konumuz itibarıyla burada “*erlerin kurda benzemesi/kurt gibi olması*” üzerinde durmak gerekir.

Kül Tegin Yazıtı’nın, doğu yüzünün on ikinci satırında da geçen; “*tenri küç birtük üçün akanım kağan süsi bõriteğ ermiş, yagısı koyteğ ermiş*” yani “*Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş*”²⁴⁵ ifadeleri Dede Korkut anlatılarının tarihsel derinliğine ulaşmamızı sağlamaktadır. İlteriş Kağan’ın askerleri ile Kazılık Koca’nın oğlu Yegenek’in dayısının çerilerinin kurda benzetilmesi Türk kültürünün asırlara yansımastır.

²³⁸ Gökyay, **DKK**, s.140.

²³⁹ Mehmet Hazar - Mehmet Şengönül, “Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları ve Matematik Değerleri”, **BAL-TAM Türklük Bilgisi**, S. 17, Prizen 2012, s.141-158.

²⁴⁰ Ögel, **TM I**, s.50.

²⁴¹ Ögel, **TM I**, s.91.

²⁴² **Kur’an-ı Kerîm**, “Bakara Suresi”, 29. Ayet.; **Kur’an-ı Kerîm**, “Muminun Suresi”, 86. Ayet.; **Kur’an-ı Kerîm**, “Nebe Suresi”, 12. Ayet.; **Kur’an-ı Kerîm**, “Fussilet Suresi”, 12. Ayet.

²⁴³ Ögel, **TM I**, s.91.

²⁴⁴ Mehmet Alparslan Küçük, “Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansımaları”, **Gazi Türkiyat**, S. 13, Ankara 2013, s.102vd.

²⁴⁵ Orkun, **a.g.e.**, s.35.

Yegenek bu rüyasını arkadaşlarına anlattıktan sonra Düzmürd Kal'asına doğru yola çıkar. Yoldaşlarıyla birlikte Arşın Oğlu Direk Tekfur'a karşı amansız bir mücadele vererek Kazılık Koca'yı kurtarırlar. Kazılık Koca ile oğlu Yegenek'in buluşması Dede Korkut'un dilinden şöyle ifade edilir;

*“İki hasret birbirine bulışdılar
İssüz yerin kurdu gibi ulışdılar”²⁴⁶*

Babasının öldüğünü zanneden Yegenek ile o daha doğmadan tutsak düşen Kazılık Koca'nın birbirleriyle kavuşmasının, “ıssız yerin kurdu gibi oluşmaya” benzetilmesi oldukça ilgi çekicidir. *Ulumanın*²⁴⁷ yalnızca kurtlara has bir özellik olduğu ve kendileri arasında iletişim kurmak için kullandıkları bilinmektedir. Mesela aynı familyadan olan köpekler, havlar veya ürürler.²⁴⁸ Kurtların ulumasını “(ulu/yüce olana) ulaşmak/çatmak/yetişmek” biçiminde de düşünülebilir. Bir Kars söylencesine göre kurtlar, kışın en zorlu zamanlarında lider kurt önderliğinde Tanrı'ya yakarış maksatlı ulurlar. Onlara acıyan Tanrı, gökten kudret helvası yağdırır. Bu helvadan bir lokma yiyen kurtların yaza kadar aç kalmadan kendilerini idare ettiklerine inanılır.²⁴⁹ İnsanın bozkurtlarla oluşması, bozkurt gibi uluması Türk halk kültüründe de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. XVI. yüzyıl halk şairi Karacaoğlan'ın bir dördlüğünde söylediği “Çıkıp bozkurtlayın oluşamadım²⁵⁰, yalan dünya sana çıkışamadım, eşimle dostumla buluşamadım, var git ölüm bir zamanda yine gel”²⁵¹ dizelerinde geçen “bozkurtlayın (bozkurtça/bozkurt gibi) oluşamadım” sözü, Yegenek ile Kazılık Koca'nın “ıssız derenin kurdu gibi oluşmasının” XVI. yüzyıl Türk halk şiirinde vücut bulmuş halinden başka bir şey değildir.

Dede Korkut Hikâyelerinin on birinci boyu olan “Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Oruz'un Çıkardığı” hikâyede Salur Kazan, Trabzon tekfurunun kendisine hediye ettiği şahinin

²⁴⁶ Gökyay, **DKK**, s.143.

²⁴⁷ Divanu Lugati't-Türk'te “ulışdı-ulıdı-ulır-ulımaq-ulıgu-ülittı” olarak geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.619. Codex Cumanicus II. Kitapta 57a bölümünün 6. Satırında “böri uluydır” olarak verilmiştir. **Codex Cumanicus**, Çev. Mustafa Argunşah - G. Güner, Kesit Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2015, s.241. Ulu-mak ile ilgili bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş IX**, Kültür Bakanlığı Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000, s.478vd.

²⁴⁸ CC II. Kitap 57a 1. satırda “it üredir(köpek ürüyor)” olarak kayıtlıdır. **CC**, s.869.

²⁴⁹ Cazim Gürbüz, “Ulu yöne doğru kurt ulur...” **Yeniçağ Gazetesi**, 10.12.2016.

²⁵⁰ Bu dize, günümüz popüler Türk Halk Müziği sanatçıları tarafından “Çıkıp bozkurlara ulaşamadım” şeklinde okunmaktadır. Bunun derleme hatasından/farklılığından ya da başka kaygılar güdülerek bilinçli bir şekilde yapıldığı düşünülebilir. Zira Karacaoğlan örneğinde olduğu gibi Niyâzi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun Malazgirt Marşı'nda geçen “Bozkurtlar ordusu geçti hücumu” dizesi de mehter marşlarından birine uyarlanırken “Öztürkler ordusu geçti hücumu” şeklinde tahribata uğratılmıştır. Bkz. “Yeni Malazgirt Marşı”, <https://www.youtube.com/watch?v=SVmdm5DyguA&t=54s>, 08.07.2018, 20:34.

²⁵¹ Cahit Öztelli, **Karacaoğlan Bütün Şiirleri**, Özgür Yay., 2018, s.356.

bir av esnasında Tomanın Kal'asına²⁵² konması ve orada beyleriyle birlikte "oğuz uykusuna yatması" ile düşman tarafından basılır ve tutsak edilerek kalenin bir kuyusuna bırakılır. Bir müddet sonra tekfurun; Oğuzları yerip, kendilerini övmesi şartıyla serbest bırakılacağını söylemesi üzerine, kendisini şöyle tarifler;

*"Ak kayanun kaplanınun erkeğinde bir köküm var,
Ortaç kırdı sizün geyiklerünüz turgurmaya.
Ak sazın aslanında bir köküm var,
Kaz alaca yundunu turgurmaya.
Azulı kurt enügi erkeğinde bir köküm var,
Ağca yünlütümen koyunun gezdürmeye.
Ağ sunkur kuşu erkeğinde bir köküm var,
Ala ördek kara kazın uçurmaya.
Kalın Oğuz elinde bir oğlum var Oruz adlu,
Bir kardaşum var Kara Göne adlu,
Yeniden doğanunu dirgürmiyeler.
Elüne girmiş iken mere kâfir öldür meni yitür meni.
Kılıcundan saparım yok
Kendü aslum, kendü köküm, sımağum yok"*²⁵³

Evinin yağmalandığı hikâyede bozkurtla haberleşmesinden bahsettiğimiz Salur Kazan, bu bölümde kendisi hakkında tarifleme yaparken kaplan, aslan, aksungur ve kurt ile kişiliğini özdeşleştirerek kale tekfuruna meydan okumaktadır. Türklerin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren kendine yer edinen Bozkurt motifinin yanında arslan, kaplan, tonga ve pars gibi yırtıcı hayvanları görmek mümkündür. Eski devir Çin kaynaklarında bir Türk sülale adı²⁵⁴ olarak da bildiğimiz arslan gibi sözü edilen diğer hayvan motiflerinin, Türklerin İslâmiyet'i kabulü ve Ortadoğu'ya yayılmasıyla birlikte daha fazla görüldüğünü, hatta kimi zaman bozkurdun yerini aldığını söylemek mümkündür. Aksungur ise meşhur Kül Tegin başı heykelinin taç kısmında da gördüğümüz ve Türk kültüründe çoklukla rastladığımız yırtıcı kuşlardan bir tanesidir.

²⁵² Bugünkü Gürcistan'ın güneyinde bulunan ve Karapapak Türklerince meskûn olan "Dmanisi/Tumanis" adlı bölgededir. Bölgedeki Türkler tarafından "Başgeçit" adıyla da bilinir.

²⁵³ Gökyay, **DKK**, s.179.

²⁵⁴ Gömeç, "Kök Börüler ve Arslanlar", s.77-85.

Oğuzlar Anadolu'ya gelmeden evvel yırtıcı kuş tamgalarını kullanmaya başlamışlardı. 24 Oğuz boyunun her birinin kuş ongunu bulunmaktaydı.²⁵⁵

Salur Kazan, “*Azılı kurt enügi*²⁵⁶ *erkeğinde bir köküm var*” diyerek kendi soyuna olağanüstülük atfetmiştir. “*Azılı kurt eniğinin erkeği*” ifadesi Türk boylarının türeyiş efsaneleriyle doğrudan ilişkilidir. Bilindiği üzere Uygurların türeyiş efsanesindeki kurt erkektir.²⁵⁷ Dede Korkut Hikâyelerindeki bu motif, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında Çukurova yöresinde yaşamış olan halk şairi Dadaloğlu'nun, Hasan Paşa ve Kozanoğlu isimli koşmasında görülmektedir. “*Ben Kozanoğlu'yum yapamam bunu, aslım kurt eniği sen seni tanı, adam evreniyim yutarım seni, her sene de üç beşini yutmam var*”²⁵⁸ diyerek Kozanoğlu'nun ağzından Hasan Paşa'ya seslenen Dadaloğlu, tıpkı Salur Kazan gibi soyu hakkında muhatabına malumat vermektedir.

6.3. Köroğlu Destanında Bozkurt

Köroğlu Destanının Borçalı bölgesinde derlenen “Ağcaquzu Kolu” varyantında, Ağcakuzu'nun kervanının yolunu kesen Köroğlu, Ağcakuzu ile vuruşmaya girer. Beklemediği bir mukavemetle karşılaşmasının üzerine;

“*İndi gələr dəlilərim qurd kimi,
Onda olar iki gözün dörd kimi.
Başın gedər, leşin qalar yurd kimi,
Ver malını, qurtar canını çəkil get.*” der.²⁵⁹

Yine diğer bir deyişinde;

“*Koroğluyam haşa etmərəm mərddən,
Müxənnət iş əysih olmaz namərddən.
Bir keçə canını qurtarsa qurddan,
Baxar buynuzuna kərgədan olar.*” der.²⁶⁰

Çamlıbel'de büyük bir Osmanlı kervanının önünü kesen Köroğlu, kervanın bezirgânı ile karşı karşıya gelir. Çok güçlü bir pehlivan olan bezirgân, Köroğlu'nu alt eder. Mertliği de namertliği de çekinmeden söyleyen Köroğlu, bu mert bezirgân için;

²⁵⁵ Ögel, **TKTG VI**, s.13.

²⁵⁶ Arslan, sırtlan, kurt ve köpeğin yavrusuna enük denir. Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.34.

²⁵⁷ Almas, **Uygurlar**, s.46.

²⁵⁸ Saim Sakaoğlu, **Dadaloğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s.110.

²⁵⁹ Elxan Memmedli, **Borçalı Folklor Örnekleri I**, Bakü 2013, s.222.

²⁶⁰ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.224.

*“Haber aldım nökerinden, kulundan
Ağalar ağası, merdi bezirgân
Hesaba götürmez Halebi, Şamı
Meşeler aslanı, kurdu bezirgân.” demiştir.²⁶¹*

Köroğlu, kır atı çaldıran Hasan Paşa’ya âşık kılığında misafir olur. Hasan Paşa kendisinden atlar için bir tarifleme söylemesini ister. Bunun üzerine Köroğlu, bir Arap atını dolayısıyla da kendi kır atını şöyle tarif eder;

*“Aslı mahmududu, tasma boyunlu
Meydana girende yüz min oyunlu
Karıçkay²⁶² bakışlı, aç kurt yeyimli
Ortası koluna dolu gerekdi”²⁶³*

Köroğlu bir gün tıraş olurken aynada saçının ve sakalının çok ağardığını görür ve hüzünlenir. Delilerini çağırıp, dünyada her şeyi görüp yaşadığını ve artık çok yaşlandığını ancak yüreğinde iki şeyin üzüntüsünü yaşadığını söyler. Birincisi evlat sahibi olamaması, ikincisi de Mekke’yi görememesidir. Bu sebeple önce Şah II. Abbas’ın yanına sonra da Mekke’ye gitmek üzere tek başına Çamlıbel’den ayrılmaya karar verir. Kır atına biner, yedi yüz yetmiş yedi delisi ile yurdunun dağlarını ardında bırakarak yola düşer. Derinden bir ah çekerek;

*“Üsküdar’da kalaların yapduğum
Buğur kullarınan kûhin çapduğum
Sürüsünden emlik kuzu kapduğum
Yetim kurtlarınan ulaşım dağlar”²⁶⁴ der.*

Köroğlu Çamlıbel’i terk ederken, ardında bıraktığı her biri birbirinden hünerli delilerini yetim/sahipsiz kurtlara benzetmektedir. Köroğlu’nun delileri, gerek kendisi gerekse de destan anlatıcıları tarafından çok kez kurtlara benzetilmiştir.²⁶⁵

²⁶¹ İsrail Abbaslı, **Koroğlu (Paris Nüsxəsi)**, Bakü 2005, s.109.; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş II**, Kültür Bakanlığı Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000, s.236.

²⁶² Serçeden biraz büyük boz renkli tarla kuşu.

²⁶³ Abbaslı, **a.g.e.**, s.99.

²⁶⁴ Abbaslı, **a.g.e.**, s.211.

²⁶⁵ Abbaslı, **a.g.e.**, s.80.; Abbaslı, **a.g.e.**, s.106.; Abbaslı, **a.g.e.**, s.131.; Abbaslı, **a.g.e.**, s.127.

6.4. Seyahatnamelerde Bozkurt

Çalışmanın bu bölümünde yerli ve yabancı seyyahların özellikle Türklerin ve Türk kültürünün yaşadığı coğrafyalara yaptığı seyahatler incelenmiş ancak bozkurtla ilgili en fazla bilgiye XVII. yüzyılda yaşamış büyük Türk gezgini Evliyâ Çelebi'nin yazmış olduğu seyahatnamede tesadüf edilmiştir.

Bizanslılar Madyan oğlu Yanko zamanından başlanarak Konstantin devrine kadar İstanbul'un yirmi yedi tepesinde, şehri bir takım felaketlerden ve afetlerden korumak için dünyanın dört bir köşesinden getirilen ustalar, kâhinler vs. kimseler marifetiyle tılsımlar yaptırmıştır. Bugünkü Fatih ilçesinin Koca Mustafa Paşa ve Fındıkzade semtleri arasında yer alan Altımermer mahallesinde yedi adet tılsım bulunmaktaydı. Bu tılsımlardan birinde, mermer sütun üstünde tunçtan bir kurt heykeli vardı. Süleyman Peygamber asrında Fisagores-i Tevhidi (Pisagor) tarafından yapıldığı rivayet edilir. İnanişâ göre bu tılsım sayesinde İstanbul halkının bütün koyunları çobansız sahralarda güvende olup, vahşi kurt ile koyun birlikte gezerdi.²⁶⁶

Sultan Süleyman devrinde yaşamış beylerden birinin adı, ikinci vezir Deli Hüsrev Paşa'nın oğlu olan Kurd Bey idi.²⁶⁷ Kendisinin de dünyaya geldiği (1611) Sultan I. Ahmet Han devrindeki sadrazam olmayan vezirlerden birinin adı Kurd Paşa'dır.²⁶⁸

Evliyâ Çelebi'nin aktardığına göre 1627 senesinde Ahıska'nın Safevîler tarafından işgali üzerine, Sultan IV. Murat büyük bir kuvveti Ahıska üzerine gönderir. Bu sırada Ahıska'nın komutasını yürüten Abaza Paşa paniğe kapılarak isyan hareketinde bulunur. Ahıska ve Erzurum arasında vuku bulan çarpışmaların sonucunda yakalanarak İstanbul'a getirilir. Sultan IV. Murat'ın huzurunda savunmasını yapan Abaza Paşa, Hüsrev Paşa ve askerleri için *“aç kurt koyuna sarılır gibi sarılıp, ciğerime yapıştılar”* der.²⁶⁹

Çelebi, Budin serdarı Gâzi Seydî Ahmet Paşa'nın Erdel Kralı Rakofçı'nın yüz bin kişilik ordusuna karşı on iki bin kişilik kuvvetle saldırmasını anlatırken *“aç kurt koyuna sarılır gibi”* teşbihini kullanır.²⁷⁰ Evliyâ Çelebi bu benzetmeyi sıkça kullanmıştır.²⁷¹

²⁶⁶ Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul I/I**, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2008, s.33.

²⁶⁷ Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme I/I**, s.129.

²⁶⁸ Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme I/I**, s.171.

²⁶⁹ Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme I/I**, s.194.

²⁷⁰ Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme I/I**, s.250.

²⁷¹ *“Tanrı'nın emriyle Kara Haydaroğlu yedi yüz adamıyla on bin derme ve çatma Anadolu askeri içine aç kurt koyuna girer gibi girip askeri bozup kimini kırıp kimin azad etti”* Evliyâ Çelebi, **Seyahatnâme II/II**, s.593. *“Çarhacı Defterzâde Peygamber sancağı önünde Gürcü Nebi askeri içine 'Hû'dur Hû Allah' deyip aç kurt koyuna girer gibi girdi”* **Seyahatnâme III/I**, s.112. 1655 yılında Tilhovar Ovası'nda yapılan savaşta Firarî Mustafa Paşa askerinin Urbânın malı içine *“koyun tuza, kurt koyuna ve mirasçı malına seğirdir gibi”* dalıp, talan ettiğini söyler. **Seyahatnâme IV/I**, s.103,312,316; **Seyahatnâme IV/II**, s.471.; **Seyahatnâme V/I**,

Sultan İbrahim devrinde Ruslar, Kırım'daki Azak Kalesi'ni bir anlık boşluktan faydalanarak ele geçirirler. Kaleyi tekrar geri alan Serdâr Mehmed Paşa'nın imar faaliyetlerini anlatan Evliyâ Çelebi, Mehmed Paşa'nın Eflâk, Boğdan, Tatar, Çerkez ve Osmanlı askerine “*koma kurdum edip*” yedi aylık bir sürede yeniden bir kale yaptırdığını ifade eder.²⁷²

İstanbul'un semtlerindeki imâret ve çeşitli yapılar hakkında bilgi veren Evliyâ Çelebi, Kasımpaşa semtindeki saraylardan birinin adının “*Kurd Çelebi Sarayı*” olduğunu bildirir.²⁷³ Yine aynı adla bir de içerisinde irem bağı ağaçları olan “*Kurt Çelebi Bağı Mesire Yeri*” bulunmaktadır.²⁷⁴ Bugün Kasımpaşa semtinin Kadı Mehmet Mahallesi'nde Kurt Çelebi Cami Sokak'ta, 1600 yılında Kaptan Kurd Çelebi tarafından yaptırılan cami ve Kurd Çelebi'nin türbesi bulunmaktadır.²⁷⁵ Evliyâ Çelebi, aynı adla Mora'daki Mizistre (Mistra) Kalesinin içerisinde bir caminin yapıldığını söyler.²⁷⁶

Fâtih Sultan Mehmed Han zamanında kurulan ve şehrin âsâyişiyle görevli olan asesbaşı esnafına bağlı yaklaşık on iki bin kişiden müteşekkil Pâsbân-ı nığebân-ı İstanbul esnafı bulunmaktadır. Çelebi'nin aktardığına göre bunlar İstanbul içinde gece sabaha kadar nöbet tutarlar ve “*ellerinde fenerler, ucu demirli sopalar ile bellerinde kılıçlar, ok ve yaylar ile palas palas elbiseler giyip başlarında korkutucu, acayip görüntülü kurt derilerinden taçlar, çeşit çeşit sivri külâhlar giyerler*”di.²⁷⁷ Kurt ve daha nice hayvanın postundan külâhları, kalpakları ve giysileri İstanbul'da Mahmudpaşa Çarşısı'nda dükkân sayısı beş yüzü bulan kürkçüler esnafı üretiyordu.²⁷⁸ Mercan çarşısında yer alan papuççu dikicileri esnafının dükkânlarında kütane, zergerdân, tilleli, kubadî, serhadli ve paşmak bezeklerinin yanında *kurt ağzı* türü ayakkabı da bulunuyordu.²⁷⁹ Aynı biçimde Edirne'nin Ali Paşa çarşısında bulunan papuççuların dükkânlarında da kurt ağzı²⁸⁰ bulunmaktaydı.²⁸¹ Çelebi, 1655 senesinde bulunduğu Van Kalesi'nde, orada bulunan askerin özelliklerini anlatırken bin deli, bin gönüllü askerin taçları üzerinde kurt postunun da olduğunu söyler. Bu askerlerin kosdaniçe dedikleri mızraklarının

s.178,192,271,277; *Seyahatnâme V/II*, s.830,652; *Seyahatnâme VI/I*, s.17,80,86,199,243; *Seyahatnâme VII/II*, s.392,394,455,603,710; *Seyahatnâme VII/I*, s.67,77; *Seyahatnâme VII/II*, s.466,475; *Seyahatnâme VIII/I*, s.295; *Seyahatnâme IX/I*, s.116,209.

²⁷² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/I*, s.228vd.

²⁷³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/I*, s.381.

²⁷⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/I*, s.382.

²⁷⁵ Kadı Mehmet Mah. Kulaksız Cad. No:1 Fatih/İstanbul Bkz. <http://www.smartbeyoglu.com/firma/20210/kurtcelebi-camii.html>, 2.12.2017, 14:17.; <https://www.turbeler.org/turbe-detay-597> , 2.12.2017, 16:17.

²⁷⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VIII/I*, s.334.

²⁷⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/II*, s.478.

²⁷⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/II*, s.595vd.

²⁷⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/II*, s.603.

²⁸⁰ Türk sosyal hayatında kurt ağzı adıyla günlük yaşamda kullanılan muhtelif araç ve gereçler mevcuttur. Anadolu'nun bazı yerlerinde, öküzle çekilen arabaların boyunduruk kısmını araba okuyla bağlayan ve kayışla dolanan çeki çivisine, kurt ağzı denilmektedir. Ögel, **TKTG I**, s.408.

²⁸¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/II*, s.598.

üzerlerinde kurt ve ayı postuyla sarılı, uçları filandıra bayraklarının olduğunu belirtir.²⁸² Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa'nın alayında yer alan deli ve gönüllüler de aynı surettedir.²⁸³ Beç kalesine giren alay içerisindeki birliklerin elinde kurt tüyü sarılı sırtlar bulunmaktaydı.²⁸⁴

Evliyâ Çelebi, İstiranca Dağı'nda meskûn Yeniçeri Mandıracıları esnafından bahsederken, burada koyunları ve diğer büyükbaş hayvanları koruyan avcı ve çobanların Samson isimli özel eğitilmiş, güçlü ve amansız köpeklerini anlatır. Onları tarif ederken, "*koyuna giren kurda değil ejderhaya hamle edip yanar ateşe girer*" der.²⁸⁵ Ayrıca Çelebi, Sincar Dağı civarında hiç kurt olmadığını, bunun sebebinin de bu bölgede beslenen arslana benzer kuvvetli köpekler sayesinde olduğunu söyler.²⁸⁶ Süphan Dağı'nın hikmetinden, burada kurt ve koyunun bir yerde gezdiğini ve diğer hayvanlar gibi kurdun koyuna zarar vermediğini aktaran Çelebi, bu sebepten burada çobana rağbet olmadığını söyler.²⁸⁷ Kafkasya'da Takaku isimli bir kavim hakkında bilgi veren Çelebi, "*bunların koyunları dağlarda gece-gündüz çobansız gezer ve kurt yemezdi*" der.²⁸⁸

Evliyâ Çelebi, eski yapım sanatlı ve nakışlı yay türleri arasında Mısırlı Kurd Usta işi yayın adını da zikreder.²⁸⁹ Ayrıca İstanbul'un sâzende esnafı içerisinde Yelteme sazendelerinden, tanbura benzer bir saz çalan icracılardan birinin adı Yayı Kurd idi.²⁹⁰

Sultan IV. Murad Han zamanında Ruslar tarafından Azak Kalesi kuşatılmıştı. Özü eyaleti valisi Gürcü Ken'an Paşa ve sair Osmanlı kuvvetleri karşı kuşatmaya başlamış, Çelebi bu hadiseyi "*kale üzerinde yedi yerde ejderha bayrakları dikilip ezân-ı Muhammedîler okundu*", "*ümme-i Muhammed elinde ateş saçan kılıçlar kalıp yedi buçuk saat kale içinde yere serilesi küffara öyle kılıç vurdular ki sanki aç kurt koyun kırar gibi kırdılar*" diyerek anlatır.²⁹¹

Evliyâ Çelebi, Sultan İbrahim çağında yaşamış olan Kurd Çavuş'tan bahsederken, onun Girit üzerindeki bir görevi sonrasında "*kurt gibi maslahat görüp geldi*" der.²⁹² Halep şehrinde Murtaza Paşa'nın yakınında Deli Kurd isimli bir beyin adı geçer.²⁹³

²⁸² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.223.

²⁸³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.366.

²⁸⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VII/I*, s.209.

²⁸⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/II*, s.520.

²⁸⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.99.

²⁸⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.208.

²⁸⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VII/II*, s.635.

²⁸⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.344.

²⁹⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme I/II*, s.640.

²⁹¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/I*, s.139vd.

²⁹² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/I*, s.188.

²⁹³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.325.

Çelebi'nin aktardığına göre Erzurum şehrinde maarif erbabından Hazret-i Hamza-i bâ-safâ meddahı Kasap Kurd namında meşhur bir meddah vardır.²⁹⁴

Sultan IV. Murad'ın 1634-1635 tarihlerinde yaptığı Revan Seferi sonucunda, Safevîlerce işgal edilen Tebriz'in tekrar geri alınmasını anlatan Çelebi, Sultan'ın "*bütün Müslüman gazilere koma kurdum edip ilk başta Şah Abbas'ın hıyaban bağıını yerle beraber ettiğini*" ifade eder.²⁹⁵

Dağıstan hududunda yirmi bin kadar nüfusu olan Kaytak kabilesi hakkında malûmat veren Çelebi, onların kullandığı bazı kelimelerden örnekler verirken, Kaytakların kurda, "*hesine*" dediklerini söyler.²⁹⁶

Bursa civarlarında bulunan Kalecik kalesinin kethüdasının adı Kurt Mehmet Paşa'dır.²⁹⁷ Kalecik Kalesi'nden Karakeçili menziline giderken Kızılırmak dolaylarında Kurtlar kasabası bulunmaktadır.²⁹⁸

Evliyâ Çelebi, 1648 yılında Atmeydanı'nda vuku bulan sipahi ve yeniçeriler arasında büyük mücadeleyi anlatırken, yeniçeri çavuşlarının erlerine "*koma kurtlarım!*" diyerek sipahilerinin üzerine saldırmalarını emrettiğini kaydeder.²⁹⁹

Sultan IV. Mehmed Han çağında yaşamış Kara Haydaroğlu isimli Beyin, Sadriazam Mehmed Paşa'ya hitaben "*Canım Dede Efendi! Kurt oğlu kurt idim. Kişi aldığına göre satar, baba ve dedesinden gördüğünü eder. Hüküm Allah'ındır*" sözleri dikkate değerdir.³⁰⁰

Sultan İbrahim çağında yaşamış Seydî Ahmed Paşa, Belgrad dolaylarındaki Pirespirim Kalesi üzerine yaptığı baskında, neferlerine "*koma kurdum*" diyerek üç yüz kâfirden yüz ellisini kılıçtan geçirir.³⁰¹ Evliyâ Çelebi'nin anlatımında bu cesaretlendirme ve teşvik nidasına çokça rastlamaktayız.³⁰²

²⁹⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/I*, s.245.

²⁹⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/I*, s.283.

²⁹⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.335.

²⁹⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.505.

²⁹⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.543.

²⁹⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.586.

³⁰⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.598.

³⁰¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.433.

³⁰² 1651'li yıllarda Serdar Abdullah Paşa ile karşı karşıya gelen Hanîfî Halife kendi askerini teşvik için '*Koma Kurtlarım!*' demiştir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.363. Yine aynı savaş sırasında Serdar Abdullah Paşa, sipahi askerine "*Bre koman kurtlarım!*" diye bağırıştır. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.364. Çarkacı Defterzâde Celâlîlerle olan savaşında, "*be koma koçaklarım*", "*koma kurdum!*" diyerek yiğitlerini cenge teşvik etmiştir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.110. 1384 tarihinde Sofya'yı kuşatan Gazi Hudavendigâr'ın vezirlerinden Balaban Paşa, Müslüman gazilere "*Koma kurdum!*" deyip kol kol gülbâng-ı Muhammedî'ye yol buldurup on bir koldan yürüyüş etmiştir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/II*, s.512. Bu deyimle ilgili ayrıca bkz. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.362.; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.411.; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.620.; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/II*, s.650.; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/II*, s.652.

Evliyâ Çelebi; Karahisar Dağları, Anadolu, Arap ve Acem’de sarp dağlarda ve ağaçlık ormanlarda yaşayan hayvanları sıralarken sırtlan kurdu, andık kurdu ve kara kurdunun adını zikreder.³⁰³

Şam’da karşılaştığı büyük ve gösterişli bir asker alayında iki yüz deli ve iki yüz gönüllü askerin mızrak, cıda ve sırkalarında kurt derilerine sarılmış renkli filandıra (kurdele biçiminde) bayrakların yer aldığından bahseden³⁰⁴ Çelebi’nin aktardıklarına göre Mitroviçse kalesinin muhafız birlikleri de aynı kurt başlıklarını ve mızrak uçlu bayrakları kullanıyorlardı.³⁰⁵

Evliyâ Çelebi, bir atın yürüyüşünü tariflerken “*dörtnala kurt lingi*” demiştir.³⁰⁶ Yine 1655 yılında Sincar Kalesi’nden Tilhovar Kalesi’ne giderken “*çöller içinde kurt lingi yortum (akın) ile*” gidildiğini aktarır.³⁰⁷ Van civarlarında Melek Ahmed Paşa’nın bir seferini anlatan Çelebi, onun askerine “*Bre silâha el edin!*” deyip “*at başı beraber kurt lingi*” gittiğini ve askerlerine “*Koma kurtlarım*” diye gök gürültüsünü andıran naralar haykırdığını aktarır.³⁰⁸

Cinler hakkında tafsilatlı bir malûmat veren Evliyâ Çelebi, bazı tefsircilerin söylediğinden naklen “*Allah’ın emri ile bütün kurt, koyun, deve, sığır ve köpek tamamen cinlere düşmandır*” der. Hatta Hazreti Musa, Şuayb Peygamberin koyunlarının çobanı iken koyunlarla konuşmuş. Koyunlar ona, “*Ey Musa, eğer dağlarda bulunan kurtlardan korkmasak bütün dağları çobansız gezip cinlerden bir can komayıp hepsini ot gibi yedik*” demiştir. İnanişâ göre ömründe bir kere cin yiyen koyunun boynuzları dört-beş çatal olur ve bu koyunu saklayanın evine cin girmezmiş. Çelebi’nin aktardığına göre kurt olan yerde de cinin olmadığı meşhur ve denenmiştir. Başka bir bilgiye göre de sara hastalığı tutan adama kurt yüreği yedirildiğinde Allah’ın emriyle şifa bulacağına inanılırdı.³⁰⁹

Evliyâ Çelebi, Romanya’nın Yaş bölgesinde Lipul (Kurt) Bey adında Arnavut asıllı birinin varlığından ve onun Kurte sarayı ile birlikte Lipul Bey manastırı namıyla büyük bir dini yapıdan bahseder.³¹⁰ Lipul Bey’in imar ettiği bölge bugün Yaş şehrinde “*Valea Lupului*” yani “Kurt Vadisi” Köyü olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁰³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.465.

³⁰⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.94.

³⁰⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VI/I*, s.221.

³⁰⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.338.

³⁰⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.101.

³⁰⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/I*, s.302. Çelebi eserinde kurt lingi yürüyüşünü sıkça telaffüz etmiştir. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.57.

³⁰⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/II*, s.765vd.

³¹⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/II*, s.476.

*Valea Lupului Köyü Belediyesinin Amblemi*³¹¹

Bulgaristan seyahati hakkında bilgi veren Evliyâ Çelebi, demirden kurt kapanlarının Yeni Pazar³¹² ve Samakov³¹³ şehirlerinde imal edildiğini belirtmektedir.

Çelebi, Kalmıklar'ın fizyolojik özellikleri hakkında verirken, onların boyunlarının “*kurt boynu gibi*” kalın olduğunu söyler.³¹⁴

Evliyâ Çelebi, Mekke ve Medine istikametine giderken Suriye topraklarında Vadi'z-Zi'b (Kurt Vadisi) isminde yeşil bir yerden geçer. Menkıbeye göre Hazreti Yakub, burada on iki oğluna “*Hani Yusufum?*” diye sormuş, oğulları da “*Ne yazık ki onu kurt yemiş*”³¹⁵ demişlerdir. Hazreti Yakub bütün orada bulunan kurtları çağırmış ve “*Benim Yusufumu hanginiz yedi?*” diye sormuştur. Yusuf'un başına geleni bilen Kenaneli'nin kurtları, “*Hâşâ ve kellâ biz peygamberzâde ve âdemoğlu yemeyiz*” “*...Ey Yakub, Allah ile bundan sonra ahdedelim. Sen de şahit ol. Bir daha canlı kısmından hayvan eti yemeyelim. Hâşâ ki biz senin Yusufunu yemiş olalım*” diye yemin etmişlerdir. Çelebi, bu vadinin kurtlarının hâlen insandan kaçmadığını, yumuşak huylu ve koyunlarla birlikte yaşadıklarını bunun da Hazreti Yakub'un mucizesi olduğunu ifade etmiştir.³¹⁶

³¹¹ <http://comuna-valealupului.ro/> , 03.12.2017, 19:40.

³¹² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/II*, s.751.

³¹³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VI/I*, s.146.

³¹⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VII/II*, s.724.

³¹⁵ Kur'an-ı Kerim, “Yusuf Suresi”, 17. Ayet.

³¹⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IX/II*, s.564vd.

7. SÖZLÜKLERDE BOZKURT

Türk dili ve tarihinin yazılı kaynakları içerisinde yer alan sözlüklerin, meydana getirildiği dönem ve muhteviyatı bakımından büyük önemi haizdirler. Bunlar içerisinde en önemlisi şüphesiz Dîvanü Lugâti't Türk'tür. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan eser, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. Uygur/Karahanlı devri yazılı eserlerinden biri olan Dîvanü Lugâti't Türk, coğrafyadan tababete kadar içerisinde 8000 civarında Türkçe kelimeyi barındıran önemli bir kaynaktır.

En eski Türk yazıtlarında olduğu gibi DLT'de de kurt/bozkurdun adı “*böri*” olarak geçmektedir.³¹⁷ Oğuz lehçesinde börinin yerini alan “*qurt/kurt*” kelimesinin karşılığı ise solucan olarak verilmiştir.³¹⁸ Koyunculuk ile geçimlerini sağlayan Oğuz boyları, “*bir şeyin adı çok çağırılırsa/söylenirse mutlak geleceği*” inancından hareketle böriyi anmayıp kurt kelimesini kullanmışlardır. Yine böri gibi kendisinden korkulan ayıya Anadolu'nun bazı kesimlerinde “koca oğlan, kayadan çıkan” denilmektedir. Bunu, günümüzde cinlerin adını anmamak için kullanılan “üç harfli” tanımlaması gibi de düşünebiliriz. Macarcada kurt için “*farkas*” kelimesi kullanılır. Anlamı ise “*kuyruklu*” demektir. Turanî bir kavim olan Macarlar da tıpkı Oğuz boyları gibi aynı inanca bağlı olarak börinin adını değiştirmişlerdir.

Muhteviyatındaki 300'e yakın atasözü ile XI. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatı olan DLT'de böri kelimesi açıklanırken “*böri qoşnisin yemes (kurt komşusunu yemez)*” atasözü ile örneklenmiştir.³¹⁹ Bir başka maddede “*kara kızıl böri*” ifadesi geçmektedir.³²⁰ Yine “*ulıdı-ulır-ulımaq-ulıgu-ülittı-ulışdı*” kelimeleri, böri/kurt uluması olarak açıklanmış ve buna ek olarak “*yazıda böri ulısa ewde it bağırtı tartışır (bozkırda kurt ulusa, evde köpeğin ciğeri sızlar)*”³²¹ atasözü ile ifade edilmiştir.³²² DLT'de böri ile ilgili diğer bir atasözü “*kul yağı, it böri*”dir.

³¹⁷ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.202.

³¹⁸ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.452. Türkler kanatlı-kanatsız bütün böceklere yaygınlıkla “*kurd*” demişlerdir. Altay ve Teletürk Türkleri bal arısı için kimi zaman “*bal kurdu*”, Kazan Türkleri “*bal korto*”, Çuvaşlar ise “*hort*” dedikleri bilinir. Ögel, **TKTG II**, s.429. Osmanlı devri Anadolu Türkçesinde ipek böceği için “*ağ kurdu*” ve “*gügül/ipek kurdu*” denilmekteydi. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1978, s.390vd.

³¹⁹ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.202.; Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.443.

³²⁰ Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.442. Kara ve kızıl böri, yazıtlarda ve yer adı olarak karşımıza çıkar. Alimov, **a.g.e.**, s.149 vd. İyilik ve refahın habercisi Gökbörünün aksine kızıl kurdun yani “*al böri*”nin insanlara felaket ve kötülük getirdiğine inanılır. Ögel, **TKTG VI**, s.406. Ayrıca Anadolu'da “*kızıl kurt düşsün/yesin*” bedduası vardır. Buradaki kızıl kurt, genelde atların vücuduna girip hastalık üreten bir solucan türüdür. Kızıl böri ile karıştırılmamalıdır. Ögel, **TKTG VI**, s.424.

³²¹ “Sızlamak/sızıldamak” kelimesi “sııldemek” ile eş anlamlı olup, köpeğin korkudan veya kötü koşullardan ötürü acı sesler çıkararak inlemesi olarak açıklanır. Ö. A. Aksoy - D. Dilçin, **Tarama Sözlüğü V**, TDK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2009, s.3466vd.

³²² Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.619vd.; Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.459.; Besim Atalay, **Dîvanü Lügat-İt-Türk Dizini IV**, TDK Yay., Ankara 1986, s.581. İncelediğimiz DLT tercümelerinin hepsinde “*Hısımların*

Kölenin ve köpeğin vefasızlığı, fırsatını bulduklarında düşmanlık edebilecekleri vurgulanmıştır.³²³ Tilki kelimesinin anlamı açıklanırken, Türk doğum adetlerine dair bir bilgi de verilmiştir. Kadın doğum yaptığında ebeye, “*tilkü mü togdı azu böri mü*” diye sorulur. Yani çocuğun kız mı yoksa erkek mi olduğu öğrenilmek istenir. Burada tilki ile kız, börü ile erkek kastedilir.³²⁴ Büyük Türk hükümdarı Alp Er Tonga (Afrâsiyab)’nın ölümü sonrasında söylenen bir sagunun, “*ulşıp eren börleyü(erler kurt gibi ulur)*” dizesindeki “*börleyü*” kelimesi “*böri/kurt gibi*” anlamındadır.³²⁵ Birkaç anlamı olan “*qarıştı*” kelimesi “*gıcırdadı*” anlamına da gelirken “*böri tışı qarıştı*” cümlesinden, kurtların biyolojik özelliklerine dair malumat almaktayız. Buradaki bilgiye göre kurtlar her ayın bir haftasını aç olarak geçirirler ve yalnızca hava ile yaşarlar. Dişlerin gıcırdaması da bu yemek yemeden geçen sürede gerçekleşmektedir.³²⁶ Akbaba manasında olan “*üs*” kelimesi açıklanırken, “*seni tiler üs böri (akbabalar ve kurtlar seni arasın)*”³²⁷ dizesindeki “*üs böri*” yani “*kuş kurt*” Türkçenin sıklıkla kullanılan bir ikilemesidir. “*Yin (in)*” kelimesine örnek olarak verilen “*quş qurt qamug tirildi (kurtlar ve kuşlar hepsi dirildi)*”³²⁸ dizesindeki “*qurt*” kelimesi solucan anlamında kullanılmakla birlikte bahsi geçen ikilemeye örnek teşkil eder. Ayrıca “*kurda kuşa yem olmak*”, “*kurdun kuşun hakkı*” gibi deyimler de vardır. Bu deyim, Hoca Ahmed Yesevî’nin Divan-ı Hikmet eserinin üçüncü hikmet bölümünde şöyle geçmektedir;

*“Yaşım yetti yirmiye, geçtim makam
Allah'a hamd olsun, pir hizmetini eyledim tamam
Dünyadaki kurt ve kuşlar eyledi selâm
O sebepten Hakk'a yakın oldum ben işte.”*³²⁹
*“Her kurt ve kuş söylemekte her tür ile senâyı
Kurt ve kuş gibi olmadın, Hû demedin her zamân”*³³⁰

duygudaşlığını anlatmak için/hısımların birbirine yardım etmeleri için” kullanıldığı ifade edilen bu atasözünün bizce anlamı tam tersidir. Çünkü köpek ile kurt, biyolojik olarak hısımlar olsa da sosyolojik olarak hasımdır. Besim Atalay tarafından “*tartışur*” kelimesi “*sızlar*” anlamında açıklanmıştır. Ancak köpeğin bağrının sızlaması kurda olan özlemde değil, onun uluması sebebiyle oluşan korkudandır. Bir anlamda “*bağrı yarılr*” da denilebilir. Köpekler kurtların hem cisminden hem de seslerinden korkarlar. Bu atasözü de bu minvaldedir.

³²³ Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.146.

³²⁴ Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.186.

³²⁵ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.619. Alp Er Tonga sagusundaki “*börleyü*” kelimesi ile DLT’nin yazıldığı devirden beş yüz sonrasının halk şairi Karacoğlu’nın, “*Çıkıp bozkurtlayın uluşamadım*” dizesindeki “*bozkurtlayın*” kelimesinin aynılığı dikkat çekicidir.

³²⁶ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.406.

³²⁷ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.639 vd.; Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s. s.16.

³²⁸ Mahmûd El-Kâşgarî, **DLT**, s.696.; Kaşgarlı Mahmud, **DLT**, s.350.

³²⁹ Hoca Ahmed Yesevî, **Dîvân-ı Hikmet**, Edt. M. Tatçı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2016, s.53.

³³⁰ Hoca Ahmed Yesevî, **a.g.e.**, s.335.

Burada kurt ve kuşların, İslam öncesi Türk inancında olduğu gibi, Tanrı ile iletişimde ve ona ulaşmada bir aracı unsur olduğu inancı hâkimdir. Wu-sun efsanesi ile Romus ve Romulus efsanelerinde birlikte görülen kurt-kuş, kamların Tanrı ile iletişimde yardımcıları olan kurt-kuş ve Hoca Ahmed Yesevî'ye selâm eyleyen kurt-kuş aynı millî hafızanın neticeleridir.

Dîvanü Lugâti't Türk'ten sonra Türk dilinin şüphesiz en önemli sözlüğü Codex Cumanicus'tur. 1291-1293'lü yıllarda Fransisken mezhebine bağlı İtalyan ve Alman misyonerlerce yazılan "*Kuman Kitabı*", Kıpçak Türkçesi üzerine eşsiz bir eserdir. Meydana getirildiği devir itibariyle Karadeniz'in kuzeyindeki Altın Ordu sahasının dil özelliklerini veren Codex Cumanicus iki kitaptan oluşmaktadır. CC'den aldığımız bilgilere göre XII.-XIV. yüzyıl Kıpçak Türkçesinde de bozkurdun adı "*börü*"dür. Birinci kitabın 54b bölümünde, 16. sırada Latince "*lupus*", Farsça "*gurg*" ve Kıpçak Türkçesinde "*boru (börü)*" olarak kaydedilmiştir. Kurt kelimesi ise DLT'de olduğu gibi solucan manasında görülmektedir. Birinci kitabın 54b bölümünde, 28. sırada Latince "*vermis*", Farsça "*kerm*" ve Kıpçak Türkçesinde "*curt (kurt)*" adlarıyla verilmiştir.³³¹ İkinci kitabın 57a bölümünün 6. satırında Latince "*lupus clamat*", Kıpçak Türkçesinde "*bori ulvydir (böri uluydır)*"³³² yani "*kurt uluyor*" cümlesi de kayda değerdir.

³³¹ CC, s. 233.

³³² CC, s.241.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BOZKURT

1. GÖK TANRI DİNİNDE BOZKURT

Türklerin en eski dini olan Gök Tanrı inancında, kamların Tanrı'ya ulaşmada kullandığı birçok doğal ve doğaüstü yardımcı unsuru olmasına rağmen totemizm mevcut değildir. Daha çok ilkel ve ayrıştırılmış küçük topluluklarda görülen totemizm, Ziyâ Gökalp gibi bazı bilim adamlarına göre Türkler arasında da vücut bulmuştur.³³³ Gökalp'in o zamanki ilmî imkânlar ölçüsünde şekillenmiş bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Zira Türk bozkır iktisadiyatında çok önemli bir yer tutan koyunun ehemmiyeti daha çok beşeri eksenli olmuş, bu özelliği çağımıza kadar kesintisiz süregelmiştir. Öte yandan bozkurt efsanesi Chou (M.Ö. 1050-247) devrinden beri biliniyordu ve Hunlar kurda öteden beri saygı duymaktaydı. Dolayısıyla koyunun yerini kurdun alması veya benzer bir dönüşüm/değişim söz konusu değildir.

Esasen Oğuzlarda öküze, Köktürklerde kurda, Uygurlarda huş ağacı gibi bazı ananevî varlıklara kudsiyet atfedilmesi, “*Türklerde totemcilik vardır*” hükmü için yeterli değildir. Ayrıca totem olan hayvanın öldürülmesi, avlanması ve etinin yenmesi yasaktır.³³⁴ Bu açıdan bakıldığında koyun, öküz ve kurt gibi hayvanların Türk bozkır hayatında totem kabul edilmesi mümkün değildir. Netice olarak geniş bir coğrafya üzerinde bütün Türk boylarını bir arada tutup, sevk ve idare eden bir idare mekanizmasının, totemizm gibi daha yerel ve kapsamı dar inanç sisteminin içinden neşet etmesi düşünülemez.

A. Alföldi'ye göre İç Asya eski medeniyetinin dinî hayatında “*theriomorphic*” yani *hayvan biçimli* görüş hâkimdir. Buna göre hayvanlar, büyüleyici/sihirli kudretleri sayesinde kuvvet, sürat ve diğer hususlarda insanlardan üstündürler. Kahramanlar ve şamanlar/kamlar büyük bir vazife yapmak isterse, hayvan şeklini almak mecburiyetindedirler.³³⁵

³³³ Gökalp'a göre Hunların totemi koyun idi. Daha sonraları Köktürkler ve Oğuzlar döneminde yerini kurda bırakan koyun, Oğuzların batıya göçünde arslan olmuştur. Totemi koyun olan bodun koyun ahlaklı, kurt olan bodun ise kurt ahlaklı olmuştur. Gökalp, **a.g.e.**, s.208vd.

³³⁴ Yusuf Ziya Yörükân, **Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri**, Yay. Haz., T. Yörükân, İstanbul 2016, s.38.

³³⁵ Laszlo Rasonyi, “Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar”, **Doğu Avrupa'da Türklük**, Yay. Haz. Y. Gedikli, Selenge Yay., İstanbul 2006, s.39.

Kazakistan'ın Kuljabaşı ve Jingilşek bölgelerinde kaya üzerine oyma tekniği ile yapılmış kurt donuna girmiş insan tasvirleri³³⁶

Dolgan ve Yakut kamları ayinlerine başladığı sırada ellerinde bulundurdıkları kurt veya tilki figürlerini kendilerine yardımcı olarak tayin ederlerdi. Bunları ruhlar âlemine gönderirken;

*“Koşucumuz bir tavşan, ulağımız bir Bozkurttur,
Kuğu kuşu bizim Khubilghan'ımız (don değiştirmiş halimiz)dır.
Khoto kartalı bizim elçimizdir.”* sözlerini söylerler.

Kulunda'da Kazak kamlarının ayinleri esnasında derlenen sözlerde tanrıyla irtibat kurabilmek için sırasıyla cinlerden, kurumuş ağaçtan, ak sarı başlı koyundan, beş azılı taydan, yedi tavşandan, on iki boz attan yardım istenmiş ve sonunda şöyle denmiştir;

*“Ovadan gelen on kurt,
Şu kurtların içinde,
Altı ağızlı gök börü..”*³³⁷

Kamların bozkurt haricinde balık, kuş, böcek ve benzeri hayvan suretlerinde yardımcı ruhları vardır. Bunlar içinde her kama ait bir ana hayvan/asıl ruh bulunur ki kamın hayatı ve ölümü buna bağlıdır. Herhangi bir sebeple hayvanın ölümü, kamın da ölümüne neden olmaktadır. Bu ana hayvanlar içerisinde en zararlı olanları, sahiplerinin kalbini kemirip bedenlerine eziyet ettikleri için kurt ve köpek suretinde olanlarıdır.³³⁸ Kamların kıyafetleri içerisinde kurt postundan yapılmış şeritler ve aksesuarlar bulunmaktadır.³³⁹

³³⁶ İbekeyeva, **a.g.t.**, s.425.

³³⁷ Wilhelm Radloff, **Sibiryadan II**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1956, s.72.; Ögel, **TKTG VI**, s.459.

³³⁸ Harva, **a.g.e.**, s.384vd.

³³⁹ Harva, **a.g.e.**, s.414.

2. HALK İNANIŞLARINDA BOZKURT

Türk boyları arasında olağanüstü özellikleri bulunduğu inanılan yada/sata taşının at, kaz, kartal, ayı, öküz ve kurt gibi hayvanların karnında oluştuğuna inanılır. En kuvvetli yada taşı kurttan hasıl olanıdır ve kuraklığa neden olabilmektedir. Yakut kamları yadanın gücüyle kar ve yağmur yağdırıp, fırtına çıkarabilirler.³⁴⁰

Yakutlar'da göğün tavanındaki büyük deliğe ülker/ürker/ürgel denilir. Bir efsaneye göre bir kahraman, dünyaya hiç durmadan kar ve don getiren rüzgârın estiği ülkeri kapatmak maksadıyla otuz çift kurt bacağı derisiyle bir çeşit eldiven yapar. Bu inanişâ paralel olarak Votyaklar, Çeremisler, Litvanya halkları ve Baltık kıyısındaki bazı Fin kabileleri Ülker yıldız kümesini elek olarak adlandırmaktadırlar.³⁴¹ Ayın küçülmesi, Yakutlar arasında efsanevi kurt ve ayıların onu yemesiyle açıklanır. Ay tekrar büyüdüğünde bu vahşi hayvanlar tekrar gelip onu yerler. Bu inaniş İskandinav kültüründe iki kurdun güneş ve ayı yutmaya çalıştıkları şeklinde görülür.³⁴² Gagauzlar arasındaki bir inanişâ göre ise ay kızıl renkte ise onu kurtlar ısırmıştır.³⁴³

Kırğızlar, Küçük Ayı kümesinin kutup yıldızına en yakın olan ve bir yay gibi duran üç yıldızına “ip” adını vermiş, aynı kümedeki diğer iki büyük yıldız ise bu ipe bağlı biri boz/mavi (gök) diğeri beyaz renkli iki at olarak düşünmüşlerdir. Büyük Ayı kümesindeki yedi yıldız muhafız görevinde olup, atları uluyan kurtlardan korumaktadırlar. Eğer kurtlar atları yakalarsa dünyanın sonu gelecektir. Bazı bölgelerde ise tam tersine, bu yedi yıldızın kurtlardan oluştuğuna ve atları kovaladıklarına inanılır. Buna göre kurtlar atları yakalayınca kıyamet kopacaktır.³⁴⁴

Kazak, Kırğız ve Başkurt Türkleri kurt manasında kullandıkları “*kaşkır-kaçkır*” kelimesinin yerine kimi zaman “*peygamber iti*” demişlerdir. Bu adlandırma Edremit Tahtacı Türkmenleri arasında “*peygamber köpeği*” olarak devam etmektedir.³⁴⁵

Kazak gelinlerinin büyüklerine ve akrabalarına saygı göstergesi olarak adlarını söylemedikleri, bunun yerine başka bir ad kullandıkları bilinir. Örneğin yaşlı bir akrabasının adı “Kaskır-Bay (Kurt-Bey)” ise onun için “börü” ya da “ululama” sözü kullanılır.³⁴⁶ Bu

³⁴⁰ Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1968, s.61vd.

³⁴¹ Harva, **a.g.e.**, s.144vd.

³⁴² Harva, **a.g.e.**, s.151.

³⁴³ Manov, **a.g.e.**, s.67.

³⁴⁴ Harva, **a.g.e.**, s.154.

³⁴⁵ Mehmet Eröz, **Doğu Anadolunun Türklüğü**, Türk Kültür Yayını, Birinci Baskı, İstanbul 1975, s.140.

³⁴⁶ Radloff, **Sibiryadan II**, s.490.

geleneğin temelinde Türk boyları arasında korkulan veya saygı duyulanan adını anmama inancı yatar. Bilindiği üzere Oğuzlar, börü kelimesi yerine kurtu kullanmışlardır. Günümüzde kurdun çoğu yerde “*canavar*” ismiyle de anıldığı görülmektedir.

Borçalı Karapapak/Terekeme Türkleri arasında, kaybolan büyük ve küçükbaş hayvanların zarar görmemesi için kurt ağzı ba lanır.³⁴⁷ Bölgede derlenen bir anlatıya göre kurdun-kuşun dilini bilen bir gelin, zifiri karanlık bir yaylada çobanlık yapan eşine beddua eden kurdun sesini duyar. Buna göre kurt;

*“A  oban, a  oban,
 al t t yin  atlasın.
Vur qoyunun otlasın.
Arxacında su dursun,
Qızıl itin qudursun”* demektedir.

Gelin  obana, koyunlara ve k pe e zarar gelmemesi için terekte bulunan bı a ın ağzını ba lar ve bunun üzerine kurt susar.³⁴⁸ Ayrıca gelinin kurdun-kuşun dilini bilmesi, daha evvel Reşideddin O uzn mesi’nde bahsettiğimiz Tuman Han’ı hatırlatmaktadır. Bugünkü Rusya’da Yenisey Nehri kıyısındaki Turuhansk bölgesinde ise ren geyiklerini kurtların saldırısından korumak için, geyiklerin boyunlarına ayı pençeleri asılır.³⁴⁹ Bazı Samoyed boylarında kızaklarda bulundurulanan bir kurt postunun, ren geyiklerini kurtlardan koruyaca ına inanılır.³⁵⁰ Bolu’nun köylerinde yaylaya gitmeden önce hayvanlar zincirden atlatılırlar. Böylelikle kurtlardan korunacaklarına inanılır.³⁵¹

Kurt ile ilgili inanışların en yoğun olduğu Türk boyları içerisinde Gagauzlar önemli bir yer tutar. Millî sembol olarak bayraklarına kadar iřledikleri³⁵² kurda karşı büyük bir saygı duyan Gagauzlar arasında “*Canavar Yortuları/Bayramı*” kutlanmaktadır. Bu zamanlarda kadınların herhangi bir iř yapmaları hoş karşılanmaz. Rivayete göre; Kurt bayramında dokunmuş bir kumaştan dikilen giysisiyle bir adam kıra, koyunlarını otlatmaya gitmiş. Bir kurt yanına gelerek ilk önce sırtındaki giysiyi sıyırmış, sonra kimi koyunları ve adamın kendisini de yiyip yutmuş. Bundan dolayı her yıl 10-17 Kasım’da kadınlar eşleri için yeni elbise dikmezler. Gagauzlar kurtlardan korunmak için sürek avları düzenlerler. Onlar arasında kurt karşıdan görününce:

³⁴⁷ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.25.

³⁴⁸ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.116.

³⁴⁹ Harva, **a.g.e.**, s.332.

³⁵⁰ Harva, **a.g.e.**, s.333.

³⁵¹ Zekiye Aydın Tütüncü, “Bolu Halk Kültüründen  rnekler”, **Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarih ve Kültürü Sempozyumu**, 17-18 Ekim Bolu, s.y.

³⁵² 20 Ağustos 1990’da kurulan Gagauz Cumhuriyeti’nin bayra ında; gök mavisi zemin üzerinde yaldızlı bir daire içinde bozkurt başı bulunmaktaydı. Manov, **a.g.e.**, s.199.

"Hu! Hu! Hu!" diye bağırlır. "*Topal Canavar Yortusu*" olarak ta bilinen 21 Kasım Meryem Ana yortusunda ise bir kurtla karşılaşınca, insanın giysilerini bir bir çıkarıp kurdun önüne atıp kaçması gerektiğine inanılır. İnanişâ göre avlanmak için dağa giden bir adam bir ağacın tepesine çıkar. Bir müddet sonra kurtlar ağacın altına toplanır ve ulumaya başlarlar. Kurtlar uluduğu sırada yanlarına gelen bir dede, onları eliyle yoklayarak birini keçiye, birini buzağıya, bir diğeri de koyuna yöneltir. O sırada bir topal kurt kalır. Aslında Tanrı'nın bir sureti olduğuna inanılan dede, topal kurda da ağacın tepesindeki adamı yemesini söyler. Ağaçtaki adamı indirmeye çalışan kurdu adam öldürür ve eve döner. Başından geçenleri anlatır. İnanişâ göre o günden bu yana, o tarihlerde kıra-bayıra çıkılmaz.³⁵³ Gagauzlar içerisindeki diğeri bir inanişâ göre kurdun ısırıldığı kuzu yenmez. Atların ve eşeklerin kurttan en fazla korkan ve onları hisseden hayvanlar olduğu bilinir. Kurdun özellikle hoşlandığı etin, eşek eti olduğuna ve bir kez tadını alınca oraya 9 yıl geldiğine inanılır. Yine başka bir rivayete göre; Arabacının birine kızan bir çoban, öcünü almak için arabanın okunu kurt yağı ile yağlamış. Yağdan kurt kokusunu sezen atlar tepinmeye başlamış, sahipleri ne denli kırbaçlarsa kırbaçlasın bir adım bile ileriye gitmemişler. Kurdun çekindiği hayvanlar ise ayı ve kara yaban domuzudur.³⁵⁴ Gagauz halk hekimliğinde de kurdun rolünü görmekteyiz. Trahom hastalığına yakalanan bir genç erkek, birçok çare denemesine rağmen hastalıktan kurtulamamış. Gencin annesi son çare olarak oğlunu göz tedavisinde mahir bir kişinin olduğu bir köye göndermiş. Bu kişi, bir tekne içindeki suya küçük bir ikona bırakmış. Suya bir süre baktıktan sonra bir erkek kurt yakalamalarını ve onu, hastanın yaşından dolayı 17 parçaya bölerek kesmelerini söylemiş. Böylece çocuğun gözleri önüne koyarlarsa, şifa bulacağını ifade etmiş. Ancak bunu yerine getirmek oldukça zor olduğu için yapılamamış.³⁵⁵ Sakat ya da zayıf çocuklar, çatal bir ağaç kovuğundan ya da taştan yapılmış bir delikten, daha çok ta kurumuş bir kurt derisi ağzından geçirilerek tedavi olunur.³⁵⁶

Anadolu'nun bazı kesimlerinde çok şanslı kimselerin "*kurt büzüğü*" taşıdığına inanılır. Afganistan'da yaşayan Hazara Türkleri arasında yeni doğan çocuğu nazardan korumak maksadıyla, beşiğe kurt dişi veya kurt kemiği takılır.³⁵⁷

³⁵³ Manov, **a.g.e.**, s.108.

³⁵⁴ Manov, **a.g.e.**, s.73.

³⁵⁵ Manov, **a.g.e.**, s.118.

³⁵⁶ Manov, **a.g.e.**, s.117.

³⁵⁷ Abdullah Mohammadi, "Hazara Türklerinin Halk İnançlarında Doğum, Evlenme ve Ölüm", **Milli Folklor**, S. 105, s.114.

Türk ad verme geleneğine bağlı olarak yeni doğan çocuklara koruyucu adlar verilir. Bunlardan birisi “*böriberdi*”dir. Börünün kötü ruhları dahi korkutan kudrette bir hayvan olduğuna inanılır.³⁵⁸

3. ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE BOZKURT

Türk tücrübesinin söze dökülen en bariz örneği şüphesiz atasözleridir. Toplum içerisinde doğup, değer yargılarını ve kadîm prensiplerini yansıtan atasözlerinin pek çoğu da bozkurt ile ilgilidir. Türk boyları içerisinde, farklı lehçelerde aynı atasözlerinin görülmesi, ortak milli hafızanın görünmesinden başka bir şey değildir.

Börü, bozkurt, kurt, canavar, kaşkır adlarının geçtiği bazı atasözü örnekleri şu şekildedir;

“*Ac adamı kurd yemez.*”³⁵⁹ – (Kaşkay Atasözü)

“*Aç kurt balisini yeydu.*”

(Aç kurt yavrusunu yer.)³⁶⁰ – (Uygur Atasözü)

“*Allah sahlayanı kurd yemez.*”³⁶¹ – (Kaşkay Atasözü)

“*Anıya yaxın qızdan qorx, meşeye yaxın qurddan qorx.*”³⁶² – (Güney Azerbaycan Atasözü)

“*Aspanda bürküt, jerde kökbörü bol.*”³⁶³ – (Kazak Atasözü)

“*Arkalı köpek, kurdu boğar.*”³⁶⁴ – (Gagauz Atasözü)

“*Arisaldi eşekni böre yeptu.*”

(Kararsız eşiği kurt yemiş.) – (Uygur Atasözü)

“*Aş börü arslanga şapşılır.*”³⁶⁵ – (Uygur Atasözü)

“*Aç kurt arslana saldırır.*”³⁶⁶ – (Dobruca Atasözü)

“*Ata anan bolsa kotininga böre kirmes.*”

³⁵⁸ Laszlo Rasonyi, “Türklükte Kadın Adları”, **Doğu Avrupa’da Türklük**, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul 2006, s.312.

³⁵⁹ Akbar Anavrian Aghdam, **Kaşkay Türklerinde Atasözleri**, Ege Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s.2.

³⁶⁰ Saidula Yasen, **Uygur Atasözleri A, E, Maddeleri (Metin-Çeviri-Açıklama)**, AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.62.

³⁶¹ Aghdam, **a.g.t.**, s.12.

³⁶² Hasan Bey Hadi, **Atalar Sözü Elin Gözü**, Tebriz 2005, s.11.

³⁶³ Bu atasözü bize İgor Destanı’nda kâhin Boyan için söylenen “*Eğer birisine destan söylemek isterse düşüncesinde ağaca uçar, yerde bozkurt, gökte kurşun renkli kartal olurdu.*” ifadelerini hatırlatmaktadır. Yücel, **a.g.e.**, s.434.

³⁶⁴ Manov, **a.g.e.**, s.133.

³⁶⁵ Yasen, **a.g.t.**, s.89.

³⁶⁶ Müstebcil Ülküsal, **Dobrucada’ki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler**, TDK Yay., Ankara 1970, s.21.

- (Ata anan varsa ağılına kurt girmez.)³⁶⁷ – (Uygur Atasözü)
- “Ayrılgannı ayuv (ayı) aşar, bölüngenni börü.”³⁶⁸ – (Karay Atasözü)
- “Awıldın iytı ala bolsa da börı kelgenge birigedi.”
- (Köyün iti ala olsa da kurt geldiğinde birleşir.)³⁶⁹ – (Kazak Atasözü)
- “Bir sürüye bir qurd yeter.”³⁷⁰ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Böridin quyırığın keskenimen ol iyt bolmas.”
- (Kurdun kuyruğunu kesmekle o it olmaz.)³⁷¹ – (Nogay Atasözü)
- “Böridin awızı yese de qan, yemese de qan.”³⁷² – (Nogay Atasözü)
- “Börü kartlığın belletmez itke tişin akşaytır.”
- (Kurt kartlığını belli etmemek için köpeğe dişini gösterir.)³⁷³ – (Dobruca Atasözü)
- “Börü tumanlı avanı süyer.”
- (Kurt dumanlı havayı sever.)³⁷⁴ – (Dobruca Atasözü)
- “Börünün kartı ulur.”³⁷⁵ – (Dobruca Atasözü)
- “Çalışan yabanı (kurt), mahrum kalmaz.”³⁷⁶ – (Gagauz Atasözü)
- “Çaqqal əniyi qurd olmaz.”³⁷⁷ – (Borçalı Karapapak/Terekeme Atasözü)
- “Dağda gezen, kurda da çatacak, ayıya da çatacak.”³⁷⁸ – (Gagauz Atasözü)
- “Danışmaq dananı qurda verer.”³⁷⁹ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Dolaşan qurd aj qalmaz.”³⁸⁰ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Dünya yaylak, adam kuzzu, ecel kurd; çekdi bu sürüden bir-bir apardı.”³⁸¹
- (Kaşkay Atasözü)
- “Eşşegimin kurd dayısıdır.”³⁸² – (Kaşkay Atasözü)
- “Eşşəyi qurda yedirdər xoduğun oyanması.”³⁸³ – (Borçalı Karapapak/Terekeme Atasözü)

³⁶⁷ Yasen, a.g.t., s.42.

³⁶⁸ Şaban Kuzgun, **Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri**, Se-da Yay., Birinci Baskı, Ankara 1985, s.230. Dobruca atasözü. Ülküsal, **Dobruca Atasözleri**, s.24.

³⁶⁹ Oğuz Doğan, **Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesi’ndeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi**, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s.78.

³⁷⁰ Şehriyar Rehnemayan - V. Gerusli, **Azerbaycan Medeniyetinde Ata-Babalar Sözləri**, Bakı 2002, s.21.

³⁷¹ Doğan, a.g.t., s.81.

³⁷² Doğan, a.g.t., s.41.

³⁷³ Ülküsal, a.g.e., s.35.

³⁷⁴ Ülküsal, a.g.e., s.35.

³⁷⁵ Ülküsal, a.g.e., s.35.

³⁷⁶ Manov, a.g.e., s.137.

³⁷⁷ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.33.

³⁷⁸ Manov, a.g.e., s.139.

³⁷⁹ Rehnemayan - V. Gerusli, a.g.e., s.40.

³⁸⁰ Rehnemayan - V. Gerusli, a.g.e., s.54.

³⁸¹ Aghdam, a.g.t., s.71.

³⁸² Aghdam, a.g.t., s.17.

³⁸³ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.189.

- “Faydasız koyunu, kurtlar yesin.”³⁸⁴ – (Gagauz Atasözü)
- “Gurda boynun neçün yoğundur? demişler, işüm kimesneye inanmazım demiş.”³⁸⁵
(Oğuz Türkmen Atasözü)
- “Haqq kömək eylese qurd çoban olar.”³⁸⁶ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Heç kes qurdnan qiyamete qalmaz.”³⁸⁷ – (Azerbaycan Atasözü)
- “İt artığını qurd da yeməz.”³⁸⁸ – (Borçalı Karapapak/Terekeme Atasözü)
- “İt dalıma almışam, qurd qorxusundan.”³⁸⁹ – (Azerbaycan Atasözü)
- “İt itle dalaşanda, qurd körpünü aşar.”³⁹⁰ – (Azerbaycan Atasözü)
- “İyesiz eşəkti böri yer.”
(Sahipsiz eşəği kurt yer.)³⁹¹ – (Nogay Atasözü)
- “Kaşkar, Kazak ham Orus-Kazak üş aqayni.”
(Kurt, Kazak ve Rus-Kozak üç kardeşirler.)³⁹² – (Kazak Atasözü)
- “Keçiye qurd deymese gedib Hejje çıxar.”³⁹³ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Köhne qurd yolunu azmaz.”³⁹⁴ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Könülsüz hüren köpek, sürüye qurd getirer.”³⁹⁵ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Köpek qojalanda, qurda gülünj olar.”³⁹⁶ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Kurd ağzından olmaz sümük çıhardan”
(Kurt ağzından kemik çıkaran olmaz.)³⁹⁷ – (Kaşkay Atasözü)
- “Kurd öz konşısını yemez.”³⁹⁸ – (Kaşkay Atasözü)
- “Kurd dedin kulağı çıhdı”³⁹⁹ – (Kaşkay Atasözü)
- “Kurd uşağı kurd olur”⁴⁰⁰ – (Kaşkay Atasözü)
- “Kuuda misafii giden köpeeni götürü.”⁴⁰¹ – (Deliorman Atasözü)

³⁸⁴ Manov, **a.g.e.**, s.141.

³⁸⁵ Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü**, AKM Yay., Ankara 2004, s366.

³⁸⁶ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.79.

³⁸⁷ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.82.

³⁸⁸ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.37.

³⁸⁹ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.99.

³⁹⁰ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.98.

³⁹¹ Doğan, **a.g.t.**, s.87.

³⁹² Radloff, **Sibiriyadan II**, s.419.

³⁹³ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.105.

³⁹⁴ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.110.

³⁹⁵ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.110.

³⁹⁶ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.110.

³⁹⁷ Aghdam, **a.g.t.**, s.94.

³⁹⁸ Aghdam, **a.g.t.**, s.94.

³⁹⁹ Aghdam, **a.g.t.**, s.95.

⁴⁰⁰ Aghdam, **a.g.t.**, s.94.

⁴⁰¹ Çobanoğlu, **Türk Dünyası Atasözleri**, s.365.

- “Kurdu gören de "uu" diye bağırır, görmeyen taa (daha) çok bağırır.”⁴⁰² – (Gagauz Atasözü)
- “Kurdun adı çıkmış, tilki var baş keser.”⁴⁰³ – (Anadolu Atasözü)
- “Kurdun da adı beddam çihif, çaqqal var ki göden söker.” (Karapapak/Terekeme Atasözü)
- “Kurdun üzü ağ olsaydı, günüz abadlığa gelerdi.”⁴⁰⁴ – (Kaşkay Atasözü)
- “Kurt geldi sürüye, vay geldi biriye.”⁴⁰⁵ – (Çıldır Atasözü)
- “Kurt kartaysa itlerge maskara bolur.”
- (Kurt kocarırsa itlere maskara olur.)⁴⁰⁶ – (Dobruca Atasözü)
- “Kurt kışı geçirir ama yediği ayazı unutmaz.” – (Anadolu Atasözü)
- “Kurt tüğün taşlar kuyun taşlamaz.”
- (Kurt tüyünü bırakır huyunu bırakmaz.)⁴⁰⁷ – (Dobruca Atasözü)
- “Kurt yatağında kemik arama.”⁴⁰⁸ – (Gagauz Atasözü)
- “Kurtçıl itin mihengi, kurdun karnıdır.”⁴⁰⁹ – (Çıldır Atasözü)
- “Kuzuyu kurda tapşırmazlar.”⁴¹⁰ – (Kaşkay Atasözü)
- “Ocaktan uzaklaşanı kurt, köyden uzaklaşanı anakhai⁴¹¹ yer.”⁴¹² – (Buryat Atasözü)
- “Ölmüş eşek, kurttan korkmaz. Ölü koyun, kurttan korkmaz.”⁴¹³ – (Gagauz Atasözü)
- “Salma (havlama) bilmeyen köpek, sürüsüne kurt getirir.”⁴¹⁴ – (Gagauz Atasözü)
- “Sürüye qurd gelende, köpeyi yuxu tutar.”⁴¹⁵ – (Azerbaycan Atasözü)
- “Ürmesin bilmegen it sürüğe kaşkır ketirir.”
- (Ürmesini bilmeyen it sürüye kurt getirir.)⁴¹⁶ – (Dobruca Atasözü)
- “Qurd ağıla girer, quzqun toy tutar.”⁴¹⁷ – (Güney Azerbaycan Atasözü)
- “Qurd günahından derisini verip kurtular.”⁴¹⁸ – (Kumuk Atasözü)
- “Qurd öz açlığını ite bildirmez.”⁴¹⁹ – (Güney Azerbaycan Atasözü)

⁴⁰² Manov, **a.g.e.**, s.149.

⁴⁰³ Bu atasözünün bir başka söylenişine XVI. yüzyıl halk şairir Güvahi'nin “adı yavuz olur kurdun hemidun, keser baş dilküler, var dime efsun!” dizelerinde tesadüf etmekteyiz. Ögel, **TKTG II**, s.99.

⁴⁰⁴ Aghdam, **a.g.t.**, s.95.

⁴⁰⁵ Mehmet Sait Demir, Çiftçi, 82 yaşında, Çıldır, 07.08.2015.

⁴⁰⁶ Ülküsal, **a.g.e.**, s.68.

⁴⁰⁷ Ülküsal, **a.g.e.**, s.68.

⁴⁰⁸ Manov, **a.g.e.**, s.150.

⁴⁰⁹ Mehmet Sait Demir, Çiftçi, 82 yaşında, Çıldır, 07.08.2015.

⁴¹⁰ Aghdam, **a.g.t.**, s.95.

⁴¹¹ Buryat inancına göre uğursuzluk getireceğine inanılan, tek gözlü tabiatüstü varlık. Gözü kedi gibi parlayan bu yaratığı yalnızca kamlar görebilir.

⁴¹² Harva, **a.g.e.**, s.306.

⁴¹³ Manov, **a.g.e.**, s.152.

⁴¹⁴ Manov, **a.g.e.**, s.154.

⁴¹⁵ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.159.

⁴¹⁶ Ülküsal, **a.g.e.**, s.94.

⁴¹⁷ Hadi, **a.g.e.**, s.106.

⁴¹⁸ Qeşem İsabeyli, **Qumuq Atalar Sözleri**, Bakü, 2000, s.24

⁴¹⁹ Hadi, **a.g.e.**, s.106.

“*Qurda tikmek öyret, yırtmaq ki işidir.*”⁴²⁰ – (Güney Azərbaycan Atasözü)

“*Qurdu qurd ile avlamazlar.*”⁴²¹ – (Güney Azərbaycan Atasözü)

“*Qarğadan qaz olmaz, tülküdən aslan. Qurtdan çoban olmaz, gədədən sultan.*”⁴²²
– (Borçalı Karapapak/Terekeme Atasözü)

“*Qurd qulağından tutulmaz.*”⁴²³ – (Güney Azərbaycan Atasözü)

“*Qurddan soruşdular ki, niyə yaylağa getmirsən, dedi mənimki elnəndir.*”⁴²⁴
– (Borçalı Karapapak/Terekeme Atasözü)

“*Qurdun pençesi oldu keçi saqqal tarağı*”⁴²⁵ – (Güney Azərbaycan Atasözü)

“*Quttı qonaq kelse qoy egiz tabadı. Qutsız qonaq kelse qoyğa qasqır şabadı.*”
(Kutlu konuk gelse koyun ikiz yavrular. Kutsuz konuk gelse koyuna kurt saldırır.)⁴²⁶
– (Kazak Atasözü)

“*Vay o sürünün halına ki, çobanı canavarınan dost ola.*”⁴²⁷ – (Kaşkay Atasözü)

“*Yabanı (kurtu) ne kadar besle, o hep daya (dağa, ormana) bakar.*”⁴²⁸ – (Gagauz Atasözü)

“*Yatır qurddan, yele köpek yeğdir.*”⁴²⁹ – (Güney Azərbaycan Atasözü)

“*Yüz gün gəzərsən çöldə, bir gün rast gələrsən qurda.*”⁴³⁰
– (Borçalı Karapapak/Terekeme Atasözü)

“*Ac yerin kurdu*”⁴³¹ – (Kaşkay Deyimi)

“*Canavar koyunnara takındı*” (Kurt koyunlara dadandı)⁴³² – (Gagauz Deyimi)

“*Çalılık, yabanı(kurt) yuvası*” – (Gagauz Deyimi)

“*Deli kurt*” – (Anadolu Deyimi)

“*Dokuz kurda bir hurda*”⁴³³ – (Gagauz Deyimi)

“*Eski kurt*”⁴³⁴ – (Dobruca Deyimi)

“*Günüz kurd ağızlı, gece karğa gözlü.*”⁴³⁵ – (Kaşkay Deyimi)

⁴²⁰ Hadi, **a.g.e.**, s.107.

⁴²¹ Hadi, **a.g.e.**, s.107.

⁴²² Elxan Memmedli, **Borçalı Folklor Örnekləri II**, Bakü 2013, s.53.

⁴²³ Hadi, **a.g.e.**, s.107.

⁴²⁴ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.39.

⁴²⁵ Hadi, **a.g.e.**, s.86.

⁴²⁶ Doğan, **a.g.t.**, s.92.

⁴²⁷ Aghdam, **a.g.t.**, s.119.

⁴²⁸ Manov, **a.g.e.**, s.158.

⁴²⁹ Hadi, **a.g.e.**, s.158.

⁴³⁰ Memmedli, **Borçalı Folkloru I**, s.46.

⁴³¹ Aghdam, **a.g.t.**, s.3.

⁴³² Manov, **a.g.e.**, s.137.

⁴³³ Manov, **a.g.e.**, s.140.

⁴³⁴ Ülküsal, **a.g.e.**, s.148.

⁴³⁵ Aghdam, **a.g.t.**, s.111.

“İt-inen kurd karışmış.”⁴³⁶ – (Kaşkay Deyimi)

“Qova qurda quyuq veren kimi”⁴³⁷ – (Kumuk Deyimi)

“Qurd üreyi yeyib!”⁴³⁸

4. YER, KİŞİ VE BOY ADLARI İLE UNVANLARDA BOZKURT

4.1. Yer Adlarında Bozkurt

Tanrikut Mou-tun’dan bu yana “coğrafyayı yekpare vatan yapma”⁴³⁹ ülküsünü yüklenen Türkler, gündoğusundan günbatısına kadar sınır sınır boşanarak, ortak millî hafızlarını atlarının nalları ile nakşetmişlerdir. Coğrafyayı vatan yapan ve o yurdu elde tutan unsurların başında adları gelmektedir. Yere, suya, dağa, ovaya, şehire, köye, geçide, kısacası geçtiği her yere ad koyan Türkler, en eski çağlardan bu yana bozkurdun adını ve hatırasını yaşatarak onun ismiyle müsemma bir varlık sahası meydana getirmişlerdir.

Türk kozmogonisinden hareketle Lang yıldızının bu kadim millet üzerindeki etkisi ve hatırından başlanmak üzere mitolojik imgelere vurgu yapmak mümkündür.⁴⁴⁰ Bunu kurt tasvirli kaya resimleri ve coğrafi unsurlar da desteklemektedir. Ancak yazılı kaynaklardaki bilgiler, Türklerin yazılı eserler vermelerine paralel olarak çok daha sonradır.

Eski T’ang Tarihinin 5165:16 nolu beyitinde, 650 yılında Çin imparatoru Kao-tsung’un Köktürk asilzadesi Çebiş (Çe-bi) kağanı bir baskınla yakalayıp saraya teslim ettiği, daha sonra imparatorun Çebiş’i affettiği ve halkını Ötüken dağına yerleştirip “Lang-shan” yani “Kurt Dağı” tutukluğu ihdas edip, idaresini kendisine verdiği kayıtlıdır. Lang-shan (Kurt Dağı), Sarı ırmağın bükümünün kuzeybatı köşesinde 41 derece enlem ve 106/107 derece boylamlarındadır.⁴⁴¹ San-guo Veğ-cı isimli kaynağın 1, 18a bölümündeki bilgiye göre Çin’in şimal komşularından Dung-hu’ların bir kolu olan Vu-Huan’ların yaşadığı yer Bay-Lang-shan’ın yani “Ak Kurt Dağı”nın kuzeyidir.⁴⁴²

⁴³⁶ Aghdam, **a.g.t.**, s.31.

⁴³⁷ İsabeyli, **a.g.e.**, s.49.

⁴³⁸ Rehnemayan - V. Gerusli, **a.g.e.**, s.144.

⁴³⁹ Remzi Oğuz Arık, **Coğrafyadan Vatana**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s.236.

⁴⁴⁰ Esin, **Türk Kozmolojisi**, s.89.

⁴⁴¹ İsenbike Togan - G. Kara - C. Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)**, TTK Yay., Ankara 2006, s.210 vd.

⁴⁴² Eberhard, **a.g.e.**, s.48.

Şecere-i Terâkime'ye ve Reşideddin'in Oğuznâmesi'ne göre Oğuzların en eski yurtları anlatılırken *Gaz-kurd/Kazıkurt Dağı* ismi geçer.⁴⁴³ Devletşah'ın Tezkire'sinde Kara-Koyunluların, Türkistan'ın en uzak bölgesinde olan *Gaz-kurd/Kazıkurt Dağları*nda⁴⁴⁴ yaşadıkları ve eski bir zamanda Azerbaycan ve Bitlis taraflarına geldikleri ifade edilir.⁴⁴⁵ Oğuznâme'de bir boy⁴⁴⁶ ve kişi adı⁴⁴⁷ olarak geçen *Qazıgurt* (Kazıkurt), Kazakistan'ın güneyinde yer alan Sayram yerleşim yerinin yakınındadır.⁴⁴⁸ Ayrıca Azerbaycan'ın Şeki bölgesinde de Kurt Dağı isimli bir dağın bulunduğunu da eklemek gerekir.

Reşideddin Oğuznâmesi'nde Oğuz'un Şirvan tarafından çıkıp, Arran ve Mugan tarafına hareketinde yaz aylarında ele geçirdikleri yaylakların bulunduğu dağların adı Alataq ve "Ağdıböri"⁴⁴⁹ idi.

1388-1389 yılında Moğolistan'a, İnga Töre üzerine sefere çıkan Emir Timur'un ordusunun güzergâhı üzerindeki yerlerden birinin adı, bugün yeri tam olarak bilinmeyen Böri Başı'dır.⁴⁵⁰

Erdebil'de tutunma imkânı kalmayınca Anadolu'daki Türkmenlere yönelen Akkoyunlu Hükümdarı Şeyh Cüneyd (1449-56), Osmanlı toprağına vardığında müridleri aracılığıyla II. Murad'a hediyeler sunarak, Karaman civarındaki *Kurtbeli* mevkiinde oturmasına müsaade edilmesini istemiştir.⁴⁵¹

1561 tarihli Şerefnâme'de Erzurum'dan Diyarbekir'e giden yol güzergâhı tarif edilirken "Kurd Yurdu" ismi geçer.⁴⁵² Aynı eserde Kars-ı Dulkadir Sancağı hakkında malumat verilirken, Türkmen boylarının kışlak olarak kullandığı Masiz (Misis) Kalesi'nin yeri "Kurt Kulağı"nın karşısı olarak verilmiştir.⁴⁵³ Şam'dan Konya'ya konak yerleri ve uzaklıkları tarif

⁴⁴³ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime Türkmenlerin Soykütüğü*, Nşr. Z. Kargı Ölmez, Ankara 1996, s.36.; Togan, *Oğuz Destanı*, s.117.

⁴⁴⁴ S. G. Agacanov'un Şecere-i Terakime'den aktardığı Salır Kazan'ın Peçeneklerle mücadelesine dair bir türkünün sözlerine göre; Salırlar muhtemelen Kazıkurt Dağı eteklerini ve Badam Nehri'nin yukarı akımlarını yurt edinmişlerdir. Salur Kazan'a yakılan türkünün ilk mısralarında bahadırlarının gücünü ve kuvvetini denemek için Kazıkurt Dağı boğazına taş yuvarlama yarışı yapıldığından bahsedilir. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yay., İstanbul 2002, s.195.

⁴⁴⁵ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular I*, TTK Yay., Ankara 1967, s.36.

⁴⁴⁶ Hoca Ahmed Yesevî'nin halifesi İsmail ve İshak Ata'lar, Hadiqat ül-Arifin eserinde Qazıgurt boyuna mensup olduklarını yazmışlardır. Togan, *Oğuz Destanı*, s.81.

⁴⁴⁷ "Qınıq Qazıgurt" için bkz. Togan, *Oğuz Destanı*, s.72vd.

⁴⁴⁸ Togan, *Oğuz Destanı*, s.110. İnanç yoğunluğu bakımından ayrı bir önem arz eden bu müstesna bölgenin daha sonra Arslan Baba ve Hoca Ahmet Yesevî'nin de ilgilerine mazhar olması dikkate şayandır.

⁴⁴⁹ Togan'a göre Ağdıböri ve Alataq, Van Gölü'nün kuzeyindeki geniş yaylaklardır. Togan, *Oğuz Destanı*, s.30. Bugün, Ağdıböri adının zamanla ses değişimine uğrayarak günümüz Azerbaycan'ında bir bölge adı olan "Ağcabedi"ye dönüşmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

⁴⁵⁰ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2008, s.228.

⁴⁵¹ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. T. Bıyıklıoğlu, TTK Yay., İkinci Baskı, Ankara 1992, s.17.

⁴⁵² Şerafeddin Han, *Şerefname I*, Çev. Celal Kabadayı, Yaba Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2009, s.180.

⁴⁵³ Şerafeddin Han, *Şerefname I*, s.216.

edilirken 10 saatlik mesafede “*Kurtkulağı*” adlı bir yerden bahsedilmektedir. Burası Hammer’ın tarifine göre, Masisa (Misis)’nın aşağısında kayalarla çevrili ve derin bir akarsu yatağıdır.⁴⁵⁴ Evliyâ Çelebi bu mevkiinin Maraş yolu üzerinde olduğunu tarif eder.⁴⁵⁵ Musul’un doğusunda Amadiya Dağlarından doğup Dicle’ye dökülen Zap Nehri’ne Yunanlıların *Lycus*, yani *Kurt* demesi bölgedeki Türk izlerini takip bakımından çok önemlidir.⁴⁵⁶ İngiliz seyyah Macd. Kinneir’in Voyage adlı eserine göre Fırat Nehrinin önemli kollarından biri olan Bingöl-su’nun da eski adı Lycus’tur.⁴⁵⁷ Suriçi İstanbul’un tek akarsuyunun adı *Lycus* Deresi’dir. Osmanlı zamanında bu suyun adı Bayrampaşa/Yenibahçe Deresi olarak değişmiştir. 1960’lara kadar çevresinde tarım yapılan ancak günümüzde kurumuş olan bu derenin yatağında Vatan Caddesi ve yeraltı treni hattı bulunmaktadır.⁴⁵⁸ Ege Bölgesi’nde bulunan ve Menderes Nehrinin kollarından biri olan Çürüksu Nehri’nin Bizans kroniklerindeki adı *Lykos*’tur.⁴⁵⁹ Bugünkü Zonguldak’ın Ereğli ilçesi civarından Karadeniz’e dökülen Aydınlar/Gülüç ırmağının Latin ve Grek kaynaklarındaki adı *Lykos*’tur.⁴⁶⁰

Halep’in kuzeybatısında yer alan Afrin ilçesinin sekiz kilometre kadar kuzeyinde *Büyük Kurtkulağı* ve *Küçük Kurt Kulağı* kasabaları bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılda Dulkadirililere mensup Döngelolu, Ulaşlı, Çalışlı, Develu ve Kebelu gibi oymakların yaşadığı yöreler Burnaz köprüsü ve *Kurt Kulağı* adıyla anılırdı.⁴⁶¹

Bugünkü Gürcistan’ın güneyinde Kvemo (Aşağı) Kartli olarak adlandırılan ve 6.072 kilometrekarelik bir alanı teşkil eden bölgenin Türkçe adı Borçalı’dır. Etimolojisi hakkında birçok görüşün olduğu Borçalı kelimesi ile ilgili kuvvetli ihtimallerden birisi kelime kökünde “börü” isminin bulunmasıdır. Bölge Türkleri arasındaki yaygın inanışa göre Borçalı, “*börü çalası*” yani “*kurtlar vadisi/deresi*” demektir. Arap müelliflerinden Gerdizi, “*börü çölü*” olarak açıklamaktadır.⁴⁶²

Evliyâ Çelebi, Kerkük’ten Musul istikametinde geçtiği bazı köylerden bahsederken “*Börüce*” isimli köyün olduğunu ifade eder.⁴⁶³ O’nun tarif ettiği bu köy, bugünkü Irak’ın Dohuk bölgesi sınırları içerisinde ve Hakkâri’nin Dağlıca ilçesine kuzey-güney istikametinde on kilometre mesafede olan “Gundé Bire” yani “Bire/Börü Köyü” olmalıdır.

⁴⁵⁴ Şerafeddin Han, *Şerefname I*, s.243.

⁴⁵⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.60.

⁴⁵⁶ Şerafeddin Han, *Şerefname I*, s.190.

⁴⁵⁷ Şerafeddin Han, *Şerefname II*, Çev. Rıza Katı, Yaba Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2009, s.171.

⁴⁵⁸ Işın Demirkent, *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*, TTK Yay., Ankara 1992, s.283.

⁴⁵⁹ Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos’un Historia’sı (1118-1176)*, TTK Yay., Ankara 2001, s.6.

⁴⁶⁰ Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev. O. Yarlığaş, Kabalcı Yay., İstanbul 2011, s.453.

⁴⁶¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, AÜ DTCF Yay., İkinci Baskı, Ankara 1972, s.195.

⁴⁶² Memmedli, *Borçalı Folkloru II*, s.13.

⁴⁶³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IV/II*, s.687.

Evliyâ Çelebi, Akkirman üzerinden hareketle yolu üzerinde “*Böremoyin*” adlı bir yerin adını zikreder. Tatarcada “*kurt boynu*” manasına geldiğini ve bir dereli, ılnklı, sazlı, kamışlı amansız bir yer olduğunu tarif eder. Buranın kurtlarının eşek kadar ve Kozak (Rus) domuzlarından tehlikeli olduğunu aktarır.⁴⁶⁴ Menteşe toprağında⁴⁶⁵ Mekri kazası sınırında *Kurtoğlu Burnu* bulunur.⁴⁶⁶ Demaz dağlarından doğup Mut (Göksu) Nehrine karışan bir kolun adı *Kurt Nehri*’dir (Kurt Suyu).⁴⁶⁷

Evliya Çelebi, Giresun’un Şebinkarahisar ilçesi civarında *Kurd derelerinin* olduğunu belirtir.⁴⁶⁸ Ayrıca Sivas Eyaleti sınırları içerisinde bir *Kurt Beli Köyü*’nden bahseder. Muhtemelen bu köye de adını veren sarp bir geçitten geçerek Yıldız Dağı istikametine gittiğini ifade eder.⁴⁶⁹ Bulgaristan’da Çenge Dağı ve Nehri yakınlarında *Kurt Mahallesi* adlı bir Türk ve Bulgar Köyü vardır.⁴⁷⁰ Edirne Kalesinin kurulduğu yedi bayırdan beşincisinin adı *Kurt bayır*ıdır. Yakınında Kadirî Tekkesi vardır.⁴⁷¹ Edirne evliyâlarının ziyaret yerlerini tarif eden Çelebi, Ulu caminin sol tarafında yol aşırı, Taşkend Baba ve Bektaşî dervişlerinden biri olan *Kurd Baba Ziyareti*’nin ve tekkesinin olduğunu belirtir.⁴⁷² Dimetoka Kalesi’nde bulunan on iki mescitten birinin adı *Kurd Bey Mescididir*.⁴⁷³

Çelebi, Çorum’dan Tokat’a giderken Kızılırmak Nehri’ni geçtikten sonra *Kurtsaray*⁴⁷⁴ isimli bir kasabanın varlığından⁴⁷⁵ ve Erzurum civarlarında *Kurtderesi* isimli bir köyden bahseder.⁴⁷⁶ Halep’te sayısı yetmiş bulan hanlardan birinin adı *Kurt Bey Hanı*’dır.⁴⁷⁷

Günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan kadîm Türk yurdu İrevan bölgesinin Şirak mahallinde bulunan ve 1946 yılında adı SSCB idaresince Krasar olarak değiştirilen bir köyün adı *Kurtlubulak/Kurtbulak*’tır. Yine Ermenistan’ın kuzeyinde kurulmuş ve 1860’larda adı Petrovka olarak değiştirilen *Kurtkala* Köyü bulunmaktadır. Azerbaycan’ın Ermenilerce işgal edilen Zengezur bölgesinde ve Ermenistan’ın Yeğhaqnadzor (Keşişkend) bölgesinde *Kurtkulak* isimli köyler ve bir ırmak bulunmaktadır. Spitak (Hamamlı) bölgesinde *Kurt Dağı*, Gürcistan’ın

⁴⁶⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.245.

⁴⁶⁵ Bugünkü Muğla

⁴⁶⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IX/I*, s.290.

⁴⁶⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IX/I*, s.342.

⁴⁶⁸ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.467.

⁴⁶⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/I*, s.83. 2160 rakımlı olan bu geçit bugün Giresun’un Alucra ilçesi sınırları içerisindedir.

⁴⁷⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/I*, s.397.

⁴⁷¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/II*, s.553.

⁴⁷² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/II*, s.615.; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme III/II*, s.625.

⁴⁷³ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VIII/I*, s.71.

⁴⁷⁴ Evliyâ Çelebi, bu kasabanın Türklerle meskûn olduğunu ve Çankırı sancağı toprağında bulunduğunu ifade eder. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.503.

⁴⁷⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.497.

⁴⁷⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme II/II*, s.499.

⁴⁷⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IX/I*, s.402.

güneybatısındaki Ninotsminda/Bagdanovka bölgesinde, Buğdaşen Köyü yakınlarında *Kurt Tepe* yükseltileri yer alır. Oktemberyar (Serdarabad) civarlarında, Alagöz Dağı eteklerinde *Kurdukulu Köyü* bulunmaktadır. Bu köyün adı 1935'te Armavir olarak değiştirilmiştir.⁴⁷⁸

Bugünkü İran'da bulunan *Kurtkayası* (Tebriz)⁴⁷⁹, *Kurtluca*⁴⁸⁰ *Kurttepe*, *Kurtlar*⁴⁸¹ ve *Kurt Deresi* (Salmas) gibi yer adları önemlidir. Azerbaycan'ın Kürdemir bölgesinde *Qurdbayram Köyü* bulunmaktadır. Erzurum'un Aziziye ilçesine bağlı, bugün mahalle konumunda olan *Başkurtdere* isimli bir köy bulunmaktadır.

Evliyâ Çelebi, Balkanlar üzerindeki seyahati sırasında ahalisi Topçeken yörüklerinden olan Karayek kazasına bağlı *Kurdlar Köyü*'nden geçtiğini yazar.⁴⁸² Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda Hacıoğlu Pazarcık iline bağlı *Kurtpınar İlçesi*'nin bugünkü adı Tervel'dir.

Kıbrıs'ın Baf bölgesinin 20 kilometre kadar kuzeydoğusunda bulunan ve 1964 Rum saldırılarına maruz kalan köylerden birinin adı *Kurtağa*'dır.⁴⁸³ Evliyâ Çelebi'nin aktardığına göre Mora'da bulunan Mizistre (Mistra) Kalesinin kapılarından birisinin adı *Kurt Ağa Cami* kapısıdır.⁴⁸⁴

Kastamonu'nun Devrekâni ilçesinde, Nakşibendi tarikatının kurucularından İbn-i Es Şeyh Kurt Dede'nin türbesinden adını alan *Kurtşeyh Mahallesi* bulunmaktadır. Yine aynı isimle, Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine bağlı *Kurtşeyh Köyü* vardır.

İzmir'in Tire ilçesinde *Kurt Baba* ya da diğer adıyla Soğan Dede isimli bir evliyânın türbesi bulunmaktadır.⁴⁸⁵

Kayseri Pazarören Avşarlarından yapılan bir derlemeye göre, eski yaşlı Avşar kadınları torunlarını "*Havran eniği/gökbörüğü*" diye severlermiş. Buna göre "Havran" kelimesi Avşarlar arasında kurt anlamına gelmektedir. Buradan yola çıkarak Balıkesir'in Havran ilçesinin adının buradan geldiği söylenebilir. Havraniye adıyla bir aşiret bulunmakla birlikte, Adana'nın Ceyhan ilçesinin Havraniye adlı bir köyü vardır.⁴⁸⁶

Ayrıca Kastamonu ve Denizli'de *Bozkurt* İlçeleri, Siirt'te *Kurtalan* İlçesi, Ardahan'ın Çıldır ilçesinde⁴⁸⁷ *Kurtkale* Köyü, Ardahan Merkez'de *Aşağı Kurdoğlu* ve *Yukarı Kurdoğlu*,

⁴⁷⁸ İbrahim Bayramov, *Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri*, Bakü 2002, s.118.

⁴⁷⁹ Galibe Gültekin, *Güney Azərbaycanın Doğusundaki Yer Adları*, Çev. E. Uzun, 2003, s.63.

⁴⁸⁰ Gültekin, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁸¹ Gültekin, *a.g.e.*, s.120.

⁴⁸² Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme V/II*, s.804.

⁴⁸³ Vehbi Zeki Serter, *Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2008, s.435.

⁴⁸⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme VIII/I*, s.333.

⁴⁸⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme IX/I*, s.191.; <http://www.erolsasmaz.com/?oku=1541> 03.12.2017, 23:47.

⁴⁸⁶ Eröz, *a.g.e.*, s.49.

⁴⁸⁷ Ayrıca Çıldır bölgesinde *kurt boğazı*, *kurt kayası*, *kurt yatağı* ve *kurtlubulak* isminde birçok mevkii adı mevcuttur.

Iğdır'da *Kurtömer*, Kars'ın Sarıkamış ilçesinde *Karakurt*, Erzurum'un Aşkale ilçesinde *Kurtmahmut*, Malatya'nın Akçadağ ve Konya'nın Yunak ilçelerinde *Kurtuşağı* Köyü, Erzurum'un Hınıs ilçesinde *Kuzukurt Deresi*, Bitlis Merkez'e bağlı Direktaş Köyü yakınlarında *Kurtkaya* Mevkii, Mardin Nusaybin'de *Demirkurt* Köprüsü, Denizli'nin Acıpayam ilçesinde *Hacıkurtlar* Mahallesi, Erzurum'un Hınıs ilçesinin kuzeybatısında *Kızılkurt Dağı*, Sivas'ın Kangal ilçesinde *Kocakurt* Köyü, Yozgat'ın Çekerek ilçesinde *Kurtağılı* Köyü, Samsun'un Çarşamba ilçesinde *Kurtahmetli* Mahallesi, Hatay'ın İskenderun ilçesinde *Kurtbağı* Köyü, Edirne'nin Uzunköprü ilçesinde *Kurtbey* Köyü, Sakarya'nın Adapazarı ilçesinde *Kurtbeyler* Mahallesi, Osmaniye'nin Düziçi ilçesinde *Kurtbeyoğlu* Mahallesi, Ankara'nın Kazan ilçesinde *Kurtboğazi* Barajı, Çankırı'nın Çerkeş ilçesinde *Kurtçimeni* Köyü, Kütahya'nın Gediz ilçesinde *Kurtçam* Köyü, Edirne'nin Saray ilçesinde, Balıkesir'in Karesi ilçesinde ve Elazığ'ın Harput ilçesinde *Kurtdere* Köyü, İstanbul'un Pendik ilçesinde *Kurtköy* ve *Kurtdoğmuş* Mahallesi, Kastamonu Merkezde *Kurtgömeç* Köyü, Konya'nın Kadınhanı ilçesinde *Kurthasanlı* ve *Karakurtlu* Köyü, Sakarya'nın Sapanca ilçesinde *Kurtköy*, Kastamonu Merkez'de *Kurtkayı* Köyü, Adana'nın Ceyhan ilçesinde *Kurtkulağı* Mahallesi, Sivas Merkez'e bağlı *Kurtlapa* Köyü, Zonguldak'ın Ereğli ilçesinde *Kurtlar* Köyü, Kahramanmaraş'ın Onikişubat ilçesinde *Kurtlar* Köyü, Sivas'ın Ulaş ilçesinde *Kurtlukaya* ve *Kurtoğlu* Köyü, Hatay'ın Kırıkhan ilçesinde *Kurtlusarımazı* ve *Kurtlusoguksu* Köyü, Sinop'un Boyabat ilçesinde *Kurtlu* Köyü, Çorum'un İskilip ilçesinde *Kurtluözü* Köyü, Ordu'nun İkizce ilçesinde *Kurtluca* Mahallesi, Denizli'nin Pamukkale ilçesinde *Kurtluca* Köyü, Kastamonu'nun Pınarbaşı ilçesinde *Kurtlugelik/Kurtlugedik* Köyü, Hatay'ın Altınözü ilçesinde *Kurtmezraası* Köyü, Yalova Merkez'de *Kurtköy*, Bartın Merkez'de *Kurtköy*, Sivas'ın Divriği ilçesinde *Kurtlarlı*⁴⁸⁸ Köyü, Bursa'nın Yıldırım ilçesinde *Kurtoğlu* Mahallesi, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde *Bozkurt* Köyü, Adana'nın Ceyhan ilçesinde *Kurtpınar* Mahallesi, Diyarbakır Merkez'de *Kurtoğlu* Yerleşim Yeri, Mersin'in Tarsus ilçesinde *Kurtçukuru* Köyü, Kastamonu'nun Azdavay ilçesinde *Kurtçular* Köyü, Düzce Merkez'de *Kurtsuyu* Köyü, Kayseri'nin Pınarbaşı, Edirne'nin Uzunköprü, Adana'nın Çukurova ilçelerinde *Kurttepe* Köyü, Kocaeli'nin Kandıra ilçesinde *Kurtyeri* Köyü, Erzincan'ın Refahiye ilçesinde *Kurtbaloğlu*⁴⁸⁹ Köyü, Denizli Merkezde *Karakurt* Mahallesi, Kırşehir Merkez Karalar Köyü'nde *Karakurt* Kaplıcası,⁴⁹⁰ Eskişehir'in Çifteler ilçesinde *Başkurt* Mahallesi, Bolu'nun Gerede ilçesinde

⁴⁸⁸ Sonraları Çobandurağı olarak değiştirilmiştir.

⁴⁸⁹ Sonraları Baloğlu olarak değiştirilmiştir.

⁴⁹⁰ Bu kaplıcanın 1135 yılında Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan tarafından yaptırılarak hizmete açıldığı rivayet edilmektedir. Kaplıca yanında Kalender Karakurt Baba'nın türbesi bulunmaktadır. Yine rivayete göre Kırşehir beylerinden birinin, çocuk sahibi olabilmek için başvurmadığı hekim, hoca ve ilaç kalmaz. Kalender Baba, bu

Aktaşkurtlar Köyü, Konya'nın Selçuklu ilçesinde *Bağrıkurt Köyü*, Aksaray'ın Ağaören ilçesinde *Kurtini Köyü*, Edirne'nin Uzunköprü ilçesinde *Kurdu Köyü*, Elazığ'ın güneydoğusunda Arıcak ilçesinin kuzeyinde *Kurtbelik Dağı*, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesi ve Ağrı Dağı eteklerinde *Kurtkapan Gölü*, Kırşehir Merkez'e bağlı *Kurtbeli Yeniyapan Köyü*⁴⁹¹, Edirne'nin İpsala, İstanbul'un Şişli, Manisa'nın Turgutlu, Uşak'ın Merkez ilçesinde *Bozkurt Mahallesi*, Van'ın Muradiye ilçesinde *Kurdoğan Köyü*, Sivas'ın Kangal ilçesinde *Kurtbayazıt Köyü* adında ilçe, köy, mahalle ve yerleşim yerleri bulunmaktadır.

Ankara'nın Polatlı ilçesinin Gazi Mahallesinde *Gökbörü Sokak*, İstanbul'un Üsküdar ilçesinin İcadiye Mahallesinde *Kurtçelebi Sokak*, İstanbul'un Üsküdar ilçesinin Kandilli Mahallesinde *Kurtbağrı sokak*, İstanbul'un Şişli ilçesinin 19 Mayıs Mahallesinde *Kurtbaba Sokak*, Bursa'nın Yıldırım ilçesinin Zümrütevler Mahallesinde ve Konya'nın Karapınar ilçesinde *Kurtbasan Caddesi*, Van'ın Halilağa Mahallesinde *Kurtbeyoğlu Sokak*, Bursa'nın Yıldırım ilçesinin Arabayatağı mahallesinde *Kurtluk Sokak*, İstanbul'un Beyoğlu ilçesinde *Kurtoğlu Caddesi*, İstanbul'un Kartal ilçesinin Atalar Mahallesinde *Kurtoğlu Sokak*, İstanbul'un Gaziosmanpaşa ilçesinin Bağlarbaşı Mahallesinde *Kurtoğlu Sokak*, İstanbul'un Arnavutköy ilçesinin Ömerli Mahallesinde ve Ankara'nın Pursaklar ilçesinin Saray Fatih Mahallesinde *Kurtini Sokak*, Gaziantep'in İslahiye ilçesinin Hürriyet Mahallesinde *Kurdini Caddesi*, Eskişehir'in Tepebaşı ilçesinin Esentepe Mahallesinde *Kurtpınar Sokak*, Balıkesir'in Atatürk Mahallesinde *Kurtdereli Sokak*, İstanbul'un Beyoğlu ilçesinin Pürtelaş Hasan Efendi Mahallesinde ve Manisa'nın Akhisar ilçesinin Zeytinlioza Mahallesinde *Başkurt Sokak*, İstanbul'un Maltepe ilçesinin Gülsuyu Mahallesinde *Demirkurt Sokak*, Eskişehir'in Tepebaşı ilçesinin Esentepe Mahallesinde ve İstanbul'un Kadıköy ilçesinin Suadiye Mahallesinde *Akkurt Sokak*, İstanbul'un Maltepe ilçesinin Küçükyalı Mahallesinde, Ankara'nın Pursaklar ilçesinin Yıldırım Beyazıt Mahallesinde, Ankara'nın Altındağ ilçesinin Kale Mahallesinde, Eskişehir'in Tepebaşı ilçesinin Kumlube Mahallesinde, Ankara'nın Polatlı ilçesinin Esentepe Mahallesinde *Kurt Sokak* adı ile cadde ve sokak isimleri bulunmaktadır.

beyin rüyasına girer ve sonrasında bir oğlan dünyaya gelir. Çocuk bir müddet sonra hastalanır. Bey, Kalender Baba'nın tarifiyle çocuğunu bir su kenarına bırakır ve akıbetine bakmaz. Çocuk, yara bere içinde hasta bir kurdun, her gün bu su birikintisine girdiğini takip eder ve iyileştiğini görür. Akabinde kurdun yaptığını yapar ve birkaç gün içinde o da iyileşir, babasının yanına döner. Bey, Allah'a şükrederek bu su birikintisini kaplıca olarak tanzim eder ve yanına bir mescit yaptırır. O günden sonra buraya Karakurt Kaplıcası denilmiştir. Yöre halkı burası için “*Dertiler çaresi garip dermanı/Kalender Baba'dır ulun Karakurt*” ve “*Uyuz kurda dertili beyin oğluna/Bin bir derde deva suyun Karakurt*” gibi methiyeler içeren türküler koşmuştur. Baki Yaşa Altınok, **Öyküleriyle Kırşehir Türküleri, Destanları, Ağıtları**, Oba Kitabevi, Ankara 2002, s.250vd.

⁴⁹¹ Bu köyün bulunduğu bölgede çetin bir geçit bulunmaktadır. Yörede derlenen bazı destan ve ağıtlarda “*Aşamadım şu dağların salını/Geçemedim o zalim Kurtbelini*” Altınok, **a.g.e.**, s.125. “*Davranı da emmim oğlu davranı/Kurtbeli'nden gelir yükün kervanı*” ve “*Kurtbeli'nden aşar bizim yolumuz/Beypazarı meskenimiz elimiz*” şeklinde geçmektedir. Altınok, **a.g.e.**, s.158.

4.2. Kişi ve Boy Adları ile Unvanlarda Bozkurt

Batı Köktürk Kağanı Tong Yabgu'nun (618-633)⁴⁹² oğlunun adı Börü Şad'dır. Tong Yabgu, 618'de Kafkaslar üzerine yaptığı harekât neticesinde Tiflis'i ele geçirip geri dönmüş, harekâtı Börü Şad devam ettirmiş ve Agvan (Alban)'ı da almıştır. Böylece Kafkasya, Batı Köktürk Kağanlığı sınırlarına katılmıştır.⁴⁹³

630'da Karadeniz'in kuzeyinde Büyük Bulgar Hanlığını kuran Kubrat'ın adı kaynaklarda “*Kurt*” olarak geçmektedir.⁴⁹⁴ Tuna Bulgarları üzerine çalışmalar yapan C. Todorov, Bulgar/Bolgar adının etimolojisini totemik kökeni itibarıyla “*kurt sürüsü/silah arkadaşı*” biçiminde açıklamaktadır.⁴⁹⁵ Bahşi İman'ın 1680'de yazdığı Çağfar Tarihi adlı eserde, efsaneye göre yaklaşık on beş bin yıl önce tüm İdil-Ural kabilelerini egemenliği altına alan İdel (yedi-el)lilerin bayrağında bir bozkurt başı bulunması sebebiyle o sancağa “*bulg (kurt)+ar (başı)*” adı verildiği öne sürülmüştür.⁴⁹⁶

XI. - XIII. asırlarda Karadeniz'in kuzeyinde varlık gösteren Berendilerin adının börü kökünden geldiği düşünülmektedir.⁴⁹⁷

Selçuk Bey'in beş oğlundan biri olan İnanç (Mûsâ) Yabgu'nun iki oğlu olup, birinin adı Hasan, diğeri de babası tarafından Sistan vilâyetinin işleri için görevlendirilen Böri (Kara Arslan)'dır.⁴⁹⁸

Karahanlı Ali Tegin'in 1034-1035'te ölümünden sonra Karahanlı siyasetinde Gazneliler'e karşı çok etkin bir rol oynayıp, 1038 yılının güzünde Tohâristan ile Huttalan bölgelerine akın yapan beyin adı Nasr Bin Ali oğlu İbrahim olup, unvanı Böri-tekin idi. Böri-tekin 1040 Dandanakan Muharebesi'nde Selçuklular'ın yanında yer alıp Sultan Mes'ud'un ordusuna ağır zayıat verdirmiştir. Selçuklu Türkmenlerinin yardımlarıyla Maverâünnehir'de bir

⁴⁹² Kalankatlı Moses, Tong Yabgu'nun adını Cebu Hakan olarak telaffüz etmiştir. Moses, **a.g.e.**, s.145.

⁴⁹³ Karayev, **a.g.e.**, s.51.

⁴⁹⁴ Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s.13.; Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s.88.

⁴⁹⁵ Mirfatih Z. Zekiye, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, Çev. A. Batur, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2007, s.223.

⁴⁹⁶ Çağfar Tarihi'nde on beş bin yıl gibi bir tarih aralığına dair verilen bilgilerin sahilliği ve etimolojik değerlendirmeler şüpheli olmakla birlikte, eserde kurda yapılan atıf Bulgarların diğr Türk boyları ile olan akrabalıklarını ortaya koymak adına önemlidir. Zekiye, **a.g.e.**, s.322vd.

⁴⁹⁷ Omeljan Pritsak, **Die Bulgarische Fürstenliste Und Die Sprache Der Protobulgaren**, 1955, s.52vd.

⁴⁹⁸ Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.44.; Sümer, **Şahıs Adları II**, s.585.; İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., Birinci Baskı, İstanbul 1972, s.28vd.

müddet hâkimiyet kurduktan sonra İbn'ül Esîr'in verdiği bilgiye göre 1067-1068 yıllarında 70 yaşındayken vefat etmiştir.⁴⁹⁹

Kayıtlara göre sayısı on veya on bir olan Sultan Alp Arslan'ın oğullarından birinin adı Böri-bars'tır.⁵⁰⁰ Alp Arslan'ın ölümünden sonra tahta geçen Melikşah tarafından Herat'a melik tayin edilen Böri-bars⁵⁰¹, yeğeni Berkyaruk'un taht mücadelesi zamanında diğer kardeşi Arslan Argun tarafından öldürülmüştür.⁵⁰² Yine Alp Arslan'ın oğullarından Tekiş'in oğlunun adı Böri-tekin'dir.⁵⁰³

1085 yılı içerisinde Selçuklu topraklarına katılan Âmid (Diyarbakır), Meyâfarikîn (Silvan), Mardin, Hasankeyf ve Cizre dolaylarını fetheden kumandanlar arasında Moncuk Böri de bulunmaktaydı.⁵⁰⁴

Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un (1092-1104) emirlerinden olan Porsuk'un oğullarının adı Zengi ve Akbörü idi.⁵⁰⁵

1128'de Dimaşk atabeği Tuğtekin'in yerine geçerek hüküm süren oğlunun adı Tac el-Mülûk Bûri'dir.(1128-1132)⁵⁰⁶

Ermeni müverrih Vardan'ın verdiği bilgiye göre Dilmaçoğulları'ndan Toğan Arslan'ın oğlunun adı Hüsâmeddevle Kurtı'dır (Ölümü 1143-44).⁵⁰⁷ Yine Eyyubi hükümdarlarından Necmeddin'in Eyyub'un oğullarından ve Selâhaddin Eyyûbi'nin kardeşlerinden birinin adı Böri'dir.⁵⁰⁸ Hatta Selâhaddin Eyyûbi'nin eniştesinin adı, Emîr Er Guş'un oğlu İzzeddin Ak Böri'dir. Emir Kutbettin Kaymaz'a bağlı beylerden biri olan Ak Böri, 1173'de onunla Bağdat'ı terk edenlerden birisi olarak bilinmektedir.⁵⁰⁹ Daha da önemlisi bu adı meşhur edenlerden biri Erbil atabeği olan Muzaffereddin Gök-böri⁵¹⁰(1190-1233)'dir. Zira bu atabeğ kurduğu ilmî, dinî ve hayrî müesseseler ile İslâm dünyasında destanî bir şahsiyet olmuştur.⁵¹¹

⁴⁹⁹ Karayev, **a.g.e.**, s.167vd.; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.59.

⁵⁰⁰ Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.108.

⁵⁰¹ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.44.

⁵⁰² Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.168.; Sümer, **Şahıs Adları II**, s.585.

⁵⁰³ Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.168.; Sümer, **Şahıs Adları II**, s.597.

⁵⁰⁴ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.64.

⁵⁰⁵ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti**, Çev. E. Göksu - H. H. Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010, s.149.

⁵⁰⁶ İbnü'l Esir, **İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Târih Tercümesi X**, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987, s.516vd.; Mateos, **a.g.e.**, s.287.; Coşkun Alptekin, **Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)**, İstanbul 1985, s.87vd.; Coşkun Alptekin, **The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)**, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1978, s.50vd.; Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.89.

⁵⁰⁷ Sümer, **Şahıs Adları II**, s.727vd.

⁵⁰⁸ Eröz, **a.g.e.**, s.79.

⁵⁰⁹ Sümer, **Şahıs Adları II**, s.511.

⁵¹⁰ Şerefname'yi Fransızcaya çevirip notlandıran François Bernard Charmoy, Erbil atabeği Muzaffereddin'in isminin "*Gök-böri*" olmasının kanıtlarını da sunmasına rağmen ilginçtir ki Hammer'in Cihannüma'dan yaptığı tercümeyle esas alarak "*Gök-buzı*" olarak telaffüz etmeyi seçmiştir. Şerafeddin Han, **Şerefname II**, s.90.

⁵¹¹ Kurduğu vakıflar aracılığıyla ülkesinde yaşayan halkı ihya etmiş ve hacılara yardım edip Arafat'da ilk defa sarnıçlar yaptırarak su dağıttırıştır. En önemlisi de Hazreti Muhammed'in doğumu için düzenlediği ve

Kaynaklara göre Kıpçakların on bin çadırılık Al/İl Böri adlı bir oymağı vardır. 1210-1236 yıllarında Hindistan'da hâkimiyet süren Dehli Türk Sultanlığı Memlukları'ndan Şemseddin İl Tutmuş⁵¹² ve 1265'te sultanlık tahtına geçen Gıyaseddin Balaban⁵¹³ bu oymağa mensuptur.⁵¹⁴

1250'lerde, Moğolların Kafkasya'yı istilası sırasında cereyan eden vak'aları kaydeden Genceli Kiragos, Kilikya hükümdarı Hetum'un Batu'yu ziyaretini anlatırken, onun yolculuğu sırasında Alagöz (Arakadz-oden) sancağında Vartanis köyünde “*Kurt*”⁵¹⁵ adlı bir kumandanın hanesine yerleştiğinden bahseder.⁵¹⁶

Şerefname'de belirtilen Hasankeyf aşiretlerinden iki tanesinin adı Büyükkurdli ve Küçükkurdli'dir.⁵¹⁷

Mısır'da hüküm süren Memluklular'ın tarihinde “Kurt” unvanlı iki ayrı şahıs adı görülmektedir. Birincisi 1378'de Kırk Beği adıyla, diğeri de 1379'da bir yörenin valisi olarak atanmış kişi olarak kayıtlıdır.⁵¹⁸

Osmanlı paşidahı I. Mehmed'in Niğbolu Sancakbeyi olup daha sonra Şehzade Mustafa ile birlikte isyana kalkışan Cüneyd Bey'in oğlunun adı Kurd Bey idi.⁵¹⁹

Osmanlı-Memluk-Akkoyunlu ve Safevi devletleri arasında mahir bir siyaset izleyen Dulkadiroğlu Alaüddevle Bozkurt Bey (1480-1515), kızı Ayşe Hatun'u Sultan II. Bayezid (1481-1512) ile evlendirerek onun kayınpederi ve dolayısıyla Yavuz Sultan Selim'in dedesi olmuştur.⁵²⁰

günümüzde daha yaygın bir ifadeyle “*kandil*” olarak bilinen mevlid törenleridir. Nitekim Ebu'l-Hatâb bin Dahye'nin kaleme aldığı “*el-Tenvir fi Mevlid el-Beşîr*” adlı eser ilk mevlid kitabı olup, kendisine ithaf edilmiştir. Bu eser maalesef günümüze ulaşamamıştır. Gök-böri'nin bu kandillerde müziği ihmal etmemesi ve bizzat semâ etmesi ise devrin İslâm anlayışı açısından ayrıca kayda değerdir. Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.252 vd.

⁵¹² Sümer, **Şahıs Adları II**, s.568vd.

⁵¹³ Sümer, **Şahıs Adları II**, s.564vd.

⁵¹⁴ Maulana Minhaj-ud-din Abu-Umar-ı Usman, **Tabakat-ı Nasırı : A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, Including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) II**, Nşr. H. G. Raverty, Kalküta 1864, s.800vd.

⁵¹⁵ Kiragos, Kurt isimli kumandanın aslen Ermeni olduğunu ifade etse bu kişi kuvvetle muhtemel Gregoryen mezhebine mensup Türklerden biri olmalıdır.

⁵¹⁶ Oktay, **a.g.e.**, s.82.

⁵¹⁷ Şerafeddin Han, **Şerefname II**, s.92vd.

⁵¹⁸ Faruk Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I**, TDAV Yay., İstanbul 1999, s.389.

⁵¹⁹ Dukas, **Bizans Tarihi**, Çev. Vladimir Mirmiroğlu, İFD İstanbul Enst. Yay., İstanbul 1956, s.115. Bu ad *Kurt Hasan Paşa* olarak da geçmektedir. İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s.191.

⁵²⁰ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s.263. Alaüddevle Bozkurt Bey dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Refet Yinanç, **Dulkadirli Beyliği**, TTK Yay., Ankara 1989, s.77-99.; İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi II**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s.171.

1517 Mercidabık Savaşı'nda Memluklu Tomanbay'ın (1516-17), Osmanlı ordusunun merkezine hücum ettirip Yavuz Sultan Selim'i öldürtmeyi planladığı birlikleri idare eden en cesur beylerden birinin adı Alanbay, diğerinin ise Kurtbay idi.⁵²¹

Barbaros Hayreddin Paşa'nın önde gelen yedi reisinden biri olan ve 1522 yılındaki Rodos kuşatmasını büyük bir başarıyla idare eden ünlü Türk denizcisinin adı Kurtoğlu Muslihiddin Reis'tir. Babasının adı Kurt Ahmet, oğlunun adı ise Kurtoğlu Hızır Hayreddin Reis olarak bilinmektedir.⁵²² Bu isim Bizans kroniklerinde "Kourtouglis" olarak geçmektedir.⁵²³

XVI. yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerine göre Anadolu'da çeşitli Oğuz Boylarına bağlı cemaatlerin içerisinde kurt adını taşıyanların çok sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır; Yıva, Avşar, Çepni, Beğdilli, Peçenek ve Eymür boylarının İçel Yörükleri taifesine bağlı Kurd Cemaati, Yıva boyundan İçel Yörükleri taifesine bağlı Kurd Efendi Beğ Cemaati, Bayad boyuna bağlı Kurd Evlâdı Cemaati, Kınık boyunun Maraş Yörükleri taifesine bağlı Kurd ve Eşreflü Cemaati, Yüreğir boyuna bağlı Kurd Viranı Cemaati, Varsak boyunun Yüzdepâre Yörükleri taifesine bağlı Kurdbaş Cemaati, Varsak boyuna bağlı Kurdbaşlu Cemaati, Avşar boyunun Uçarı Boyu taifesine bağlı Kurdeu Cemaati, İğdir boyuna bağlı Kurddutan Yörükleri Cemaati, Eymür boyunun Ulu Yörük taifesine bağlı Kurdlar cemaati, Avşar ve Eymür boyunun Maraş Yörükleri taifesine bağlı Kurdlu Cemaati, Avşar ve Yıva boyunun Dulkadırlı Türkmenleri ile İçel Yörükleri taifesine bağlı Kurdoğlu Cemaati ve Maraş Yörükleri taifesine bağlı Kurdgöz Cemaati.⁵²⁴

XVI. yüzyılda Suriye'nin kuzeyinde, Akçakale-Rakka arasındaki topraklara iskân edilen Oğuzlar'ın Beğ-Dili boyunun başındaki beylerinden Boz-Koyunlu Firûz Beğ oğlu Şâhin Bey'in kardeşinin adı Kurt Beğ idi.⁵²⁵

XVI. yüzyılda Celalî isyanları baş verdiğinde Niğde sancağına tayin olunan mütesellimin adı Kurd olduğu gibi Bozok, Kayseri, Niğde ve Kırşehir sancaklarının muhafızı da Kurt Ahmed Paşa idi.⁵²⁶

Türbesi Amasya Hızırpaşa Mahallesinde bulunan ve Fatih Sultan Mehmed'in Hocası Akşemseddin'in babası olan Şeyh Hamza'nın lâkabı Kurtboğan'dır. Menkıbeye göre Şeyh

⁵²¹ Güngör, **Türkler**, s.268.; Sümer, **Şahıs Adları I**, s.447.; Danişmend, **İOTK II**, s.33.

⁵²² Şerafettin Turan, "Hızır Hayreddin Reis", **TDVİA**, C. XVII, s.416.; Danişmend, **İOTK II**, s.78. G. Moravcsik Kurtoğlu Muslihiddin Reis'i, oğlu Kurdoğlu Hızır Hayreddin ile karıştırmıştır. İkisini aynı kişi gibi göstermesi tarihi gerçeklere uygun değildir.

⁵²³ Şahin Kılıç, **Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina Breviora) Osmanlı Tarihinin Bizanslı Kaynakları**, İthaki Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2013, s.119.

⁵²⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) IV**, TTK Yay., Ankara 2009, s. 1542vd.

⁵²⁵ Sümer, **Oğuzlar**, s.303.

⁵²⁶ Mustafa Akdağ, **Celâlî İsyânları (1550-1603)**, AÜ DTCF Yay, Ankara 1963, s.233vd.

Hamza'nın ölümünün gecesinde mezarını kazıp cesedi çıkarmaya gelen kurdu mezardan çıkararak öldürür. Bu yüzden ölümünden sonra Kurtboğan Şeyh Hamza olarak anılır.⁵²⁷

1878 yılında Erzurum valisi olan ve Van ile Bâyezid civarlarında Ruslara karşı ordu tertibatı düzenleyen Osmanlı müşirinin adı Kurd İsmail Paşa idi.⁵²⁸

Kırşehir'in Mucur ilçesi ve çevresindeki köylerde meskûn Karacakurt Türkmen aşiretinden köyler bulunmaktadır.⁵²⁹

Kazakların Kişi-Cüs (Küçük Cüz)'üne bağlı yedi soydan biri olan Bay-Ulılar'ın bir boyunun adı Kızıl-Kurt'tur.⁵³⁰

5. TÜRKLERİN KURT BAŞLI SANCAKLARI

Bozkurdun kendilerine Tanrı tarafından ata ve kılavuz olarak belirlendiğine inanan Türkler, Hun devrinden beri çeşitli tuğ, sancak ve bayraklar kullanmışlardır. M.Ö. 121 yılına dair bir kayda göre Hunların batıdaki beylerbeyinin otağının önünde kılıklı bir tuğ, bayrak ve davul bulunurdu. Hun savaşçıları bu hükümdarlık alâmetlerinin önünde çetin savaşlar geçirirdi.⁵³¹

Köktürkler çağına gelindiğinde farklı özelliklerde tuğ ve sembollerin içerisinde kurt başlı sancakların devletlerarası protokolde oldukça ehemmiyet kazandığı görülmektedir. 567 yılında Batı Köktürk ülkesini ziyaret ederek İstemi Kağan'ın görkemli otağlarını gören Bizans elçisi Zemarkhos, kağanın altından yapılmış kurt başlı sancaklarından bahsetmiştir.⁵³² Köktürk çağında devlet, makam ve rütbe sahibi olmanın en önemli yollarından biri kurt başlı sancağa sahip olmaktır. Yalnızca bu sancağa sahip olan kişi veya boy, kağan/kağanlık sahibi olabilirdi. Kurt başlı sancağın Köktürk-Çin ikili siyasetinde de çok etkin bir rol oynadığı aşîkârdır. Bir kağan tahta çıktığı zaman Çin imparatoru bir elçi vasıtasıyla kağana bir davul, boru ve bayrak göndererek kağanlığını tanıdığını bildirirdi.⁵³³ Bundan farklı olarak çoğu zaman bölüp yönetme kuralını uygulayan Çinliler, isyan eden Türk prenslerinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmek

⁵²⁷ Tanyu, **a.g.e.**, s.105.

⁵²⁸ İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s.300.

⁵²⁹ Altınok, **a.g.e.**, s.250.

⁵³⁰ Radloff, **Sibiryadan II**, s.239.

⁵³¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VIII**, Kültür Bakanlığı Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000, s.210.

⁵³² Ögel, **TKTG VI**, s.17.

⁵³³ Ögel, **TKTG VI**, s.9vd. Tahta çıkan hükümdara bayrak ve davul verilmesi geleneği kadîm bir Türk âdeti olup, Osman Gâzî'nin tahta çıkışında da gerçekleşmiştir. 1289 yılında sancak beyliğine getirilen Osman Gâzî'ye beylik alâmetleri olarak Selçuklular tarafından ak sancak, tuğ ve tabılhane (mehter) gönderilmiştir. Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi I**, TTK Yay., Ankara 2010, s.45.; Ögel, **TKTG VI**, s.168.

için kurt başlı bayrak ve davul göndermişlerdir. Resmen 582 yılında bölünen Köktürk kağanlığının batı kanadın kağanı Tardu'nun otağına gelen Çin elçisi Yüan Huei, Çin imparatoru adına saygı sembolü olarak kurt başlı bir sancak hediye etmiştir.⁵³⁴ 617 yılında Çin'e isyan ederek Köktürk kağanı Shih-pi'ye sığınan Liang Shih-tu veya Liu Wu-Çov isimli bir generale, kağan tarafından kurt başlı sancak ile birlikte Tardu Bilge Kağan unvanı verilmiştir.⁵³⁵ Hanedan yıllıklarında verilen bilgilere göre Çin sarayında Türk diline ve giyim biçimine özenen küçük yaşta bir prens, beş çocuktan birer boy kurgulayıp, her bir çocuk için kurt başlı bayrak vermiş ve birer çadır kurdurmuştu.⁵³⁶ Doğu Köktürk kağanlığı 638 yılında yıkıldığında Çin imparatoru, kendisine bağlı olan Türk prensi Pa-ç'u Si şe-hu (Sir Yabgu)'ya k'o-han (kağan) olması için dört kurt başlı sancak ve dört davul vermiştir. Hie-li-pi mo-ho-tu şe-hu (İlteber Bagatur Yabgu)'ya ise iki kurt başlı sancak ve iki davul vermiştir.⁵³⁷

Kazakistan'ın güneydoğusundaki Kuljabası Dağı'nda kaya üzerine oyma tekniği ile yapılmış, elinde kurt başlı sancak olduğu düşünülen VI. ve VIII. yüzyıla tarihlendirilen süvari tasviri⁵³⁸

Kurt başlı sancağa dair en fazla vesika ve kalıntı Uygurlar zamanına aittir. Çin kaynaklarındaki bir bilgiye göre Uygur kağanı Moyun-çur (745-759), esir aldığı bir Çinli komutanı kurt başlı sancağın önünde saygı göstermeye zorlamıştır.⁵³⁹ Bu bilginin yanı sıra Uygur Kağanlığı çağına dair çok sayıda arkeolojik kalıntı, duvar resmi ve fresk bulunmaktadır.

⁵³⁴ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. M. Koç, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2013, s.282.; Ögel, **TKTG VIII**, s.41vd.

⁵³⁵ Mau-Tsai, **a.g.e.**, s.119vd.; Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s.47.

⁵³⁶ Ögel, **TKTG VI**, s.15.

⁵³⁷ Chavannes, **a.g.e.**, s.378.; Ögel, **TKTG VIII**, s.42.

⁵³⁸ İbekeyeva, **a.g.t.**, s.211.

⁵³⁹ Ögel, **TKTG VI**, s.17.

Budizm ve Maniheizm inancını benimseyen Uygurlarda kurt başlı sancakların ve bunu tasvir eden kalıntıların bulunması, Köktürk döneminin bariz izleridir. Bu da tarih boyunca farklı inanç gruplarına dâhil olan Türklerin kadîm geleneklerini hiçbir zaman unutmadığını göstermektedir.

Doğu Türkistan'daki Kızıl Harabeleri'nin Kumrular oyuğunda, başında halesi olan bir alpin kurt başlı sancak tutmakta olduğunu gösteren duvar resmi⁵⁴⁰

⁵⁴⁰ Albert Grünwedel, *Alt buddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan*, 1912, s.123; Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yay., İstanbul 2003, s.287.

Doğu Türkistan Bezeklik tapınağındaki duvar resimlerinde alp ve kurt başı tasviri⁵⁴¹

Doğu Türkistan'daki Kiriş Harabeleri'nin Çelenkli Kumrular oyuğundan elinde kurt başlı töşden müteşekkil bir tuğ tutan ve ayakları ile devenin üzerinde duran, başı yılan haleli bir alp tasviri⁵⁴²

⁵⁴¹ Grünwedel, **a.g.e.**, s.131.; Esin, **Türklerde Maddi Kültür**, s.287.

⁵⁴² Grünwedel, **a.g.e.**, s.189.; Esin, **Türklerde Maddi Kültür**, s.287.

Doğu Türkistan Bezeklik tapınağındaki duvar resimlerinde Buda ve Mani dinine mensup
Uygurların kurt başlı sancağı⁵⁴³

Doğu Türkistan Bezeklik tapınağındaki duvar resimlerinde Buda ve Mani dinine mensup
Uygurlar dönemine ait kurt tasvirli duvar freski⁵⁴⁴

⁵⁴³ Grünwedel, **a.g.e.**, s.304.; Esin, **Türklerde Maddi Kültür**, s.287.

⁵⁴⁴ Grünwedel, **a.g.e.**, s.255.

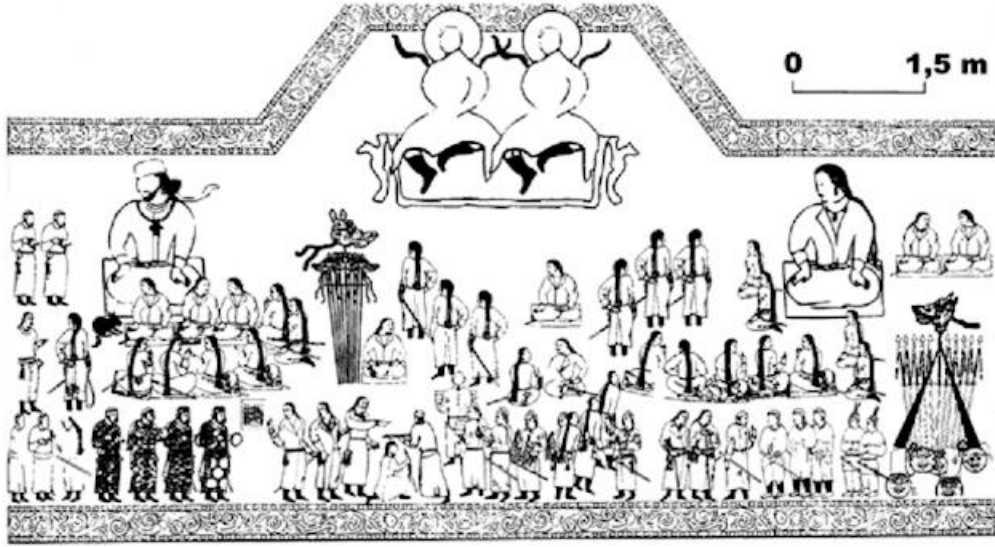
Kazakistan Devlet Müzesinde sergilenmek üzere Mikhail Viktorovich Gorelik tarafından yapılan kurt başlı sancak rekonstrüksiyonu⁵⁴⁵

X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarında yaşayan Firdevsî'nin Gazneli Sultan Mahmud'a sunduğu, İran mitolojisinin en önemli eserlerinden biri olan Şahnâme adlı eserinde İran ve Turan cenkleri hakkında detaylı malûmat verilir. Eserin birçok yerinde hem Farsların hem de Türklerin yer yer kurt tasvirli bayraklar kullandığına tesadüf etmekteyiz. “*Gîv'in arkasında duran adamların elinde, üzerinde kurt resmi bulunan bir bayrak vardı.*”⁵⁴⁶ ve “*Ordunun arasından ay gibi birçok bayrak görünüyor. Bunların en öndekinin üstünde kurt, biraz daha geridekinin üstünde ay, bir başkasının üstünde de ejderha, onun üstünde de altından yapılmış bir aslan resmi var!*”⁵⁴⁷ bölümleri bunun açık örneklerindendir.

⁵⁴⁵ İbekeyeva, **a.g.t.**, s.327.

⁵⁴⁶ Firdevsî, **a.g.e.**, s.589.

⁵⁴⁷ Firdevsî, **a.g.e.**, s.682.

Semerkant'ta Efrasiyab müzesinde bulunan büyükelçiler salonunun batı duvarında bulunan VII. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen resimde yer alan kurt başlı sancaklar⁵⁴⁸

Hammer'in Osmanlı Tarihi'nde, "*Türkler, tarihte ilk zuhurlarından beri sancak makamında bir kurt taşırdı. Mitridat'ın sözlerine göre, bu kavim kurt gibi cesur, onun gibi kana ve yağmaya hırslı, onun kadar açgözlüdür.*"⁵⁴⁹ denilmektedir. Bu ifadelerle göre Türklerin kurt başlı sancaklarının varlığı Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında dahi görülmektedir.

⁵⁴⁸ Sergey A. Yatsenko, "Çin Sanatında Erken Dönem Türk Erkeğinin Giyim Kuşamı 6. yy'ın İkinci Yarısı- 8. yy'ın İlk Yarısı (Ötekilerin İmajları)-II", Çev. H. Karataş, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C. III, S. 11, s.120.

⁵⁴⁹ Joseph Von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi II**, 2008, s.207.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂMÎ TÜRK KÜLTÜRÜNDE BOZKURT

1. SELÇUKLU DEVRİNDE BOZKURT

V. yüzyıldan sonra Tölös-Tarduş gibi birçok sınıflandırmaya tabi tutulan Türk toplulukları ayrıca bir de arslanlar ve börüler diye adlandırıldılar. Bunlar A-shih-na'lar (Aşina) ve A-shih-te'ler (Aşite)dir. Doğu Türkleri kendilerini börüler, batı Türkleri de arslanlar olarak andılar. Doğuda Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra ortaya çıkan Türgiş, Karluk, Kara-Hanlı, Gazneli, Selçuklu gibi Türk sülaleleri buna bağlı olarak arslan motifini ön plana çıkardılar ve bunun yaygınlaşmasına aracı oldular.⁵⁵⁰

Selçuklular zamanında her ne kadar bozkurdun yerini “arslan” ismi ve unvanları almış olsa da özellikle börü isminin dikkate değer miktarda kullanıldığını görmekteyiz. Bu hususa çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak değinilmiştir. Bunun yanı sıra devrin tarihi kaynaklarında Selçuklu beylerinin ve askerlerinin sıklıkla kurda benzetildiğine ve bozkurt efsanesinin Selçuklular arasında yaşadığına⁵⁵¹ şahit olmaktayız.

Arisdagues de Lasdiverd, Tuğrul Bey zamanında İbrahim Yinal komutasındaki Selçuklu ordusunun Güney Kafkasya ve Anadolu üzerine yürüyüşünü anlatırken Vaspurakan bölgesine girişini “*Selçuklu reisleri 'aç kurtlar' gibi girmişlerdi*” şeklinde ifade eder.⁵⁵²

1147 yılındaki Haçlı Seferi sırasında Frigya bölgesinde Pamplanes/Mablanis (Kaplan) komutasındaki Selçuklu ordusu ile karşılaşan Fransa Kralı VII. Louis, onlar için “*kurt yavruları*” ifadesini kullanmıştır.⁵⁵³

II. Kılıç Arslan'ın Bizanslılar'a karşı 1176 zaferini tebşir ve tebrik eden ve aslen Türk olan şair İbn Ta'avizi, halifenin ordusundaki Türk askerlerini tasvir ederken “*Senin ordundaki Türk arslanları kargıların teşkil ettiği ormandan başka orman bilmezler. Ceylan gibi iseler de saldırış zamanında kurtlar gibi hamle yaparlar. Savaşta onun etrafını ay parçası gibi güzel Türk gençleri kuşatırlar. Başlarında tulga, vücutlarında zırh bulunan bu askerler fidan boylu, fakat demir gibidirler*” der.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ Gömeç, **a.g.m.**, s.77-85.

⁵⁵¹ Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, s.117; Bu konu çalışmanın Türk tarihinin Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarında bozkurt başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

⁵⁵² Agacanova, **a.g.e.**, s.319.

⁵⁵³ Niketas, **a.g.e.**, s.47.; Batur, **a.g.e.**, s.19.; Tülüce, **a.g.e.**, s.135vd.

⁵⁵⁴ Şerafeddin Yaltkaya, “Türlere Dair Arapça Şiirler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. V, İstanbul 1936, s.324; Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I**, İstanbul 1969, s.184.

2. OSMANLI DÖNEMİNDE BOZKURT

Yaygın kanaate göre bozkurdun izleri Türklerin İslâmiyet'i kabulü ve sonrasındaki süreçte kademeli olarak azalmaya başlamıştır. Bu görüşü bütünüyle kabul etmek doğru değildir. Zira aşağıda görüleceği üzere, İslâm dini ile birlikte hâkimiyet sahaları bakımından Arap ve Fars kültürünün baskın tesirinde kalan Selçuklular ve bağlı devletlerde bile börü adı ve unvanı sıkça kullanılmıştır. Selçukluların atalarının menşe efsanelerini bildiklerine ve onun hatırasını saygıyla yaşattıklarına şüphe yoktur.

Hatta Türk devlet geleneğinin kesintisiz bir halkası olan Selçuklular gibi Osmanlıların da bozkurt inanç ve imgesini sürdürdüğü görülmektedir. Hun ve Köktürklerin kurt başlı tuğları, yerini farklı renk ve sembollerle bezeli sancaklara bırakmış olsa da bozkurdun millet hafızasındaki yeri ve önemi değişmemiştir. Hâkimiyet sahası genişledikçe çok uluslu ve çok kültürlü bir yapıya bürünen Osmanlılar, her ne olursa olsun hem batıda hem de doğuda “*Türk İmparatorluğu*” olarak tanınıyordu. Türkler teşbihte hata edilmeden kurtlara benzetiliyordu. II. Murad zamanında Macaristan seferine çıkan İshak Bey ile Timurtaş-oğlu Osman Çelebi kumandasındaki orduyu gören Macarların, Türk ordusu görünür görünmez, “*kurt geliyor*” diye bağrışarak kaçışmaya başladıklarına dair rivayetler⁵⁵⁵ XX. asra kadar gelebilmiştir.

Sultan I. Murad zamanındaki vak'alar hakkında bilgi veren Dukas Kroniğinde, 1389 yılındaki Kosova Savaşı'nda Sultan Murad'ın şehadeti sonrasında cereyan eden hadiselerin tasviri dikkat çekicidir. Dukas, hükümdarın suikast ile şehid edilmesinin şokunu üzerinde taşıyan Türklerin “*ordugâhın ortasında bir çadır kurarak, yarı ölü halde bulunan Murad'ı içine koyduklarını ve hiçbir tehlikeyi nazar-ı itibara almayarak, kudurmuş kurtlar gibi, düşman ordusuna hücum ettiklerini*” bildirir.⁵⁵⁶

Aydınolu Umur Bey'in 1348 yılında İzmir'deki Kadife Kale üzerinde Haçlı kuvvetleri ile mücadelesi hakkında bilgi veren Dukas kroniğinde, “*Umur Bey'in bir Licos/Lycus (Kurt) gibi taarruz ederek, kudurmuş kurt gibi, askerinin önünde kale duvarlarına çıktığını*” anlatan ifadeler dikkat çekicidir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ Hammer, **Osmanlı Tarihi II**, s.207.; Danişmend, **İOTK I**, s.205.; Batur, **a.g.e**, s.19.

⁵⁵⁶ Dukas, **Bizans Tarihi**, Çev. Vladimir Mirmiroğlu, İFD İstanbul Enst. Yay., İstanbul 1956, s.7.

⁵⁵⁷ Dukas, **a.g.e**, s.16.

Osmanlı padişahı I. Mehmed'in Bizans imparatoru II. Manuel'e yazdığı mektupta Şehzade Mustafa'yı bir kurt olarak nitelendirmesi oldukça dikkat çekicidir.⁵⁵⁸

I. Mehmed, Bizans imparatoruna yazdığı mektupta; *"Asaletmeap imparator! Avlanmak için araziye çıktığım zaman, bir kurdun takibine koyuldum, avım avucumun içinde bulunduğu bir sırada, bu av atladı ve senin mandıranın (memleketinin) içine girerek kurtuldu. Bu takdirde ileride senin ve benim memleketlerimizde halkımızın ifsadına sebebiyet vermemesi için bu avımın bana teslim olunmasını istiyorum."* demiştir. II. Manuel ise cevabında; *"Benim mandıra girip kurtulmuş olan av, bir kurt ise de ben sakın ve insan sever bir adam olduğumdan ve başkalarının katlinden memnuniyet hisseden insanlardan bulunmadığımdan, kurdun kurtarıcısı olacağım, ona hıyanet etmeyeceğim. Ben bunu elimin altında mahpus olarak muhafaza edersem, senin için bu kadarı kâfidir. Bu suretle, ne senin işlerine karışabilir ne de iradeni ifsat edebilir. Böylece hükümdarlığın devam ettikçe ve ömrünün sonuna kadar aramızda mevcut ve yeminler ile teyit olunmuş muâhedelerimiz ahkâmı dairesinde sulh ve musâlemetle hükûmet sürersin"* demiştir.⁵⁵⁹

Bizans tarihçisi Dukas, Sultan II. Mehmed'in pek ince siyasetini takdir ederek onun *"doğmadan evvel kurt iken kuzu postunu giyinerek"* düşmanları ile münasebet kurduğunu anlatmaktadır. Hatta Türk hükümdarının değiştiğini haber alan Bizanslıların, hem taziye hem de tebrik için elçiler göndermesini *"kimler kime?"* sorusunun cevabı olarak *"kuzular kurda, serçe kuşu yılana, can çekişenler ölüme!"* şeklinde tasvir etmektedir.⁵⁶⁰

Türklerin 1453 yılında İstanbul'u fethi sonrasında Bizans'ın sonunun geldiğini sezen Dukas, II. Mehmed'in hoşgörülü ve insanî yaklaşımına inanmamış ve onu yine *"koyun postuna bürünmüş kurt"* olarak tasvir etmiştir.⁵⁶¹

⁵⁵⁸ 1402 yılındaki Ankara Savaşı'ndan sonra fetret devrine giren Osmanlı Devleti, I. Bayezid'in oğulları arasında vuku bulan taht mücadelelerinin sonucunda I. Mehmed tarafından tekrar toparlanmıştır. Otoriteyi sağlamaya çalışan I. Mehmed, hem Bizans ve diğer Haçlı devletleriyle hem de Şehzade Mustafa ve çevresinde şekillenen iç isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kaynaklarda I. Bayezid'in oğlu ya da "Düzmece Mustafa" adıyla zikredilen Şehzade Mustafa, 1416 yılında Şeyh Bedrettin ve Cüneyd Bey gibi nüfuzlu isimlerin de desteğini alarak Balkanlar üzerinden isyan hareketi başlatmıştır. İsyanının sonucunda Bizans'a sığınmak zorunda kalan Şehzade Mustafa ve Cüneyd Bey'in iadesi için I. Mehmed ile Bizans imparatoru II. Manuel karşılıklı mektuplaşmışlardır. Bkz. Ferhan K. Mollaoğlu, "Düzmece Olarak Anılan Mustafa Çelebi ve Bizans (1415-1416/17)", *AÜ DTCF Dergisi*, C. XLIX, S. 2, s.177.

⁵⁵⁹ Dukas, *a.g.e.*, s.89.

⁵⁶⁰ II. Murad'ın ölümünden sonra Osmanlı tahtına II. Mehmed geçmişti. Damadı olan II. Murad'ın vefatı dolayısıyla Osmanlı ülkesine bir taziye heyeti gönderen Sırp despotu, II. Mehmed zamanında da sulhun ve ittifakların devam etmesini ve ayrıca dul kalan kızının geri gönderilmesini istemiştir. II. Mehmed ise onun tüm isteklerini itirazsız kabul ederek en azından tahtını sağlama alıncaya kadar iyi geçinmek niyetinde olduğunu göstermek istemiştir. Dukas, *a.g.e.*, s.141.

⁵⁶¹ Dukas, *a.g.e.*, s.186.

1481 yılında Fatih Sultan Mehmed'in ölümünü haber veren Bizans kroniklerinden biri ise, “*vahşi kurt ve gaddar canavar Emir Machametes 6989 (1481) yılında öldü*” şeklinde haber vermektedir.⁵⁶²

XV. yüzyılda Anadolu'da söylenen “*Kurt bağarsuğundan kırış düzüp, kopuza taksalar da çalsalar, çalsalar kalan kopuz kılları kırıla*” sözlerinden kopuz tellerinin yapımında kurt bağırsağı kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁶³

1553 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Halep üzerinden İran'a yaptığı sefer çerçevesinde, Suşehri'nde yapılan bir ordu alayında Rumeli Beylerbeyi Sokullu Mehmet Paşa'nın “*kaplan postlu, kurt taclu, çekirdek mahmuzlu, tekne kalkanlu, demir eldivenli, ak ve kırmızı bayraklı*” askerlerinin göz kamaştırdığı ifade edilir. Ayrıca süvari kıt'alarının tulgalarında tilki ve kurt kuyukları takılıdır.⁵⁶⁴

1622 yılında talihsiz bir şekilde öldürülen II. Osman, Hammer'in kaydına göre At Meydanı'nda yer alan iki sütun yanında dişi kurt ve sırtlan heykellerinin arasında asılmıştır.⁵⁶⁵ Muhtemelen Bizans döneminden kalmış olan bu dişi kurt heykelinin, yaklaşık yüz yetmiş yıl sonra bile Müslümanlığın simgesi durumundaki Türk Devleti'nin payitahtında muhafaza ediliyor olması da ayrıca kayda değerdir.

Osmanlıların tebaası olan Anadolu Türkmenleri, şüphesiz ki kadim Türk kültürünü yaşatan ve muhafaza eden başlıca topluluktur. İslâm'ı Türkçe yorumlayan ve yaşayan Türkmenler, atalar kültürünü ve kamlık geleneklerini de içinde barındıran bir inanç sistemini yaşamaktaydılar. Dolayısıyla bu inanç sistemi içerisinde bozkurdun yeri ve rolü yadsınmamıştır. Bu çağda yaşamış Karacaoğlu, Pir Sultan Abdal ve Dadaloğlu gibi Türkmen ozanları, değişlerinde bozkurt motifini sıklıkla işlemişlerdir.

Üç kıtada, milyonlarca kilometrekarelik saha üzerinde hâkimiyet kuran Osmanlı Devleti'ni iç siyasette en çok uğraştıran Türkmenler olmuştur. Devletin Türk karakterini kaybetme tehlikesi karşısında bir refleks unsuru olarak sıkça tepki gösteren Türkmenlerin isyan ve istikrarsızlıklarıyla karşı karşıya kalan Osmanlı, farklı zamanlarda türlü iskân politikaları izlemiş ve sonuç almaya çalışmıştır. Bu amaçla 1696'da Dulkadirli Türkmenleri Suriye'nin Rakka bölgesine sürgün edilmiştir. O devirde Türkmenler arasında yaşayan Ozan Budala bu sürgün hadisesini anlatırken,

⁵⁶² Kılıç, **a.g.e.**, s.269.

⁵⁶³ Ögel, **TKTG IX**, s.26.

⁵⁶⁴ Danişmend, **İOTK II**, s.289.

⁵⁶⁵ Hammer, **Osmanlı Tarihi VIII**, s.228.

*“Saluca Karahöyük belli yurtları
Aldı beni Beğdili’nin dertleri
Çöle düştü Beğdili’nin kurtları
Rakka çölünün kurdu Beğdili” demiştir.*

Suriye’nin sığacağına ve çöl şartlarına dayanamayıp geri dönmek isteyen Türkmenler, Rakka Valisi Yusuf Paşa’nın sert tedbirlerine maruz kalmışlardır. Bu sert tedbirlerle en çok karşı karşıya kalan Beğdili Aşireti idi. İsyanın bedelini idamla ödeyen Beğdili obalarının reisleri arasında Kurd Karaca Bey de bulunmaktaydı. Rivayete göre; *“Bu sırada kocası öldürülen Beğdili aşiret reisinin hanımı üçüz oğlan doğurmuştur. Çocuklarının öldürüleceğinden endişe eden kadın, sürgüne gitmeden önce çocukları dağdaki bir mağaraya götürür, bırakır. Birkaç yıl sonra Beğdili aşireti sürgünden eski yurtlarına döner. Hizmetçisi kadınla birlikte çocukları bıraktığı mağaraya giden anne gördüğü manzara karşısında gözlerine inanamaz. Üç oğlu da ellerinin başparmağını emerek sıhhatlice yaşamaktadırlar. Çocukların kimler tarafından korunup beslendiğini öğrenmek isteyen anne, bir kenara gizlenir, beklemeye başlar. Gün batarken bir kurt ağzında yiyecek gelir ve çocukları besler. Üç oğlunu alıp çadırına dönen anne, kara yağız kıllı oğluna Kurt Karaca, ince uzun sırim gibi oğluna Cerid, kafası iri boynu ince oğluna Boynuince diye isim verir. Daha sonra Türkmen obaları içinde bu üç kardeşin obaları “Karaca Kurt”, “Cerid” ve “Boynuinceli” olarak anılır.”*⁵⁶⁶ Anlatımdan açıkça anlaşılacağı üzere, XVII. yüzyılın sonlarına ait bu Anadolu Türkmen söylencesi, kadim bozkurt efsanesinin Türk boyları arasında yaşatıldığının kanıtıdır. Soyun devamlılığını sağlayacak çocukların yok olmak üzereyken bir mağaraya saklanması ve kurt tarafından beslenip büyütülmesi hikâyesi, yazılı olarak ilk kez Chou Shu’da⁵⁶⁷ karşımıza çıkan Türk menşeli efsanesinin yaklaşık bin yıl sonra görülen varyantından başka bir şey değildir.

XVIII. yüzyılda bugünkü İran’da Avşar Hanedanlığı’nı kuran Nâdir Şah ile Osmanlı padişahı I. Mahmud, Hac yollarının emniyeti, karşılıklı sınır güvenliği ve birtakım anlaşmalarda bulunmak üzere mektuplar yoluyla görüşmelerde bulunmuşlardır. 1736 yılında Vezîr-i mükerrer Mustafa Paşa eliyle Sultan I. Mahmud tarafından Nâdir Şah’a gönderilen ahidnâmede *“bir arada bulunmadıkları takdirde hangi tarafta bulunsalar onları kurt kapar”*

⁵⁶⁶ Altınok, a.g.e., s.37vd.

⁵⁶⁷ Liu Mau-Tsai, a.g.e., s.13vd.

Hadis-i Şerîf'inden bahsedilmiştir.⁵⁶⁸ Tefrikanın zararlarını ifade etmek için ahidnâmede yer alan Hadis-i Şerîf, Türk kültür coğrafyasında farklı söylenişleriyle karşımıza çıkan “*ayrılğannı ayuv aşar, bölüngenni börü*” atasözünü hatırlatmaktadır. Yine Anadolu’da sıklıkla kullanılan “*sürüden ayrılanı kurt kapar*” atasözü de bu minvaldedir.

Osmanlı Devleti’nin yirmibeşinci padişahı III. Osman, 1757 yılında uyluk kemiğinde oluşan bir tür tümörün sebep olduğu “*kurt uru=loupe*” denilen bir hastalık sonucu vefat etmiştir.⁵⁶⁹

1828 Türk-Rus savaşında, Ahıska’da yapılan kahramanca savunma üzerine söylenen ve yazarı bilinmeyen koçaklamada;

*“Gaziler bakmaz geriye
Sanki kurt girmiş sürüye
Aldı Moskof’u ariya
Vurdu Moskof’u Ahıska”*⁵⁷⁰ denilmiştir.

Ahıska ve civarının 1828 yılında Ruslar tarafından işgali üzerine söylenen bir ağıtta ise;

*“Zağ’a kalmaz şahin yurdu
Gelir şol Al’Osman kurdu
Kem talihtir aldı verdi
Kaldı Moskof’a Ahıska”*⁵⁷¹ denmiştir.

1877-78 yıllarında Ruslar’ın Kars’ı muhasarası sırasında Çıldırılı Âşık Şenlik, millî teşkilatlanmayı kuvvetlendirmek için “93 Koçaklaması” olarak da bilinen ve marş haline dönüşen dörtlüklerinden birinde;

*“Ben-Asfer’dir bilin Urusun aslı
Orman yabanisi, balıkçı nesli
Hınzır sürüsüne dalın kurt misli
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana”*⁵⁷² der.

⁵⁶⁸ BOA, I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları; 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri, Yay. Haz. İ. Küreli - İ. Türe, vd., İstanbul 2014, s.37.

⁵⁶⁹ Danişmend, İOTK IV, s.39.

⁵⁷⁰ Yunus Zeyrek, Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara 2001, s.218.

⁵⁷¹ Zeyrek, a.g.e., s.223.

⁵⁷² Ensar Aslan, Çıldırılı Âşık Şenlik; Hayatı-Şiirleri-Karşılaşmaları-Hikâyeleri, Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Üçüncü Baskı, Diyarbakır 2001, s.166.

Yine 93 Harbi'nde Borçalı bölgesinden topladığı milisleriyle Gâzî Ahmet Muhtar Paşa'nın emrine giren Mihralı Bey, askerlerini motive etmek için şöyle der;

*“Meydana girəndə şir-aslan olun,
Düşmənin üstünü qurd kimi alın,
Ələ keçənləri atından salın,
Qoymayın, yüzündən dördü qalmasın”*⁵⁷³

Bardızlı Âşık Mustafa Nihânî, 1918'li yıllarda söylediği bir şiirinde Kars'ın işgalden kurtulacağına inanarak şöyle der;

*“Bu kavgaya arslan olan girişe
Yediden yetmişe çıktık bu işe
Kars'a, Kağızman'a, Sarıkamış'a
Girip aç kurt gibi dalan olacak.”*⁵⁷⁴

3. TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE BOZKURT

3.1. Gâzî Mustafa Kemâl Atatürk ve Bozkurt

Osmanlı Devleti etnik temelde baş gösteren ayrılıkçı isyanların da etkisiyle XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başlarında özellikle Balkanlar ve Kafkasya'da önemli ölçüde toprak kaybetmiştir. Yokedilmenin ilk aşaması olan parçalanma süreci, devletin aslî unsuru olan Türkleri Anadolu yarımadasına hapsetme amacındaydı.

1912-13 Balkan savaşları ve devamında patlak veren I. Cihan harbinin neticesinde imzalanan Mondros mütarekesi ve Sevr anlaşması ile Anadolu Türklüğünün sonunun geldiği ilan edilmekteydi. Gâzî Mustafa Kemal öncülüğündeki Türk milletinin azim ve kararlılığı sonucunda 1774'ten bu yana süregelen çöküş durdurulabilmiş ve *Türk milletinin makûs talihi* tersine çevrilmiştir.

Destanlarda ifade ediliği şekliyle; Chou devrinden bu yana uğradıkları tüm felaketlerden Tanrının verdiği güç ve gönderdiği bir bozkurt sayesinde kurtulan Türkler, XX. yüzyılın başında da aynı ilahî kudret sayesinde kurtarılmışlardır. Hapsoldükleri “*Anadolu Ergenekonu*”ndan yine bir bozkurdun kılavuzluğunda çıkmayı başarmışlardır. 1908'de İsmail

⁵⁷³ Memmedli, **Borçalı Folkloru II**, s.304.

⁵⁷⁴ Mehmet Gökalp, **Bardızlı Âşık Nihânî**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s.25.

Enver'in Makedonya dağlarından Anadolu'ya attığı kıvılcım, 1919'a gelindiğinde bir meşaleye dönüşmüş, Samsun'da alevlenen ve bütün vatan sathını aydınlatan bu meşale, yalnızca Türkiye'nin değil, tüm esir Türk yurtlarının umut ışığı olmuştur.

Tüm bu özellikleriyle Gâzi Mustafa Kemal, Türk milleti tarafından bir bozkurt olarak nitelendirilmiştir. Bu mitolojik tezahür sadece Türk milletinin değil aynı zamanda yabancı stratejistlerin de dikkatinden kaçmamış, Millî Mücadele yıllarında Entelligence Service'e bağlı olarak İstanbul'da ajanlık yapan Harold Courtenay Armstrong'un⁵⁷⁵ 1932 yılında İngiltere'de yayınladığı *"Bozkurt: Mustafa Kemal"* adlı kitabı bütün dünyada büyük etki yaratmıştır. Armstrong kitabının sonuç kısmında Gâzî Mustafa Kemal için, *"O, steplerde yaşayan Tatarların bir geri dönüşü, bir anakronizm, ilkel ve vahşi güce sahip biri, dünyaya gelmesi gerektiği çağdan çok geç doğmuş bir liderdir. Tüm Orta Asya'nın göçü sırasında doğmuş olsaydı, Bozkurt sancağı altında ve bir bozkurtun yüreği ve içgüdüleriyle Süleyman Şah'ın yanında at koşturuyor olurdu"*⁵⁷⁶ ifadelerini yazmıştır. Hayranlıkla beraber korkuyu da içinde barındıran bu tanımlamalar her ne kadar bozkıra mahsus bir otantikli içerse de Gâzî Mustafa Kemal'in yabancılar gözüyle, Türk tarihinin derinliklerinden çıkıp gelen bir alp şahsiyeti şeklinde görüldüğünün kanıtıdır. Bunun için de en isabetli benzetme bozkurt ongunu üzerinden yapılmıştır.

XIX. yüzyıl Fransız şairlerinden Alfred de Vigny'nin *"Kurdun Ölümü"* isimli şiiri ile Türk Millî Mücadelesi arasında bağlantı kuran Yahya Kemal Beyatlı, bu şiiri 1921 yılında İleri gazetesinde tercüme etmiştir. Şiir üzerine çokça düşünen Yahya Kemal, *"Kurdun Dişisi ve Yavruları"* başlıklı yazısında *"Zannettim ki şâir Vigny "bizi", bizim maceramızı anlatmış! O erkek kurt, ölen ordudur; o dişi kurt, anne Anadolu'dur; o kurdun yavruları İnönü ve Dumlupınar çocuklarıdır ki dul annelerinden aldıkları dersi tekrar ediyorlar: Hakkıdır hakka tapan milletimin istiklâl!"* diyerek, hürriyet ve bozkurt kavramı üzerinden Türk istiklâl mücadelesini betimlemiştir.⁵⁷⁷

Millî edebiyat akımı yazarlarından Halide Edip Adıvar da Vigny'den etkilenecek Mecmua'da yayınladığı *"Dağa Çıkan Kurt"* adlı hikâyesinde I. Dünya savaşı sonrasında parçalanmak istenen Türk devletinin mücadelesini anlatır. Büyük bir ormanda cereyan eden olayların kahramanları fil ve kurt gibi hayvanlardır. Burada orman dünyayı, orman sakinleri ise dünya milletlerini simgelemektedir. Hikâyede orman kanununa tabi tutularak yenik düşürülen kurtlar, Türkleri, ormandaki anlaşmazlığı bitiren fil ise Amerika'yı sembolize eder. Kurt

⁵⁷⁵ Sadi Borak, *Armstrong'tan Bozkurt: Mustafa Kemâl ve İftiralara Cevap*, İstanbul 1955, s.10.

⁵⁷⁶ H. C. Armstrong, *a.g.e.*, s.327

⁵⁷⁷ Yahya Kemal Beyatlı, *Eğil Dağlar*, İFC Yay., Onbirinci Baskı, İstanbul 2008, s.107vd.

karakteristiğini esas alarak Türk istiklâl mücadelesine vurgu yapan Halide Edip, hikâyede dağa çıkan kurtlar üzerinden Türk milletinin hürriyet aşkını ifade etmiştir.⁵⁷⁸

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İkdam gazetesinde yayınladığı Millî Mücadele dönemi yazılarını Ergenekon isimli kitabında birleştirmiştir. Kadîm Türk efsanesi Ergenekon ile Millî mücadele arasında bağ kuran Karaosmanoğlu, eserinin önsözünde “*Ergenekon’u o devrin hissi ve fikrî tarihine bir vesika teşkil eder ümidi ile çıkarıyorum, onun başka bir iddiası yoktur. ... Nerede ise yarım yüzyıllık bir hikâye bu. Ergenekon, zaten bir masalın adı. Millî Mücadele ise bir Bozkurt destanı.*” demiştir.⁵⁷⁹

Kadîm Türk tefekkürünü, kültürünü ve tarihini çok iyi bilen ve tetkik eden Atatürk, Türk milletinin kurtuluşunun, kalkınmasının millî şuur vasıtasıyla mümkün olacağını biliyordu. Bu sebeple 15 Nisan 1931’de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’ni, sonrasında da 12 Temmuz 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti’ni kurduştur. Bizzat rehberlik ettiği bu kurumların çalışmaları ile Türklük şuurunu, yeni kurulan devletin karakteri haline getirmiştir.

Henüz Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin idaresi hâkim iken resmi olarak bozkurt figürü ilk kez posta pullarında görülmeye başlanmıştır. Bozkurtlu posta pulları, yeni kurulacak devletin siyasi ve kültürel perspektifini tesbit edebilmek açısından son derece önemlidir.

Üzerinde bozkurt resmi olan 1922 tarihli posta pulu⁵⁸⁰

1926-1934 yılları arasında bastırılan pullarda bozkurdun yanısıra Türk kültürünün diğer önemli unsurlarından biri olan “*demir/demircilik*” motifinin de sıkça kullanıldığı görülmektedir.

⁵⁷⁸ Bkz. Halide Edip Adivar, **Dağa Çıkan Kurt**, Can Sanat Yay., İstanbul 2014.

⁵⁷⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Ergenekon Millî Mücadele Yazıları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s.5vd.

⁵⁸⁰ Kubilay Yazıcı, “Tarih Öğretiminde Posta Pullarının Kullanılabilirliğine Bir Örnek: 100 Posta Pulu İle Türk Tarihinden Bir Kesit 1863-1950 Yılları Arası”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C. V, S. 16, Eylül 2014, s.186.

1923, 1926, 1928 ve 1934 tarihinde bastırılan demir döven insan ile bozkurt motiflerinin işlendiği Ergenekon temalı pullardan bazı örnekler⁵⁸¹

1927 yılında pullardan farklı olarak üzerinde bozkurt bulunan banknot paralar da bastırılmıştır. Harf inkılabının öncesinde Osmanlı ve Latin harfleri ile Londra merkezli Thomas De La Rue Company Limited matbaasında çıkarılan 5 ve 10 Liraların üzerinde ay-yıldız motifi ile bozkurt resmi bulunmaktadır.

1927 tarihli 5 Türk Lirası banknot⁵⁸²

⁵⁸¹ Yazıcı, a.g.m., s.187vd.

⁵⁸² <https://www.tarihduragi.com/2016/11/ataturk-bozkurtlu-para.html> , 10.05.2017, 20:25.

1927 tarihli 10 Türk Lirası banknot⁵⁸³

Atatürk'ün yakınında bulunan Enver Behnan Şapolyo; “Gâzî'nin yeni devletin bayrağını gök bayrak olarak değiştirmeyi düşündüğünü” kaydetmektedir. Atatürk'ün yaveri Muzaffer Kılıç ile bu konuyu konuşan Şapolyo, “atalarımızın kullandığı gök renkli bayrağı, yeni devlet bayrağı olarak düşündüğünü” ancak henüz bir teşebbüste bulunmadığını aktarmaktadır. Daha sonraları Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a da bu meseleyi soran Şapolyo, Bayar'ın “Atatürk'ün, Cumhuriyetin resmi bayrağı olarak gök bayrağı kabul etmeyi düşündüğünü fakat bu hususta hiçbir neşriyat yapılmadığından bu isteğinden vazgeçtiğini” ifade eder.⁵⁸⁴ Bu konudaki uygulamalarına ve hassasiyetine bakıldığında zaman Atatürk'ün kafasında tasarladığı gök bayrağın üzerinde bir de bozkurt motifinin bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kendisinin bu isteği bayrak üzerinde teşekkül etmemiş olsa da yine onun emri ile bazı kurum ve kuruluşların arma/simgelerinde yerini almıştır.

Cumhuriyetin ilanını takiben 12 Kasım 1924 (12 Teşrinisânî 1340)'de Gâzî Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Bakanlar Kurulu'nun 1111 numaralı kararı ile İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Şubesi'ne bağlı olarak Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur. Başkanlığına Mehmed Fuad Köprülü tayin edilmiştir.⁵⁸⁵ Enstitünün armasının nasıl olması gerektiğini kendisine soran M. F. Köprülü'ye “Fuat Bey! Karlı Tanrı dağlarının önünde, elinde meşale tutan bir bozkurt olsun.

⁵⁸³ <https://www.tarihduragi.com/2016/11/ataturk-bozkurtlu-para.html> , 10.05.2017, 20:26.

⁵⁸⁴ “Atatürk harsta milliyetçi, medeniyette batılı idi. Demek oluyor ki gök bayrak onun mefkûresinde yaşıyordu. Gök renkli bayrağı kabul etmeyi düşündü fakat çok güzel olan al bayrağımızdan da vazgeçemedi. ... Şimdi O'nun kabrini kaplayan semada gök bayrağı hayal ediyorum.” Enver Behnan Şapolyo, “Atatürk ve Bayrak”, **Türk Kültürü**, S. 97, Kasım 1970, s.30vd.

⁵⁸⁵ <http://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/enstitumuz/tarihce> , 21.03.2017, 15:40.

Bu meşale genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilminin ifadesi olsun. Ergenekon'dan çıkmamızda kılavuz olan bozkurt, Türklüğün Anadolu topraklarındaki yeni devletin kuruluşunu ifade etsin”⁵⁸⁶ diyerek, armayı bizzat belirlemiştir.

Enstitünün ilk çizdirilen amblemi ve 1929 harf inkılabından sonra kullanılan amblemi⁵⁸⁷

9 Eylül 1925 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti için arma belirlenmesi maksadıyla Maarif Vekâleti, genel bir yarışma düzenlenmesine karar vermiş, armanın nasıl olması gerektiği hususunda çeşitli görüşler öne sürülmüş, İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Şubesi'ne bağlı Z. V. Togan, M. F. Köprülü, H. N. Orkun ve A. İnan gibi âlimler, “Türkiye Cumhuriyeti armasının Osmanlı Devleti armasından büsbütün farklı bir nitelikte olması için en eski millî geleneklerimizin göz önüne alınması gerektiğini” vurgulayarak “Anadolu Türklerinin İslâmiyet’ten önceki geleneklerinde mevcut olan kurt sembolü ile ay-yıldızın yeni armanın oluşumunda göz önüne alınabilecek başlıca semboller olduğu kaydedildikten sonra Türkiyat Enstitüsü’nün elinde meşale tutan bir kurdu kendisine sembol kabul ettiğini” hatırlatmışlardır.

⁵⁸⁶ Osman Fikri Sertkaya, “Atatürk ve Türk Dili” *Türk Dili*, S. 599, Kasım 2001, s.549.

⁵⁸⁷ <http://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=016.turkiyat-enstitusu.jpg> , 21.03.2017, 15:40.

<http://www.yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2011/12/image00118.jpg> , 21.03.2017, 15:20.

“Türk arması Türk varlığının timsali olmalıdır” başlığı ile çıkan 1926 tarihli Karagöz Dergisi⁵⁸⁸

Durum mizahi bakımdan da ele alınmış ve karagöz dergisinde fikir beyan edilerek, devlet armasının bozkurt olması teklif edilmiştir. Hacivad ve Karagöz'ün diyalogları şu şekildedir; “Hacivad: Aziz karagözüm, on dokuz yıldan beri millete hizmet ediyoruz. Mukabelesini de görüyoruz. Bundan cesaret alarak milletimize şöyle bir arma takdim edelim mi?

Karagöz: Belki makbule geçer Hacivad, Türkün timsali ay yıldızla bozkurdu ve alâmet-i zafer olan silahla, timsal-i sulh olan söğüd dahıdır. Bunları bir araya getirince bu oldu. Bakalım takdir edilir mi?⁵⁸⁹

23 Kasım 1926'da Kâzım Özalp'ın başkanlığında toplanan değerlendirme kurulu, arma müsabakasında Namık İsmail, Muhsin Rıfat ve Lütfi Bey'in çizimlerini sırasıyla

⁵⁸⁸ Karagöz Dergisi, S. 195, 24 Teşrin-i sani 1926, s.1.

⁵⁸⁹ Karagöz Dergisi, S. 195, 24 Teşrin-i sani 1926, s.1.

derecelendirmiştir. Namık İsmail'in tasarladığı zemininde Türk bayrağı bulunan kalkan formlu armanın üzerindeki bozkurt motifi dikkat çekicidir. Ancak birinci seçilen bu arma bilinmeyen bir sebeple resmîyete konulmamıştır.⁵⁹⁰

Yarışmada birinci seçilen Namık İsmail'in tasarladığı arma⁵⁹¹

Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmed Ferit (Tek), Ağaoğlu Ahmet ve Fuat Sabit (Ağacık) Beğler tarafından 25 Mart 1912'de resmen kurulan Türk Ocakları'nın üzerinde bozkurt başı bulunan sembolü sanıldığıının aksine 1912'de değil, ilk olarak Ocağın yayın organı olan Türk Yurdu dergisinin 1928 yılındaki sayısında kullanılmıştır.⁵⁹²

⁵⁹⁰ Yaşar Özüçetin - A. H. Altınışık, "Maarif Vekâleti'nin 1927 Yılı Türkiye Arması Müsabakası", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S.22, s.338vd.

⁵⁹¹ Özüçetin - A. H. Altınışık, **a.g.m.**, s.345.

⁵⁹² <http://www.karar.com/gorusler/sergen-cirkin-yazdi-antikitenin-hayali-veya-koklere-donus-ronesans-ve-millilesmek-678887#> , 10.12.2017, 20:45.

Türk Yurdu Dergisinin 1928 tarihinde çıkan bozkurt çizimli kapağı⁵⁹³

Türk Ocakları armasının bozkurt olması, şüphesiz Gâzî Mustafa Kemal sayesinde. Türk Yurdu dergisinin 1927 yılı, Mart ayı sayısında O'nun için yazılan şu şiir dikkate şayandır;

“Yürü, uğraş, muzaffer ol,
Bozkurt sana göstere sin yol.
Yetişt i en dar gününde,
Baktık Bozkurt var önünde.
Ne resuldü, ne kağ andı,
Bozkurt genç bir komutandı.
Haykırdı, yer gök uyandı,
Durgun sular dalgalandı.
Bozkurt indi kayalardan,
Kucakladı onu vatan.
Ellerinde taşla demir,
Dedi sana al, vur, devir.
Kaygılanma hak senindir,
Sen yürü, dağ, taş eğilir.
Sensin kuran ilk vatani,
İlk kılıcın yaratanı.
Yerler kirli gökler ırak,
Ya yükselmek ya yok olmak.

⁵⁹³ Türk Yurdu Dergisi, S. 190, 1928, s1.

*Yürü, uğraş, muzaffer ol,
Azmin sana göstereyim yol... ”⁵⁹⁴*

Türk Ocakları'nın hâlen kullandığı bozkurt başlı amblemi⁵⁹⁵

1935 yılında Ressam Ratip Tahir Burak Bey, Atatürk'ün isteği ile Ergenekon I ve II adıyla iki adet tablo resmetmiştir. Bu iki tablo hâlen Ankara Resim ve Heykel Müzesi'nde sergilenmektedir.

⁵⁹⁴ <http://www.karar.com/gorusler/sergen-cirkin-yazdi-antikitenin-hayali-veya-koklere-donus-ronesans-ve-millilesmek-678887#> , 10.12.2017, 20:50.

⁵⁹⁵ <https://www.turkocaklari.org.tr/basin-aciklamalari/logo-gorsel-5633> , 10.06.2018, 15:00.

Ratip Tahir Burak Bey tarafından yapılan Ergenekon I tablosu⁵⁹⁶

Ratip Tahir Burak Bey tarafından yapılan Ergenekon II tablosu⁵⁹⁷

Tablolar arasındaki dikkat çeken husus, birinci tabloda bulunan bozkurdun yerini, ikinci tabloda Atatürk'ün almış olmasıdır. Ergenekon II tablosunda, yeni kurulan devletin yol gösterici kılavuzu olarak Atatürk gösterilmiştir.

Ergenekon I tablosu, 27 Mayıs 1961 tarihinde, ihtilâlin birinci yılı hatırasına posta pulu olarak basılmıştır.

⁵⁹⁶ <http://theearthhistoryjournal.blogspot.com/2011/07/ankara-devlet-resim-ve-heykel-muzesi.html> , 10.12.2017, 21:50. Ergenekon'dan çıkış tablosu kimi kaynaklarda yanlış olarak İbrahim Çallı'ya atfedilmektedir.

⁵⁹⁷ <http://www.karar.com/gorusler/sergen-cirkin-yazdi-antikitenin-hayali-veya-koklere-donus-ronesans-ve-millilesmek-678887#> , 10.12.2017, 20:50.

27 Mayıs 1960 ihtilâli hatırasına bastırılan posta pulu⁵⁹⁸

2 Ağustos 1926 tarihinde Fransız ticaret gemisi Lotus ile Türk yolcu gemisi Bozkurt'un Midilli adası açıklarında çarpışması sonucu Bozkurt gemisi batmıştır. Kaza sonrası açılan dava La Haye'deki Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nda görülmüştür. Bu süreçte Türkiye'yi, dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey temsil ve müdafa etmiştir. Dava Türkiye lehine sonuçlanmış ve buradan çıkan karar Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda kazandığı ilk hukuk zaferi olarak tarihe geçmiştir. Mahmut Esat Bey'in başarısından sonra Atatürk tarafından kendisine Bozkurt soyadı verilmiştir.⁵⁹⁹ Ayrıca davanın hatırası olarak Atatürk'e verilmek üzere tunçtan yapılmış bir bozkurt heykeli hediye edilmiştir. Heykel 1968'e kadar Anıtkabir Müzesi'nde sergilenmiş, aynı tarihte Samsun'da Gazi Müzesi'nin açılmasından dolayı buraya gönderilmiştir. 1978'e kadar müzede sergilenen heykel daha sonra bilinmeyen bir sebeple depoya kaldırılmıştır. Türkiye Gazetesi muhabiri merhum Kemal Çapraz tarafından izi sürülerek 1998 yılında tekrar depodan çıkarılan bozkurt heykeli 2006'dan beri Samsun Gazi Müzesi'nde sergilenmektedir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ <http://alkislarlayasiyorum.com/icerik/25809/27-mayis-pullari/2> , 10.12.2017, 20:50.

⁵⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Balcıoğlu - E. Bozkurt, **Bozkurt Lotus Davası**, Nobel Akademi Yay., Ankara 2003.

⁶⁰⁰ <http://samsunarsivi.blogspot.com/2006/04/ataturk-ve-bozkurt.html> , 15.10.2016, 09:50.

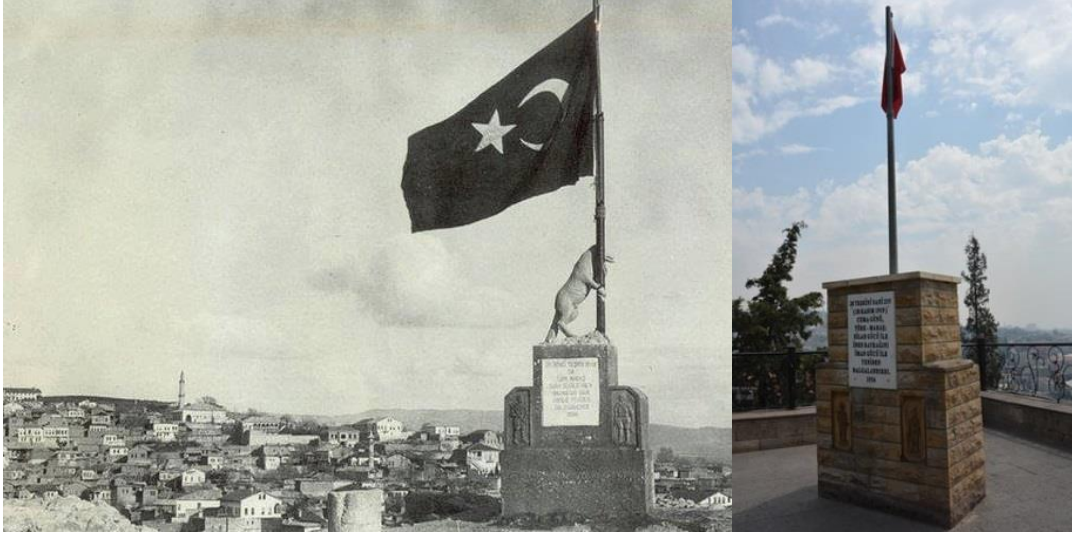

Samsun Gazi Müzesi'nin deposundan K. Çapraz'ın çabaları ile çıkarılan ve yeniden sergilenen bozkurt heykeli⁶⁰¹

Kemal Çapraz'ın araştırmaları sonucunda bulunan bir fotoğrafa göre şu an Kahramanmaraş Kalesi'nde bulunan ve 1919 kurtuluşunun hatırasına Atatürk'ün emriyle 1936'da dikilen anıtın ilk halinde, bayrak direğini bir bozkurt heykelinin tuttuğu görülmektedir. Ancak daha sonraki yıllarda bozkurt heykelinin bilinmeyen bir sebeple kaldırıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁰²

⁶⁰¹ <http://www.hurriyet.com.tr/lahey-adalet-divaninin-ataturke-hediye-ettigi-40725191>, 20.04.2016, 12:09. Müze deposunda bozkurt biçiminde olduğu düşünülen, Atatürk'e ait ayrıca bir masa zili bulunmuştur. Ancak fotoğraf detaylı incelendiğinde, bu objenin bozkurt değil daha çok ayı biçiminde olduğu görülmektedir.

⁶⁰² 2018 yılının Mart ayında Burdur ilinin Tefenni Belediyesi, bayrak tutan bozkurt heykelinin rekonstrüksiyonunu Antalya-Muğla yolu kavşağına yaptırmıştır. <http://www.orhuntutv.com/bayrak-tutan-bozkurt-aniti-aciliyor/495/>, 30.05.2018, 22:02.

Kahramanmaraş Kalesi'nde bulunan bayrak anıtının ilk ve sonraki hali⁶⁰³

TBMM Malatya Mebusu Dr. Hilmi Oytaç tarafından Bozkurt Cumhuriyet Marşı yazılmış ve bestelenmiştir. Marşın sözleri şöyledir;

*“Türkler bugün cumhuriyet temeli kurdular
O temelin çamurunu kan ile yoğurdular
Hem düşmanları boğdular hem sultanları kovdular
Kutlu olsun ey millet varlık bayramımız bugün
Tarihte yoktur böyle gün en büyük bayram bugün
Boz kurtlara örnektir dernektir Gazimiz
Karanlıktan kurtulduk biz aydınla âzimiz
Kutlu olsun ey millet Gazi bayramınız bugün
Tarihte yoktur böyle gün en büyük bayram bugün*

*Bütün dünya anladı biz nasıl bir milletiz
Medeniyet âleminde kudretli devletiz
Hem zalımlara deynekiz hem mazlumlara örnekiz
Kutlu olsun ey millet Türklük bayramımız bugün
Tarihte yoktur böyle gün en büyük bayram bugün
Boz kurtlara örnektir dernektir Gazimiz
Karanlıktan kurtulduk biz aydınla âzimiz
Kutlu olsun ey millet Gazi bayramınız bugün
Tarihte yoktur böyle gün en büyük bayram bugün”*⁶⁰⁴

⁶⁰³ <http://ulkudas.blogspot.com/2013/07/kahramanmaras-kalesi-ve-bozkurt.html> , 22.12.2015, 12:40.

⁶⁰⁴ <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/17574> , 12.12.2016, 17:46.

Bozkurt Cumhuriyet Marşı'nın broşürü⁶⁰⁵

1916 yılında Darülfünun öğrencileri tarafından kurulan Millî Türk Talebe Birliği'nin 1933 yılındaki kongresinde amblemi, hilâl içerisinde bozkurt olarak kabul edilmiştir. 1960'lı yıllarda MTTB çizgi değiştirene kadar bu logo kullanılmıştır.⁶⁰⁶

1916'da kurulan MTTB'nin 1933'ten bu yana kullandığı ambemler⁶⁰⁷

Gâzi Mustafa Kemal Atatürk döneminde kullanılan bozkurt motifleri bunlarla sınırlı olmayıp, sanayiden sanata kadar birçok alanda işlenmiştir.

⁶⁰⁵ <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/17574> , 12.12.2016, 17:50.

⁶⁰⁶ Emine Öztürk, "Millî Türk Talebe Birliğinde Değişen Milliyetçilik Anlayışı ve Anti-Komünizm (1965-1971), **SDÜ SBE Dergisi**, S.25, s.105.

⁶⁰⁷ <http://www.haberotesi.com/milli-turk-talebe-birliginin-gelisimi-ve-donusumu.html> , 23.12.2017, 15:50.

1941’de Ankara’da kurulan Türkiye’nin ilk millî akaryakıt şirketi Petrol Ofisi’nin bozkurt temalı ilk amblemleri⁶⁰⁸

3.2. Atatürk Sonrasında Bozkurt

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren resmî makamlarda yoğun olarak işlenen bozkurt motifinin, 1938’de Atatürk’ün vefatından sonra kademeli olarak silindiğini görmekteyiz. Millî Şef İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı döneminde, Atatürk’ün tüm hatıraları gibi bozkurt ta resmî kurumlardan uzaklaştırılmış, Türklük şuuru bilinçli bir şekilde unutturulmaya çalışılmıştır. Hatta 1944 yılında Sovyetler Birliği ile ilişkileri yumuşatmak adına Türklük ilmiyle uğraşan bilim adamları büyük davalarda yargılanmış, toplum nazarında rencide edilmiştir. Başta Z. V. Togan, H. N. Atsız, N. Sançar, O. Ş. Gökyay ve R. O. Türkkan gibi isimler hapis cezalarına çarptırılmış, bazıları tabutluk denilen bölmelerde işkencelere maruz bırakılmıştır.⁶⁰⁹

Bizzat Atatürk’ün isteğiyle paralara, pullara ve resmî kurum armalarına işlenen bozkurdun izlerini Türk fikrîyatından da çıkarmak amacıyla yapılan bu işlemler aksi etki göstermiştir. Her fırsatta yok edilmeye çalışılan bozkurt, kesintisiz bir kültürün simgesi olarak dönem dönem zuhur etmiştir.

1950 yılında başlayan Kore Savaşı’na Türkiye’den de birlikler gönderilmiş, Kore’ye giden birliklerin taşıdığı Türk bayraklarının yanında bozkurt armaları da kullanılmıştır. Bazı Türk karargâhlarının girişlerinde bozkurt tasvirleri konulmuştur.

⁶⁰⁸ <https://www.peramezat.com/urun/petrol-ofisinin-bozkurtlu-ilk-logosu> , 29.06.2018, 21:10. Ağzından alev çıkaran dişi kurt figürü ile Aşına’ya simgelemektedir. <https://www.petrolofisi.com.tr/hakkimizda> , 22.05.2018, 19:20.

⁶⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Yılmaz, **1944-1945 Irkçılık Turancılık Davası Tefrikanı**, Umay Kitap, 2017.

Kore’de bir Türk karargâhının girişinde yer alan iki bozkurt tasviri⁶¹⁰

Kore’de Türk askerlerinin elinde, Türkiye haritası zemini üzerinde ay-yıldız içerisinde bozkurt başı, sağ alt köşede “biz bize benzeriz” yazısı ve Kars’tan Türkiye’yi aydınlatan ışık yer alan resim⁶¹¹

⁶¹⁰ <http://www.yenidenergenekon.com/609-korede-turk-askerlerinin-bozkurtu/> , 7.12.2017, 19:00.

⁶¹¹ <http://www.yenidenergenekon.com/609-korede-turk-askerlerinin-bozkurtu/> , 7.12.2017, 18:10.

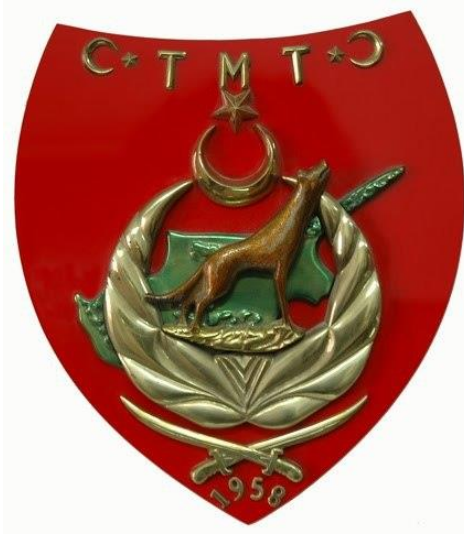
Kore Savaşı sırasında Çiraktepe’de çekilmiş fotoğrafta, P. Ütğm. Abdulkadir Tavşan ve P. Ütğm. Tefvîk Başşeri Türk tugayına ait havan bölüğünün önünde ve üstte üzerinde “*Tanrı Türk’ü Korusun*” yazısı ile bozkurt arması (1951)⁶¹²

1952 yılında Kıbrıs Türklüğünü yoketmek amacıyla Atina’da kurulan EOKA terör örgütü, Kıbrıs adasında yaşayan binlerce Türk’ü katletmiştir. EOKA terörünü durdurarak Kıbrıs Türklerinin can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla 1958’de Burhan Nalbantoğlu, Rauf R. Denktaş ve Kemal Tanrısevdi tarafından “*Türk Mukavemet Teşkilatı*” kurulmuştur. Anavatan Türkiye’nin destekleriyle kurulan TMT’nin ilk komutanı, bozkurt kod adıyla Albay Rıza Vuruşkan olmuştur.⁶¹³

Türk Mukavemet Teşkilatı’nın ve Bayraktarlık merkezine bağlı bulunan Lefkoşa, Serdarlı, Mağusa, Larnaka, Baf, Erenköy, Lefke ve Boğaz gibi bölge birliklerinin armaları ayakta duran bozkurt ve bozkurt başı olarak belirlenmiştir.

⁶¹² http://aseca.org/photogallery.php?photo_id=316 , 05.12.2015, 21:15.

⁶¹³ <http://www.oncevatan.com.tr/tmtnin-ilk-komutani-alb-riza-vuruskan-makale,27799.html> , 05.10.2015, 12:15.

TMT'nin ambleminde yer alan Kıbrıs haritası üzerinde bozkurt motifi ve Kıbrıslı Türk mücahitler⁶¹⁴

Bayraktarlık'a bağlı bölge birliklerinin bozkurt motifli armaları⁶¹⁵

⁶¹⁴ <https://abdullahabdurrahman.wordpress.com/2017/08/04/turk-mukavemet-teskilati-tmt-alintidir/> , 05.05.2018, 15:35.

⁶¹⁵ <http://ahsenokyar.com/?p=17199> , 05.12.2015, 21:15.

1961 yılında Sivas'ta 56202 seri numarasıyla üretilen Bozkurt ve aynı tarihte Eskişehir'de 56201 seri numarasıyla imal edilen Karakurt buharlı lokomotifleri, ilk Türk yapımı buharlılardır.

Karakurt ve Bozkurt buharlı lokomotifleri⁶¹⁶

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin 1969 yılında gerçekleştirilen büyük kurultayı sonrasında aynı yılın 24 Şubat 1969'da toplanan Genel İdare Kurulu, partinin adının Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirilmesini onamıştır. Ayrıca parti amblemi olarak üç hilâl, gençlik yani Ülkü Ocakları amblemi olarak ta hilâlli bozkurt kullanılmasını kararlaştırmıştır.⁶¹⁷

1968'de kurulan Genç Ülkücüler Cemiyeti'nin ve 1969 Kurultayı sonrası hilâlli bozkurtu kullanan Ülkü Ocakları'nın amblemi⁶¹⁸

⁶¹⁶ <https://www.ulkucumedy.com/bozkurt-lokomotifi-13693yy.htm> , 07.12.2017, 15:47.

⁶¹⁷ <http://kaganbahadir.blogcu.com/1969-ckmp-mhp-adana-kongresi-hakkinda/30095247> , 12.12.2017, 12:45.

⁶¹⁸ <http://www.eskimeyendostlar.net/makale/ilk-ulkucu-teskilat-genc-ulkuculer-teskilati-salih-dilek/5162#prettyPhoto> , 25.06.2018, 20:20.; <http://www.ulkucuklari.org.tr/gorseller> , 12.12.2017, 12:55.

1988-1994 yılları arasında Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ bölgesini haksız işgali sonrasında başlayan Azerbaycan-Ermenistan savaşında mücadele veren Azerbaycan Türklerinin ongunu da bozkurt idi. 1990 yılında vücuda getirilmiş “*Bozqurd Batalyonu*” adıyla bir birlik bulunmaktaydı. Türkiye’den de gönüllü birliklerin katıldığı savaşta, bozkurt ambleminin işlendiği araçlar ve teçhizatlar sıklıkla kullanılmıştır.

1992 yılında Azerbaycan Qubadlı bölgesinde savaşan askerler ve bir kamyon kapısı üzerinde hilâl içerisinde bozkurt amblemi⁶¹⁹

⁶¹⁹ <http://nostalgiya.az/azerbaycan/1281-qubadli-doyusculeri-1992-ci-il.html> , 05.12.2017, 22:15.

Karabağ Savaşı'nda bir Azerbaycan askerinin beresinde yer alan bozkurt amblemi⁶²⁰

Bakü'deki Azadlıq Meydanı'nda askerlerin sırtlarında hilâl içinde bozkurt motifi⁶²¹

⁶²⁰ <https://mulpix.com/post/1431249045783273113.html> , 7.12.2017, 19:15.

⁶²¹ <http://femida.az/az/news/42398> , 10.06.2018, 14:25.

1989 yılında Azerbaycan Tovuz bölgesinde “Bozkurt” lâkaplı Ehtibar Emiraslanov tarafından kurulan “Tovuz Batalyonu”na bağlı askerler ve bozkurt resmi⁶²²

20 Ocak 2018 günü Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Suriye’nin Türkiye sınırında bulunan Afrin bölgesine başlattığı Zeytin Dalı Harekâtı’na katılan Türk askerlerinin bozkurt armaları kullandığı, bozkurt selamı verdiği fotoğraflar basına yansımıştır.

Afrin’de tank üzerinde bozkurt selamı veren Türk askeri ve üzerinde bozkurt arması bulunan Türk askeri⁶²³

⁶²² <https://ok.ru/azadinfo.az/topic/64054839192351> , 10.12.2017 , 21:25.

⁶²³ <https://www.evrensel.net/upload/detay/2018/ocak/asker-bozkurt-selami.jpg> , 22.03.2018, 13:20.

Tarihin bütün evrelerinde ve Türk tarihinin yabancı kaynaklarında karşımıza çıkan Türklerin bozkurda benzetilmesi meselesi 2017 yılında dahi güncelliğini korumaktadır. 7 Aralık 2017’de Yunanistan’ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın, Yunanistan Cumhurbaşkanı Pavlopoulos ile yaptığı görüşme Yunan medyasında yoğun bir şekilde yer almış, bazı medya organları bu görüşmede Türk Cumhurbaşkanı Erdoğan’ı kurt, Yunan Cumhurbaşkanı’na ise kuzu olarak tasvir eden fotoğraflar yayınlamışlardır.⁶²⁴

Yunan medyasında yer alan görsel⁶²⁵

Yunanistan’daki görüşme sonrasında cereyan eden bu hadise gösteriyor ki tarihsel süreçte, mekân ve araçlar değişse de yabancıların gözünde Türk karakteristiği değişmemektedir. Bin yıl öncesinin Rum kroniklerinde Kutalmışoğlu Süleyman Şah için yapılan tanımlama, XXI. asırda bir başka Türk lider için kullanılmıştır.

ABD Başkanı Donald Trump’ın, Türklerden teslim alınışının yüzüncü yıldönümünde Kudüs’ü İsrail’in başkenti olarak tanıyacağını ilan etmesinin ardından 3 Aralık 2017’de İstanbul’da toplanan İslâm İşbirliği Teşkilatı’nın Olağanüstü İslâm Zirvesi Konferansı’nda konuşan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 1947’den bu yana İsrail’in Filistin toprakları üzerindeki işgal politikasını eleştirirken “Böyle bir taksimi kurt-kuzu mücadelesinde, kurt bile

⁶²⁴ <https://www.haberler.com/yunan-medyasi-lozan-resti-ceken-erdogan-i-kurda-10323347-haberi/> , 7.12.2017, 18:00.

⁶²⁵ <https://pbs.twimg.com/media/DQcEN0TUIAAvc9E.jpg> , 7.12.2017, 18:30.

yapmaz”⁶²⁶ demek suretiyle Necip Fazıl Kısakürek’in Destan isimli şiirine⁶²⁷ atıf yapmış olması Pir Sultan Abdal’ın, “*Kurdun işi nakes payını yemek, Hakk için adanan kurbana n’eyler*” dizelerini akla getirmektedir.⁶²⁸

⁶²⁶ http://www.trthaber.com/m/index.php?news=cumhurbaskani-erdogan-kudus-kararinin-hicbir-hukmu-olamaz&news_id=343328&category_id=1 13.12.2017, 21:20.

⁶²⁷ “Allah’ın on pulunu bekleye dursun on kul; Bir kişiye tam dokuz, dokuz kişiye bir pul. Bu taksimi kurt yapmaz kuzulara şah olsa; Yaşasın, kefenimin kefilî karaborsa!”

⁶²⁸ Abdülbâki Gölpınarlı - P. N. Boratav, **Pir Sultan Abdal**, Derin Yay., İstanbul 2010, s.129.

SONUÇ

Dünyanın değişik köşelerine yayılmış Türk boylarının doğusu ile batısını, binlerce yıl öncesi ile bugününü birleştiren en önemli bağlantı noktası ortak millî hafızanın teşekkülünden ibaret olan Türk kültürüdür. Bozkurt ise her ne olursa olsun varlığını yitirmeyen, yalnızca yere ve zamana göre tezahür eden unsurların belki de en kadîm olanıdır. Menşe efsanelerinden tanıyıp saygı duydukları bozkurdun daha çok kılavuzluk yönünü benimseyen Türkler, ne zaman dara düşseler onun yolunu gözlemişlerdir. Bahsi edilen bozkurt elbette ki yalnızca biyolojik manada vahşi bir hayvan türü değildir. Gök Tanrı'nın izni ile göksel bir kurt karakterine bürünen alp, kimi zaman kılavuzluğuna ihtiyaç duyulan bir beye kimi zaman da hastalıkları sağaltarak kişiyi kötülüklerden koruyan bir kama dönüşebilir. Destanlarda dişi bir kurttan doğan Türk soyu, aşınanın mitolojik varlığında beliren Türk kadını olarak yiğit alpleri doğuran ana şeklinde karşımıza çıkar. Hakk nefesinden payını alan bozkurda duyulan saygı, onun kıyamet gününe kadar bakî kalacağına olan inançtan kaynaklanmaktadır.

Bozkurdun sadece bir mit, bir masal figürü ya da tabuların yücelttiği korkunç bir varlık olmadığı artık su götürmez bir gerçektir. Kişilere, yerleşim yerlerine vs. adının verilmesi ile hatırası yaşatılan bozkurt, Türk sosyal hayatının bir parçasıdır. Asla köhne değildir. Millî şuur uyanıklığının belirmesidir. Gâzî Mustafa Kemal Atatürk dönemi bunun en açık örneğidir. Yoğun bir biçimde öze dönüş arayışlarının görüldüğü günümüz Türkiye'sinde bozkurttan rahatsızlık duyan mihraklar, onun toparlayıcı ve yönlendirici vasıflarını en iyi bilmektedirler. Bunlar ve benzeri odaklarca put ve hurafe gibi tanıtılan bozkurt, bir tahkir unsuru olarak gösterilmektedir. Çalışmamızda açıkça ortaya konulmuştur ki Türk-İslâm devrinde de bozkurdun hatırası saygın bir şekilde artarak günümüze kadar taşınmıştır. Türklerin İslâmiyete geçişlerinde bozkurdu terketmedikleri hatta onu İslâm'a da uyarladıkları görülmektedir. Nitekim XI. yüzyılın büyük Türk devleti Selçuklular çağında yoğun bir biçimde tesadüf ettiğimiz börü ve kurt adlandırmaları, Osmanlı çağında da devamlılık arz etmiştir.

Atatürk'ün devlet arması olarak bozkurdu seçmek istemesi ve birçok yere nakşettirmesi asla tesadüfî değildir. Yalnızca Türkiye'de değil, bütün esir Türk yurtlarında bağımsızlığın ve zulme karşı direnişin sembolü olan bozkurt artık hapsedilmek istenen dar ve kısır kalıpların dışarısına taşmakta ve Türk kültür hayatı üzerinde uzun bir süredir uygulanan toplum mühendisliğinin sınırlarını aşmaktadır. Bu uyanışa kayıtsız kalınmamalı, bozkurt motifi Türkiye Cumhuriyeti'nin ve hatta bütün Türk dünyasının arzu ettiği, Büyük Türk Birliği'nin resmî sembolü olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abbaslı, İsrail, **Koroğlu (Paris Nüsxəsi)**, Bakü 2005.
- Acun, Hakkı, **Türk Kültüründe Taşlar**, AKM Yay., 2010.
- Adıvar, Halide Edip, **Dağa Çıkan Kurt**, Can Sanat Yay., İstanbul 2014.
- Agacanov, S. Grigoreviç, **Oğuzlar**, Çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yay., İstanbul 2002, s.s.195.
- Aghdam, A. Anavrian, **Kaşkay Türklerinde Atasözleri**, Ege Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK Yay., Ankara 2001.
-, Madara Kaya Kabartması ve Kitâbeleri, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.35, İstanbul 1994, s.35-53.
- Akdağ, Mustafa, **Celâli İsyanları (1550-1603)**, AÜ DTCF Yay, Ankara 1963.
- Aksoy, Ö. A. - Bayaz, A. vd “karakuş”, **Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV**, TDK Yay., Ankara 2009, s.2649.
- Aksoy, Ö. A. - Dilçin D., **Tarama Sözlüğü V**, TDK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2009.
- Alimov, Rysbek, **Tanrı Dağı Yazıtları: Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme**, Kömen Yay., Birinci Baskı, Konya 2014.
- Almas, Turgun, **Uygurlar**, Çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2013.
- Alptekin, Coşkun, **Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)**, İstanbul 1985.
- _____, **The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)**, Atatürk

Üniversitesi Yay., Erzurum 1978.

Argunşah, Mustafa - Güner, G., **Codex Cumanicus**, Kesit Yay., Birinci Baskı,
İstanbul 2015.

Alyılmaz, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 3, s.11-21.

....., **İpek yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 2015.

....., **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Kurmay Yayınları, Ankara 2005.

Andreasyan, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, C.I, S. I, s.401-438.

Anna Komnena, **Alexiad**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s.

Arık, Remzi Oğuz, **Coğrafyadan Vatana**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

Armstrong, H. C., **Bozkurt**, Çev. G. Çağalı Güven, Nokta Yay., İstanbul 2005.

Arslan, Seher, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı”, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, C. I, S. I, İstanbul 2014, s.59-71.

Aslan, Ensar, **Çıldırılı Âşık Şenlik; Hayatı-Şiirleri-Karşılaşmaları-Hikâyeleri**, Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Üçüncü Baskı, Diyarbakır 2001.

Atalay, Besim, **Divanü Lügat-İt-Türk Dizini IV**, TDK Yay., Ankara

- 1986.
- Atsız, Hüseyin Nihâl, **Tarih, Kültür ve Kahramanlar**, Ötüken Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2011.
- Aydın, Erhan - Alimov, R., Yıldırım F., **Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, Bilgesu Yay., Birinci Baskı, Ankara 2013.
- Aydın Tütüncü, Zekiye, “Bolu Halk Kültüründen Örnekler”, **Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarih ve Kültürü Sempozyumu**, 17-18 Ekim Bolu, s.y.
- Azarpay, Guitty, **Sogdian Painting The Pictorial Epic In Oriental Art**, 1981.
- Balcıoğlu, Mustafa - Bozkurt, E., **Bozkurt Lotus Davası**, Nobel Akademi Yay., Ankara 2003.
- Bang, Willi - Arat, R. R., **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936.
- Batur, D. Ahsen, **1200 Yıllık Sürgün: “Türk” Sözü’nün Hazin Serüveni**, Selenge Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul 2013.
- Bayat, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, **Folklor/Edebiyat**, XII/46, Ankara 2006, s.47-59.
- Bayramov, İbrahim, **Qərbi Azərbaycanın Türk Mənşəli Toponimləri**, Bakü 2002.
- Beyatlı, Yahya Kemal, **Eğil Dağlar**, İFC Yay., Onbirinci Baskı, İstanbul 2008.
- BOA, **I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları; 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri**, Yay. Haz. İ. Küreli, İ. Türe, vd., İstanbul 2014.
- Borak, Sadi, **Armstrong’tan Bozkurt: Mustafa Kemâl ve İftiralara**

- Cevap**, İstanbul 1955.
- Chavannes, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. M. Koç, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2013.
- Clauson, Gerard, “Turks and Wolves”, **Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica**, XXVIII/2, Helsinki 1964, s.1-22.
- Cezar, Mustafa, **Mufasssal Osmanlı Tarihi I**, TTK Yay., Ankara 2010.
-, **Mufasssal Osmanlı Tarihi II**, TTK Yay., Ankara 2011.
- Çağatay, Neşet, **Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1993.
- Çay, Abdulhalûk, **II. Kılıç Arslan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
-, **Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel – Mezar Taşları ve Türkler'de Koç - Koyun Meselesi**, TKAE Yay., Ankara 1983.
- Çobanoğlu, Özkul, **Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü**, AKM Yay., Ankara 2004.
-, “Türk Kültür Tarihinde Su Kültü”, **Türk Kültürü** S. 361, 1993, s. 32-42.
- Çoruhlu, Yaşar, **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2007.
- Danişmend, İsmail Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
-, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi II**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
-, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, Türkiye

- Yayınevi, İstanbul 1972.
- Guignes, Joseph de, **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Tatarların Tarih-i Umûmîsi I**, Mütercim: Hüseyin Cahit, Ötüken Yay., İstanbul 2018.
- De Groot, J. M. - Asena, G. A., **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2010.
- Demirkent, Işın, **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)**, TTK Yay., Ankara 2001.
-, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", **Bizans Tarihi Yazıları Makaleler-Bildiriler-İncelemeler**, Dünya Kitapları, Birinci Baskı, İstanbul 2005.
-, **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, TTK Yay., Ankara 1992.
- Dıngıl, F. Aysel, **İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddî Unsurlar**, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Doğan, Oğuz, **Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesi'ndeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi**, İÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- Dukas, **Bizans Tarihi**, Çev. Vladimir Mirmiroğlu, İFD İstanbul Enst. Yay., İstanbul 1956.
- Durmuş, İlhami, **Sarmatlar**, Akçağ Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2012.

-, **Türk Tarihinin Öncüleri Alp Er Tonga Tomris Mo**
-Tun Attila Bilge Kağan, Akçağ Yay., Birinci Baskı,
Ankara 2013.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, TDAV Yay.,
İstanbul 2003.
- Eberhard, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK
Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 1996.
- Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime Türkmenlerin Soykütüğü**, Nşr.
Z. Kargı Ölmez, Ankara 1996.
- Elizade, Rövsen, **Azerbaycan Folklorunda Tabiat Kültleri**, Nurlan
Yay., Bakü 2008.
- Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük**, Ebru Yay., Üçüncü
Baskı, İstanbul 1986.
-, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996.
- Ergun, Pervin, **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, AKM Yay., Ankara
2002.
- Eröz, Mehmet, **Doğu Anadolunun Türklüğü**, Türk Kültür
Yayını, Birinci Baskı, İstanbul 1975.
- Ersoy, Mehmet Akif, **Safahat**, Yarımelma Yay., Birinci Baskı, Ankara 2008.
- Esin, Emel, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında**
İkonografik Motifler, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
-, **Türk Kozmolojisine Giriş**, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
-, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, Kabalcı Yay.,
İstanbul 2003.
- Evliyâ Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
İstanbul I/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY,

İstanbul 2008.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
I/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2008.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
II/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2008.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
II/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2008.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
III/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2006.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
III/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2006.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
IV/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2010.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
IV/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2010.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
V/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2010.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
V/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2010.

.....,

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:
VI/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul 2010.

-, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
VI/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul
2010.
-, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
VII/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul
2011.
-, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
VII/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul
2011.
-, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
VIII/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul
2011.
-, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
IX/I, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul
2011.
-, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:**
IX/II, Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY, İstanbul
2011.
- Firdevsî, **Şahnâme**, Çev. N. Lugal, Kabalcı Yay., Birinci Baskı,
İstanbul 2009.
- Gültekin, Galibe, **Güney Azerbaycanın Doğusundaki Yer Adları**, Çev. E.
Uzun, 2003.
- Gökalp, Mehmet, **Bardızlı Âşık Nihânî**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,
Ankara 1988.
- Gökalp, Ziya, **Türk Uygarlığı Tarihi (Günümüz Türkçesiyle)**, Haz.
Yusuf Çotuksöken, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991.
- Gökyay, Orhan Şaik, **Dedem Korkudun Kitabı**, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.
- Gölpınarlı, Abdülbâki - Boratav, P. N., **Pir Sultan Abdal**, Derin Yay., İstanbul 2010.

- Gömeç, Saadettin Y., “Kök Börüler ve Arslanlar”, **Göktürk Devleti’nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri**, Yay. Haz. Y. Hacaloğlu, Yeni Avrasya Yay., Ankara, 2001, s.77-85.
-, **Kök Türk Tarihi**, Berikan Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2001.
-, “Oguz Kagan’ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanı Üzerine Bir-İki Söz”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 22, S. 35, Ankara 2004, s.113-121.
-, **Türk Destanlarına Giriş**, Berikan Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara 2015.
- Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), **Abûl-Farac Tarihi I**, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1999.
-, **Abûl-Farac Tarihi II**, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1999.
- Grünwedel, Albert, **Altbuddhistische Kultstätten In Chinesisch-Turkistan**, 1912.
- Gumilev, L. Nikolayeviç, **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., Yedinci Baskı, İstanbul 2011.
- Güngör, Erol, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 1996.
- Gürbüz, Cazim, “Ulu yöne doğru kurt ulur...” **Yeniçağ Gazetesi** 10.12.2016.
- Gyula, Moravcsik, **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Çığır Dergisi Neşriyatı, Ankara 1938.
- Hammer, Joseph Von, **Büyük Osmanlı Tarihi II**, 2008.
-, **Büyük Osmanlı Tarihi VIII**, 2008.
- Hadi, Hasan Bey, **Atalar Sözü Elin Gözü**, Tebriz 2005.

- Halaçoğlu, Yusuf, **Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) IV**, TTK Yay., Ankara 2009.
- Harva, Uno, **Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar**, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2015.
- Hazar, Mehmet - Şengönül M., “Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları ve Matematik Değerleri”, **BAL-TAM Türklük Bilgisi**, S. 17, Prizen 2012, s.141-158.
- Hayıt, Baymirza, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri**, TDAV Yayınları, İstanbul 2000.
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, Terc. M. Ökmen, A. Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- Hinz, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, Çev. T. Bıyıklıoğlu, TTK Yay., İkinci Baskı, Ankara 1992.
- Hoca Ahmed Yesevî, **Dîvân-ı Hikmet**, Edt. M. Tatçı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2016.
- Ionnas Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.
- İbekeyeva, Saule, **Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri**, MSGÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- İbnü’l Esir, **İslâm Tarihi El Kâmil Fi’t-Târih Tercümesi X**, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İsabeyli, Qeşem, **Qumuq Atalar Sözleri**, Bakü, 2000.
- İzzetgil, Elşan, “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, **Bölgesel Çalışmalar**, C. I, S. 1, s.51-85.
- Jila, Namu, “Myths and Traditional Beliefs about the Wolf and the

- Crow in Central Asia Examples from the Turkic Wu
-Sun and the Mongols”, **Asian Folklore Studies**,
Volume 65, 2006, s.161-177.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Bulgarların Kökeni**, TKAE Yay., Ankara 1985.
-, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980.
-, **Selçuklu Tarihi**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı
Kültür Yay., Birinci Baskı, İstanbul 1972.
-, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yay., Yirmisekizinci
Baskı, İstanbul 2009.
- Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, Çev. Y. Gedikli, Selenge Yay., Birinci
Baskı, İstanbul 2006.
- Karagöz Dergisi**, S. 195, 24 Teşrin-i sani 1926.
- Karaosmanoğlu, Y. Kadri, **Ergenekon Millî Mücadele Yazıları**, Remzi Kitabevi,
İstanbul 1973.
- Karayev, Ömürkul, **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge
Kültür Sanat Yay, Birinci Baskı, İstanbul 2008.
- Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-**
Dizin, Haz. A. B. Ercilasun - Z. Akkoyunlu, TDK Yay.,
İkinci Baskı, Ankara 2015.
- Kılıç, Şahin, **Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina**
Breviora) Osmanlı Tarihinin Bizanslı Kaynakları,
İthaki Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2013.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, **Dede-Korkut Oğuznâmeleri I. Kitap**, İstanbul 1952.
- Klyashtorny, S. G. - T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Selenge Yay.,

- İkinci Baskı, İstanbul 2004.
- Korkmaz, Ramazan, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu” **Türk Kültürü**, S. 418, 1998, s. 91-98.
- Köprülü, M. Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2009.
- Ksenophon, **Anabasis Onbinlerin Dönüşü**, Çev. O. Yarlığaş, Kabalcı Yay., İstanbul 2011.
- Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yay., İkinci Baskı, Ankara 1992.
-, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.
- Kuzgun, Şaban, **Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri**, Se-da Yay., Birinci Baskı, Ankara 1985.
- Küçük, M. Alparslan, “Türk Destanlarında Sayı Motifinin Dini Yansımaları”, **Gazi Türkiyat**, S. 13, Ankara 2013, s.91-109.
- Mahmûd El-Kâşgarî, **Dîvânü Lugâtî't-Türk**, Çev. S. T Yurtsever - S. Erdi, Kabalcı Yay., İstanbul 2007.
- Manov, Atanas, **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, Çev. M. Türker Acaroğlu, TTK Yay., Ankara 2001.
- Manghol-Un Niuça Tobça'an, **Moğolların Gizli Tarihi I**, Terc. A. Temir, TTK Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2010.
- Mau-Tsai, Liu, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. E. Kayaoğlu - D. Banoğlu, Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2011.

Maulana Minhaj-ud-din Abu-Umar-ı-Usman, **Tabakat-ı Nasırı : A**

General History of the Muhammadan Dynasties of

Asia, Including Hindustan; from A.H. 194

(810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) II, Nşr. H. G.

Raverty, Kalküta 1864.

Memmedli, Elxan,

Borçalı Folklor Örnekleri I, Bakü 2013.

.....,

Borçalı Folklor Örnekleri II, Bakü 2013.

Mikhael Attaleiates,

Tarih, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay.,
İstanbul 2008.

Mohammadi, Abdullah,

“Hazara Türklerinin Halk İnançlarında Doğum, Evlenme
ve Ölüm”, **Milli Folklor**, S. 105, s.111-119.

Mollaoğlu, Ferhan K.,

“Düzmece Olarak Anılan Mustafa Çelebi ve
Bizans (1415-1416/17)”, **AÜ DTCF Dergisi**, C. XLIX,
S. 2, s.173-185.

Németh, Gyula,

Atilla ve Hunları, Terc. Ed. Şerif Baştav, AÜ DTCF
Yay., Ankara 1982.

Nikephoros Bryennios,

Tarihin Özü, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat
Yay., İstanbul 2008.

Niketas Khoniates,

Historia (Ioannes ve Manuel Kommenos Devirleri),
Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1995.

Oktaay, Hasan,

Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge
Yay., İstanbul 2007.

Onat, Ayşe,

Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı
Tarihinde Batı Bölgeleri, TTK Yay., Ankara 2012.

- Onat, Ayşe, O. S., E. K., **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun)**
Monografisi, TTK Yay., Ankara 2005.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yayınları, Üçüncü Baskı,
Ankara 2011.
- Ögel, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Kültür Bakanlığı
Yay., Birinci Baskı, Ankara 1981.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, Kültür Bakanlığı
Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş II**, Kültür Bakanlığı Yay.,
Dördüncü Baskı, Ankara 2000.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, Kültür Bakanlığı Yay.,
İstanbul 1978.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş IV**, Kültür Bakanlığı Yay.,
İstanbul 1978.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, Kültür Bakanlığı
Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş VII**, Kültür Bakanlığı
Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş VIII**, Kültür Bakanlığı
Yay., Dördüncü Baskı, Ankara 2000.
-, **Türk Kültür Tarihine Giriş IX**, Kültür Bakanlığı Yay.,
Dördüncü Baskı, Ankara 2000.
-, **Türk Mitolojisi I**, TTK Yay., Ankara 2010.
-, **Türk Mitolojisi II**, TTK Yay., Ankara 1995.

- Örnek, Sedat Veyis, **Türk Halk Bilimi**, Bilgesu Yay., Ankara 2014.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nevbet”, **TDVİA**, C. XXXIII, s.38-41.
- Öztelli, Cahit, **Karacaoğlan Bütün Şiirleri**, Özgür Yay., 2018.
- Öztürk, Emine, “Millî Türk Talebe Birliğinde Değişen Milliyetçilik Anlayışı ve Anti-Komünizm (1965-1971)”, **SDÜ SBE Dergisi**, S.25, s.103-126.
- Özüçetin Yaşar - A. H. Altınışik, “Maarif Vekâleti’nin 1927 Yılı Türkiye Arması Müsabakası”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S.22, s.332-345.
- Pritsak, Omeljan, **Die Bulgarische Fürstenliste Und Die Sprache Der Protobulgaren**, 1955.
- Radloff, Wilhelm, **Sibirya’dan I**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1954.
-, **Sibiryadan II**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1956.
- Rasonyi, Laszlo, “Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar”, **Doğu Avrupa’da Türklük**, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul 2006, s.31-67.
-, **Tarihte Türklük**, TKAE Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 1993.
-, **Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler**, TKAE Yay., Ankara 1983.
-, “Türklükte Kadın Adları”, **Doğu Avrupa’da Türklük**, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul 2006, s.299-332.
- Rehnamayan, Şehriyar - V. Gerusli, **Azerbaycan Medeniyetinde Ata-Babalar**

- Sözleri**, Bakı 2002.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti**, Çev. E. Göksu - H. H. Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.
- Roux, Jean-Paul, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar**, Kabalcı Yay., İstanbul 2005.
- Sakaoğlu, Saim, **Dadaloğlu**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- Sazak, Gözde, **Türk Sembolleri Hun Dönemi Motif ve Sembollerin Sanata ve Hayata Yansıması**, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2004.
- Serter, Vehbi Zeki, **Kıbrıs'ta Rum-Yunan Saldırıları ve Soykırım**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2008.
- Sertkaya, Osman Fikri, "Atatürk ve Türk Dili" **Türk Dili**, S. 599, Kasım 2001, s.549-564.
-, "Eski Türk Kültüründe At", **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu**, İstanbul 11-14 Mayıs 1994, s.25-31.
- Sümer, Faruk, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I**, TDAV Yay., İstanbul 1999.
-, **Türk Devletlerinin Tarihinde Şahıs Adları II**, TDAV Yay., İstanbul 1999.
-, **Kara Koyunlular I**, TTK Yay., Ankara 1967.
-, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, AÜ DTCF Yay., İkinci Baskı, Ankara 1972.

- Süryanî Patrik Mihail, **Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)**, Çev. Hrant D. Andreasyan, 1944.
- Şapolyo, E. Behnan, “Atatürk ve Bayrak”, **Türk Kültürü**, S. 97, Kasım 1970, s.30.
- Şerafeddin Han, **Şerefname I**, Çev. Celal Kabadayı, Yaba Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2009.
-, **Şerefname II**, Çev. Rıza Katı, Yaba Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2009.
- Şeşen, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yay., İkinci Baskı, Ankara 2001.
- Tanyu, Hikmet, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1968.
- Taşagıl, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III. -M.S. X. Asır)**, TTK Yay., Ankara 2004.
-, **Gök-Türkler I-II-III**, TTK Yay., Birinci Baskı, Ankara 2012.
- Tekin, Talat, **İrk Bitig**, TDK Yay., Birinci Baskı, Ankara 2013.
- Togan İsenbike - Kara, G. - Baysal C., **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)**, TTK Yay., Ankara 2006.
- Togan, A. Zeki Velidî, **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili**, Enderun Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1982.
-, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yay., Üçüncü Baskı, İstanbul 1981.
- Tuna, Osman Nedim, “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler”, **Türkiyat**

- Mecmuası**, C. XVIII, s.281-314.
- Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, TKAE Yay., Ankara 1965.
-, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I**, İstanbul 1969.
- Turan, Şerafettin, “Hızır Hayreddin Reis”, **TDVİA**, C. XVII, s.65-67.
- Tülüce, Adem, **Öteki Selçuklu Kimliği**, Selenge Yay., İstanbul 2011.
- Türk Yurdu Dergisi**, S. 190, 1928.
- Tütüncü, Mehmet, “Vatikan’da Türkleri Bozkurt Olarak Sembolize Eden Bir Yazma Eser” **Düşünce ve Tarih**, S.19, Nisan 2016, s.26-29.
- Urfalı Mateos, **Vekayi-Nâmesi (953-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli**, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Üçüncü Baskı, Ankara 2000.
- Useev, Nurdin, “Talas’ta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 41, Erzurum 2009, s.17-24.
- Uydu Yücel, Muallâ, “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Âid Şahıs İsimleri”, **İÜ Tarih Dergisi**, S.39, İstanbul 2004, s.181-212.
-, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK Yay., Ankara 2007.
- Ülküsal, Müstebcil, **Dobrucada’ki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler**, TDK Yay., Ankara 1970.

- Ünal, Taner, **O Bir Bozkurttu**, Ankara 1997.
- Yaltkaya, Şerafeddin, “Türklere Dair Arapça Şiirler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. V, İstanbul 1936, s.307-326.
- Yatsenko, Sergey A., “Çin Sanatında Erken Dönem Türk Erkeğinin Giyim Kuşamı 6. Yy’ın İkinci Yarısı - 8. Yy’ın İlk Yarısı (Ötekilerin İmajları)-II”, Çev. H. Karataş, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C. III, S. 11, s.112-136.
- Yasen, Saidula, **Uygur Atasözleri A, E, Maddeleri (Metin-Çeviri-Açıklama)**, AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.
- Yaqub, Zelimxan, **Eserleri On Üç Cildde V**, Haz. Musa Nebioğlu, , Şark -Garb Neşriyat, Bakü 2012.
- Yazıcı, Kubilay, “Tarih Öğretiminde Posta Pullarının Kullanılabilirliğine Bir Örnek: 100 Posta Pulu İle Türk Tarihinden Bir Kesit 1863-1950 Yılları Arası”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C. V, S. 16, Eylül 2014, s.176-199.
- Yetiş, Kâzım, “Destan”, **TDVİA**, C. IX, s.202-205.
- Yılmaz, Murat, **1944-1945 Irkçılık Turancılık Davası Tefrikanı**, Umay Kitap, 2017.
- Yinanç, Refet, **Dulkadirli Beyliği**, TTK Yay., Ankara 1989.
- Yörükân, Yusuf Ziya, **Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizmin Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri**, Yay. Haz., T. Yörükân, İstanbul 2016.
- Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Çev. R. Rahmeti Arat, Kabalcı

Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2008.

Zekiye, Mirfatih Z.,

Türklerin ve Tatarların Kökeni, Çev. A. Batur,

Selenge Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2007.

Zeyrek, Yunus,

Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri, Ankara 2001.

.....,

Kitâb-ı Dedem Korkud Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân,

Eskişehir 2015.

Sebahat Özkan, 76 yaşında, Okuma-yazma biliyor, Ev hanımı, Çıldır/Kayabeyi Köyü,
01.08.2014.

Mehmet Sait Demir, Çiftçi, 82 yaşında, Çıldır, 07.08.2015.

İNTERNET KAYNAKLARI

Douglas, David, “Wolves”, **National Wildlife Federation**,
<https://www.youtube.com/watch?v=ouWYCDPQM2k> ,
30.10.2017, 20:30.

”Yeni Malazgirt Marşı”, <https://www.youtube.com/watch?v=SVMdm5DyguA&t=54s>
, 08.07.2018, 20:34.

<https://abdullahabdurrahman.wordpress.com/2017/08/04/turk-mukavemet-teskilati-tmt-alintidir/> , 05.05.2018, 15:35.

<http://ahsenokyar.com/?p=17199> , 05.12.2015, 21:15.

<https://www.akc.org/dog-breeds/caucasian-shepherd-dog/> , 03.05.2018, 03:07.

<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUWD93V21.html> , 17.12.2017, 23:20.

<http://alkislarlayasiyorum.com/icerik/25809/27-mayis-pullari/2> , 10.12.2017, 20:50.

http://aseca.org/photogallery.php?photo_id=316 , 05.12.2015, 21:15.

<http://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=016.turkiyat-enstitusu.jpg> , 21.03.2017,
15:40.

http://china.org.cn/travel/2013-04/12/content_28525625_9.htm , 27.06.2018, 14:37.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Madara_Bulgaria.jpg , 29.06.2018, 00:32.

<http://comuna-valealupului.ro/> , 03.12.2017, 19:40.

<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/17574> , 12.12.2016, 17:46.

<http://www.erolsasmaz.com/?oku=1541> 03.12.2017, 23:47.

<http://www.eskimeyendostlar.net/makale/ilk-ulkucu-teskilat-genc-ulkuculer-teskilati-salih-dilek/5162#prettyPhoto> , 25.06.2018, 20:20.

<https://www.evrensel.net/upload/detay/2018/ocak/asker-bozkurt-selami.jpg> ,
22.03.2018, 13:20.

<http://eye-of-tengri.blogspot.com/2015/04/khushuu-tsaidam.html> , 27.06.2018, 14:56.

<http://femida.az/az/news/42398> , 10.06.2018, 14:25.

<https://goo.gl/maps/uYANtXSzdvr> , 29.06.2018, 00:34.

<https://goo.gl/maps/wAXbi4CxKvA2> , 08.07.2018, 19:26.

<https://www.haberler.com/yunan-medyasi-lozan-resti-ceken-erdogan-i-kurda-10323347-haberi/> , 12.2017, 18:00.

<http://www.haberotesi.com/milli-turk-talebe-birliginin-gelisimi-ve-donusumu.html>
,23.12.2017, 15:50.

<http://hbilgin.yolasite.com/elliott-fibonacci/hakk-mda-teknik-analizin-ama-lar->
,27.06.2018, 15:02.

<http://www.hurriyet.com.tr/lahey-adalet-divaninin-ataturke-hediye-ettigi-40725191>
,20.04.2016, 12:09.

<https://incil.info/arama/Mezmur+82> 16.12.2017, 22:45.

<http://kaganbahadir.blogcu.com/1969-ckmp-mhp-adana-kongresi-hakkinda/30095247> ,
12.12.2017, 12:45.

<http://www.karar.com/gorusler/sergen-cirkin-yazdi-antikitenin-hayali-veya-koklere-donus-ronesans-ve-millilesmek-678887#> , 10.12.2017, 20:45.

<https://mulpix.com/post/1431249045783273113.html> , 7.12.2017, 19:15.

<http://nostalgiya.az/azerbaycan/1281-qubadli-doyusculeri-1992-ci-il.html>
,05.12.2017, 22:15.

<https://ok.ru/azadinfo.az/topic/64054839192351> , 10.12.2017 , 21:25.

<http://www.oncevatan.com.tr/tmtnin-ilk-komutani-alb-riza-vuruskan-makale,27799.html> , 05.10.2015, 12:15.

<http://www.orhuntv.com/bayrak-tutan-bozkurt-aniti-aciliyor/495/> , 30.05.2018, 22:02.

<https://pbs.twimg.com/media/DQcEN0TUIAAvc9E.jpg> , 7.12.2017, 18:30.

<https://www.peramezat.com/urun/petrol-ofisinin-bozkurtlu-ilk-logosu> , 29.06.2018
,21:10.

<https://www.petrolofisi.com.tr/hakkimizda> , 22.05.2018, 19:20.

<https://retrieverman.net/2012/09/29/komondor-vs-coyote/> , 03.05.2018, 03:02.

<http://www.runiform.lingfil.uu.se/wiki/Begre> , 27.06.2018, 21:23.

<http://s30983408019.mirtesen.ru/blog/43756525498/Madarskiy-vsadnik>

,29.06.2018, 00:55.

<http://samsunarsivi.blogspot.com/2006/04/ataturk-ve-bozkurt.html> , 15.10.2016

,09:50.

<http://www.serenti.org/turk-mukavemet-teskilati-sanli-bir-direnisin-oykusu/>

,05.12.2015, 22:15.

<http://www.smartbeyoglu.com/firma/20210/kurtcelebi-camii.html> , 2.12.2017, 14:17.

<https://www.tarihduragi.com/2016/11/ataturk-bozkurtlu-para.html> , 10.05.2017, 20:25.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b3bfe42f43b1.20969879 , 05.06.2017, 15:15.

<http://theearthhistoryjournal.blogspot.com/2011/07/ankara-devlet-resim-ve-heykel-muzesi.html> , 10.12.2017, 21:50.

http://www.trthaber.com/m/index.php?news=cumhurbaskani-erdogan-kudus-kararinin-hicbir-hukmu-olamaz&news_id=343328&category_id=1 , 13.12.2017, 21:20.

<http://www.ttk.gov.tr/haberler/miryokefalon-savasinin-yeri-calistayi-tamamlanmistir/>

, 6.12.2017, 22:00.

<https://www.turkocaklari.org.tr/basin-aciklamalari/logo-gorsel-5633> , 10.06.2018,

15:00.

<https://www.turbeler.org/turbe-detay-597> , 2.12.2017, 16:17.

<http://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/enstitumuz/tarihce> , 21.03.2017, 15:40.

<https://www.ulkucumedia.com/bozkurt-lokomotifi-13693yy.htm> , 07.12.2017, 15:47.

<http://ulkudas.blogspot.com/2013/07/kahramanmaras-kalesi-ve-bozkurt.html> ,

22.12.2015, 12:40.

<http://www.ulkuocaklari.org.tr/gorseller> , 12.12.2017, 12:55.

<http://www.yenidenergenekon.com/609-korede-turk-askerlerinin-bozkurtu/> ,
7.12.2017, 18:10.

<http://www.yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2011/12/image00118.jpg> ,
21.03.2017, 15:20.

